

II. ABDÜLHAMİD VE MİSİR

KUŞATILMIŞ VATAN

DR. RAMAZAN BALCI

Sultan Abdülhamid ve Mısır
KUŞATILMIŞ VATAN

Dr. Ramazan BALCI

SULTAN ABDÜLHAMİD VE MİSİR

KUŞATILMIŞ
VATAN

DR. RAMAZAN BALCI

HAZINE
YAYINLARI

Sultan Abdülhamid ve Mısır
KUŞATILMIŞ VATAN

Copyright © Yitik Hazine Yayınları, 2011

Bu eserin tüm yayın hakları Işık Yayıncılık Tic. A.Ş.'ye aittir.

Eserde yer alan metin ve resimlerin Işık Yayıncılık Tic. A.Ş.'nin önceden yazılı izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Editör
Salih GÜLEN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

Son Okuma
Ahmet ÖZDEMİR

ISBN
978-9944-766-31-9

Yayın Numarası
49

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası Sarnıç Yolu Üzeri No: 7
Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Ocak 2011

Genel Dağıtım
Gökkuşuğu Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey / İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Yitik Hazine Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar / İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.hazineyayinlari.com
hazine@hazineyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

USUL HAKKINDA.....	11
TAKDİM.....	13
Tarihe Nereden Bakmalı.....	13
İşgalcinin Değişmeyen Yüzü: Mısır Modeli.....	14
Mısır Modelinin İstanbul'da Uygulanışı.....	19
Mısır Modelinin Irak Üzerinde Tatbiki.....	21
Yaralı Hilafet.....	24
GİRİŞ.....	25
Sultan Abdülhamid Dönemine Kadar Mısır.....	25
II. Mahmud Dönemi.....	26
Sultan Abdülaziz Dönemi.....	28
Sultan Abdülhamid Dönemi.....	29
İsmail Paşa'nın Valiliği.....	31
Düyun-ı Umumiye Sandığının Teşkili.....	32
Çiftçilerin Topraklarını Kaybetmesi.....	33
Mısır'da Yabancı Nüfuzu.....	35
Arabî İhtilali'nin Özel Sebepleri.....	38
Dönemin Başlıca Dış Politika Sorunları.....	39
Islahat Oyunu.....	40
Balkanlar.....	40
Batı İttifakı.....	41
Arap Beldeleri ve İttihad-ı İslam.....	42
Tarafsızlık Siyasetinin Sona Ermesi.....	44

BİRİNCİ BÖLÜM

Milliyetçiler Hareketinin Başlaması.....	47
a) Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh.....	47
b) Ahmed Arabî.....	52

c) Hizbü'l-Vatanî ya da Zabitan Cemiyeti'nin Kuruluşu.....	57
d) İhtilalin Ayak Sesleri	58
e) Hizbü'l-Vatanî'nin Programı	60
İşgalin Yeni Adı “Özgürlük Adına İşgal”	62
Askerin Sokağa İnmesi.....	64
a) Şerif Paşa Kabinesi.....	64
b) Millet Meclisi'nin Açılması.....	66
İstanbul Sadece Nasihat Eder.....	67
a) Heyete Göre Askerî İhtilalin Sebepleri.....	69
b) Mısır Nasıl Kurtulur?.....	70
c) Mısır Yeniden Fethedildi	71
d) Askerî Heyetin Sivil Üyesi.....	72
e) Arabî, Padişahın Adamı mı	76
Askerler Hükümet Kurdu	78
Mahmud Sami (Barodi) Paşa Hükümeti	80
Arabî Paşa'ya Suikast Teşebbüsü.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

İşgalden Önceki Gelişmeler	87
a) İngiliz Donanması Geldi.....	87
b) Sultan Ne Düşünüyordu?.....	88
c) Hidivin Azli ve Halim Paşa	90
d) Arabî Paşa Tek Adam Kaldı!.....	92
İkinci Osmanlı Heyeti.....	95
a) İskenderiye Olayı.....	95
b) Hidivin Osmanlı Askeri Talebi.....	100
c) Derviş Paşa Heyeti'nin Çalışmaları	102
d) Arabî Paşa'yı İstanbul'a Getirmek.....	104
e) Mısır'da Nasihat Kâr Eder mi?	109
f) Osmanlı Heyeti'nin Geri Dönüşü.....	111
Yeniden Halim Paşa	112
İşgalden Önce İngiliz Siyaseti ve Fransa.....	113
a) İngiliz Siyaseti.....	113
b) Fransız Siyaseti	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mısır'ı Savunmak	117
a) Osmanlı'nın Önündeki Seçenekler	117
b) İskenderiye Hareketinin Başlaması.....	117
c) Hidivin İşgal Oyunu	121
d) Derviş Paşa Ne Yapmak İstiyordu?	123
Arabî'nin İngilizlerle Savaş Kararı	124
İşgalden Sonra İskenderiye.....	126
İstanbul'da Sürdürülen Çalışmalar	127
a) Sefirler Konferansı.....	127
b) İskenderiye Çıkarmasından Sonra İngiliz Siyaseti.....	130
c) Mısır'a Asker Göndermek.....	131
d) Arabî'nin Asi İlan Edilmesi.....	136
e) Askerî Sözleşmenin İptali	138
Mısır'da Değişen Şeyler	141
a) Mısır Askeri, Osmanlı Askerine Silah Çeker mi?.....	141
b) Halkın Mısır Savunmasına Katkısı.....	143
c) Savunma Planları.....	144
e) İngiltere'nin Askerî Yığınağı	148
f) Propaganda Savaşı.....	150
Harbin Başlaması.....	153
a) Telkebir Savaşı	153
b) Arabî Niçin Yenildi.....	157
c) Arabî'nin Teslim Olma Kararı.....	159
d) "Ah! Anadolu Askeri" Denilecek Günleri Beklemek	163

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Mahkeme Süreci.....	167
a) Milliyetçi Subayların Mahkemesi.....	167
b) Mahkemeye Etki Eden Dostluklar	169
d) Arabî'nin Yargı Süreci.....	176
e) Mahkemenin Tartışma Konusu Olan Kararları	178
f) Seylan'da Mısır Sürgünleri	181
g) İşgalden Sonra Mısır Siyaseti.....	183

DEĞERLENDİRMELER	189
Mısır Olayının Etkileri	189
a) Halife'nin Emirleri Karşısında Ahmed Arabî	189
b) Sultan Abdülhamid'in Mısır Siyaseti	194
c) İşgal Sonrası Vatanîler ve Osmanlı Saltanatı	196
d) Osmanlı Hilafeti Mısır'da Ciddi bir Yara Aldı	202
e) Millî Uyanışlara Karşı Ne Yapılmalıydı	204
Ayrılkçı Arap İsyanları Yalan Söyleyen Tarihî İşi mi?.....	205
a) Ayrılkçı Fikirler ve Sultan Abdülhamid'in Aldığı Tedbirler.....	206
b) Kuşatılmış Toprakları Savunan Araplar	209
c) İşgalci Tarihî Peşini Bırakmaz	221
d) Askerlerin Önderliğindeki Milliyetçi Hareket Mısır'a Özgürlük Getirebilir miydi?.....	224
d) Son Sözü Yerinde Söylemeli.....	226
EKLER.....	227
Ek I: Ahmed Arabî ile Röportaj	227
Ek II: Ahmed Arabî'nin Sultan Abdülhamid'e Mektubu.....	231
Ek III: Arabî'nin Sultan Abdülhamid'e Mektubu	232
Ek IV: Arabî Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e Mektubu	235
Ek V: Mabeyn Kâtiplerinden Kadri Efendi.....	240
Ek VI: Feraşet-i Şerife vekili Ahmed Esad Efendi'nin, Arabî Paşa'ya Mektubu. 242	
Ek VII: Kadri Efendi'nin Mektubu	245
Ek VIII: Şeyh Mehmed Zafir'in Arabî Paşa'ya Mektubu	247
Ek IX: Ahmed Ratıp Paşa'nın Arabî'ye Mektubu.....	248
Ek X: Arabî'nin Sorgu Evrakı.....	249
KAYNAKÇA.....	255
İNDEKS	258

İTHAF¹

Aziz oğlum Ahmed'e...

Yüzümüze baktıkça kararan aynalar,
meğer güneşe tutulmak içinmiş!

¹ Keşke görseydin oğul.

Kahire Sokakları

USUL HAKKINDA

Elinizdeki eser bir arşiv çalışmasıdır. Eserin ana gövdesi belgelerle örülmüştür. Çalışma aralığının –seçilen tarihsel kesitin- kısa olması ve işgal modelinin tümüyle belgelere yansımaları hatıratlara olan ihtiyacı azaltmıştır. Bu sayede ele alınan dönemle ilgili tarihî şahsiyetler hakkında duygusal tartışmalardan uzak kalma imkânı doğmuştur.

Doğu toplumlarında hatıralar, yazarın gerçekle yüzleşmesini sağlamak yerine, gerçeğin üzerini biraz daha örten bir savunma üslubuyla yazılır. Tarihî hatıraya saygı duyarak hatalarını itiraf eden az sayıda insan vardır. Anlaşılan, rejimlerin ürettikleri tarih tezi üzerinden toplum mühendisliği yapma alışkanlıkları, hatıra sahiplerini durumdan vazife çıkarmaya yönlendirmektedir.

Özellikle son dönem için hiçbir tarihî olay üzerinde, milletin azından yüzde ellisini ikna eden bir tez ortaya konulamayışının asıl sebebi, tarih yazımında belgeler yerine özel hatıralara -gereğinden fazla- önem verilmesidir.

Spekülatif tarih yorumlarından bağımsız değerlendirmeler yapabilmek, ideolojik saplantılara esir olmamak ve tarihî bir fonksiyon yüklenmiş sembol şahsiyetlerin etrafında örülen duygusal ağlara takılmamak için belge ağırlıklı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Bu araştırmada ele alınan olay ve olgulara dair yapılacak yorumlara objektif bir yaklaşım sunmak amacıyla yoğun belge kullanımı tercih edilmiştir.

Ele alınan belgeler elden geldiği ölçüde günlük yazı diline aktarılmıştır. Okuyucuyu yoracağı endişesiyle belge ekleri dipnotlarda gösterilmemiştir. İki dipnot arasındaki bütün alıntı ve belgeler aynı belge grubuna aittir.

Kronolojik bir seyir takip eden çalışmanın XIX yy'ın son çeyreğinde Türk İslam dünyasının genel problemleri üzerinde yeni yorumlara kapı açması dileğiyle...

Ramazan Balcı

TAKDİM

Tarihe Nereden Bakmalı

Batı düşüncesi, Avrupa'yı dünyanın merkezi gördüğü gibi, tarihî olayların da merkezi olarak göstermiş, Doğu toplumlarının tarihî serüvenlerini ya önemsememiş ya da aslî seyrinden çıkararak kendi eksenini etrafında kıymetsiz bir yer vermiştir.

Aynı bakış açısı Osmanlı tarihini, Batı tarihinin önemsiz bir eki olarak sunmakta, bu algının yaygınlaşması için bilinçli bir çaba sarf etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Asya, Afrika ve Ortadoğu'daki topraklarında yaşanan olaylar günümüzde tamamen unutturulmuştur. Hafızamızda en ufak bir hatıranın canlanmaması için bu bölgeler resmî tarih yazımından tamamen çıkarılmıştır.

Neredeyse bin yıllık komşumuz İran ve daha düne kadar iki eyaletimiz olan Irak ve Suriye'den ancak Amerikan müdahalesi gündeme geldiğinde söz ediliyor olması, hangi tarihsel ve sosyal gerçek ile izah edilebilir? Mısır'ın Devlet-i Aliyye'den kopuşu gibi büyük bir hadisenin bütün hatıralarının unutulmuş olması, toplumun hafıza kaybına mı verilmelidir?

Kafkas milletleri ile olan ilişkiler de aynı talihsizliğe uğramıştır. İşin kötüsü "geçmiş yok saymanın bütün dertlere çare olacağını" ileri sürme gafleti işlenmiştir. İçinde yaşadığı coğrafyanın gerçeklerini bilmeyen, tarihî misyonuna yüz çeviren, etnik ve dinî yapısı ile yüzleşmek istemeyen bir devletin varlığı tartışma konusu olmaya açıktır.

Gerçekte Avrupa tarihi, Osmanlı tarihinin sadece bir derkenarı olabileceken, Batı tarihini merkeze alan bu yaklaşım hem tarih adına hem de dünyanın geleceğini şekillendirecek modern yapılanmalar adına üzüntü vericidir.

Tarih adına üzüntü vericidir; çünkü Osmanlı, büyük devlet olma gücünü Avrupa kıtasındaki topraklarından daha çok, Asya ve Afrika'daki topraklarını kaybetmekle yitirmiştir.

Dünyanın geleceğini şekillendirecek modern yapılandırmalar için üzüntü vericidir, zira tarihî akışın mecrasını zorla çevirmek isteyenler, tarih boyunca hep maksatlarının aksiyle tokat yemişlerdir. Dün Osmanlı'nın mirasını reddeden modern Türk devleti, bugün aynı ısrarını sürdürememektedir. Yarın da zorla giydirilmeye çalışılan Avrupa ruhunu hazmedemeyecek ve ait olduğu dünyada yerini almaya mecbur kalacaktır.

Osmanlı, Türk-İslam Medeniyeti'ne en fazla katkıyı yapan devlet olup Türkiye bugün bu medeniyetin temsilcisidir. Avrupa ile sürdürülebilir düzeyde bir ortaklık, büyük medeniyetin temsilcisi olmanın bir gereği olarak algılanmalıdır. Türkiye, gerçek tarihî misyonunu yüklenmekten kaçınmaz. Tarihte İslam Medeniyetini kuran uluslar, istikbâlde aynı misyonu tekrar yüklenecek ve insanlık gerçek değerlerini bir defa daha yaşayacaktır.

Yüzyılın bütün işaretleri, önümüzdeki asırların en tesirli gücünün İslamî değerler olacağını göstermektedir. Elbette kâinata kök salmış hakikatlerin ifadesi olan "Kur'an Medeniyeti", insanlığın yol göstericisi olma özeliğini daha parlak bir şekilde yeniden ortaya koyacak ve İslam âlemi, yeryüzünün bütün emanetlerini yeniden teslim alacaktır.

Türk nesli insanlığın bu kutsal yürüyüşüne yeniden öncülük yapacaktır.

İşgalcinin Değişmeyen Yüzü: Mısır Modeli

Son iki yüzyıldır Avrupalı sömürgeciler, İslam medeniyetine ait toprakları hep aynı usullerle parçalamakta ve işgal etmektedir. Coğrafyanın herhangi bir yerinde bir İslam mülkü hiç kimse için bir tehdit oluşturmaya da bu topraklar "özgürlük getirme(!)" adına işgal edebilir.

İngiliz politikacılar daha 1880'li yıllarda insanlığın kutsal değerleri adına Mısır halkı için üzüntülerini şöyle ifade etmişlerdi: "Mısır'ı İngiltere Devleti'nin istila etmesi elzemdir. Mısır halkı Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü ve iktidarsızlığından ve Mısırlı idarecilerin kötü yönetiminden ziyadesiyle üzgündürler. İngiltere Devleti'nin asker çıkarmasını tam bir memnuniyetle beklemektedirler. Bu yapıldığında İngiliz askeri kendi vatanına girercesine alkışlarla kabul edilecektir.(!)" Ancak bu üzüntünün ifade edilmesinden çok önce

misyonerler, ülkeyi harekete geçirecek dinamikleri, sosyal problemleri, etnik yapıları incelemiş, her tabakadan seçkin insanlarla tanışmış durumdaydılar.

Mali yapı her an kriz üretebilecek bir şekilde hazırды. Mısır, Avrupa devleti olma sevdasıyla girdiği yolda, büyük miktarda borçlanmış, Avrupa'dan getirdiği binlerce danışmanın maaşlarını ödeyemeyecek duruma düşerek yerli askerleri aç bırakmıştı. Öyle ki askerler atlarına verilen arpayı, ekmeğe yaparak yaşıyordu. Tâbi olduğu devlet tarafından başıboş bırakılan Mısır, yabancı yatırımlar ve imtiyazlar ile âdetâ ekonomik işgale uğramıştı.

Ülkesini seven ve kötü gidişten endişelenen, ama işgalcinin hazırlayabileceği fitneleri hayal dahi edemeyen, yeni yeni millî duyguları uyanmış bir sınıf, “Nereye gidiyoruz.” diye sormaya başlamıştı. İşsiz kalma korkusu taşıyan askerler aralarında çoktan bir lider bulmuşlardı. Ve fırsat kollayan misyonerler bunlara da danışmanlık yapacaktı: “Arabî, dindar, milliyetçi, rüşvete bulaşmamış, cesur bir askerdı. Ülkenin geleceği ona emanet edilecekti. Yetimlerin gözyaşını dindirecek oydu. Mısır'ın yağmalanan, işgale uğrayan bütün gelirleri asıl sahiplerine verilecekti. Kısa zamanda özgürleşecekler, Mısır Mısırlıların olacak, medenî milletlerin arasında saygın bir konuma yükseleceklerdi.”

Öte yandan İngiliz resmî sefiri, Mısır hidivine² farklı telkinlerde bulunmaktaydı: “Hidivin makamı hatta hayatı tehlikedeydi. Mısır'ın yerli milliyetçileri uyanırsa ona hayat hakkı tanımazlardı. Bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'nden umut yoktu. Onu ancak İngiliz hükümeti kurtarabilirdi. Ama bunun için hidiv, Sir Mallet'in tavsiyelerine mutlaka kulak vermeliydi. Eğer onu dinlerse işler dilediği gibi yürür, saltanatı devam ederdi.”

Oyunun karesi kurulduktan sonra gerisi çok rahat gelecekti. İlk hamlede haklarında adalet isteyen albaylar tutuklandı. Bunlara bağlı askerler sokağa dökülüp komutanlarını kurtardılar. Millet Meclisi açılması talebi ile hidivin sarayını kuşattılar.

Islahat ve iyileştirme talebi kabul edilecek, ama bunu icra edecek hükümet istifa etmiş olacaktı. Olaylar İstanbul'da duyulduktan sonra arabuluculuk rolü üstlenildi ve askerlerin istediği meclis açıldı. Hükümet kurulup yeni düzenlemelerin başladığı sırada Mısır maliyesini idare

² Hidiv, 1867 senesinden itibaren Mısır valilerine verilen unvandır.

eden yabancı müfettişler, Mısır bütçesini, Mısır meclisine göstermekten kaçındılar. Hem onur kırıcı, hem kıskırtıcı bir davranıştı.

Yüzyılın yorgun savaşçısı Sultan Abdülhamid

Yeniden hükümet krizi başladı, taraflar krizden kurtulmaya çalışırken, İngiltere'nin "Hidivi her türlü tehlikeye karşı koruyacağını" bildiren notası geldi. Bu diğerinden daha tahrik edici bir adımdı.

Artan gösteriler sonrasında subaylar mühim bakanlıkları ele aldılar, ama bu serbest kaldıkları manasına gelmiyordu. Bir yandan yabancıların hayatlarını tehlikede göstermek için sokak kavgaları çıkarılıyor, bu bahane ile İskenderiye'de yabancı jandarma görevlendiriliyor; diğer yandan milliyetçi subaylara darbe yapılacağı ihbarı ile ordu içinde tasfiye hareketi başlatılıyordu.

Yaşanan kargaşanın işgalin ayak sesleri olduğunu anlayan vicdan sahipleri, tarafların yeniden arasını buluyor, yeni bir çalışma takvimi belirlemek istiyor, ama İngilizler bu sefer milliyetçi liderlerin ülke dışına çıkarılmasını istiyordu. Yapılan milletin üzerine mitralyözle ateş açmaktan farksızdı. Bu noktada milliyetçilerin gemileri yakacağını işgalci de biliyordu.

Osmanlı, nerede duracağını bilemiyordu. Kendi içindeki bağlan-tıları yüzünden İngilizlere "çekil git!" diyemiyordu. Her an İngilizlere

sığınabilir korkusu ile hidivi yaptıkları için hesaba çekemiyordu. Milliyetçilere uzak ya da yakın istikbâlde bir çözüm sunamıyordu. Sadece “padişaha itaat etmelerinin farz olduğunu” ihtar eden nasihatler ediliyordu.

Milliyetçiler zillete katlanmaksızın ölüm bize daha şerefliymiş diyorlardı. İşgalci kargaşanın zirveye çıkmasını, zafere yaklaşmanın işaretleri sayıyordu.

Hidiv sadece milliyetçiler için istenmeyen adamdı. Diğer iki taraf için hukuk adına kullanılacak bir maske lazımdı. Bu hidivden başkası olamazdı.

Bu kördüğüm Osmanlı Devleti’nin inisiyatif alması ile çözülebilirdi. İskenderiye olayları ilk çıktığında çok değil Osmanlı altı ay ilerisini görebilseydi, bunalımı çözmek için hiçbir tarafa sorma ihtiyacı duymadan hidivin daveti ile asayışı sağlamak adına bir gemi askerle şehri kontrol altına alabilirdi. Arabî hareketi henüz büyümemişti. Mısır askeri, aynı zamanda Osmanlı askeri olduğu için büyük bir direnme beklenilmezdi.

Şartlar Mehmed Ali zamanına benzemiyordu. Toplam 18.000 bin asker bulundurma hakkı olan Mısır, askerinin çoğunu terhis etmişti. Geri kalanı da Sudan Meselesi ile uğraşıyordu. Ağır silahları da yoktu. Osmanlı’nın İskenderiye’ye girmesi durumunda İngilizlere “Sultan hiçbir harekette bulunmadığı için biz harekete geçtik.” deme bahanesi de kalmazdı.

Bu ilk fırsat kaçırıldıktan sonra Arabî hareketi kısa süre içerisinde büyütülmüş, yabancı savaş gemileri bölgeye gelmiş. İskenderiye Limanı’nda sözde tabya inşasına başlanmıştı. Bunun hiçbir değerinin olmadığı birkaç saatlik gemi ateşinden sonra anlaşılacaktı. Ancak hazırlıklar basın tarafından büyütülüyor, üstelik bu hazırlıkların Osmanlı askerine karşı yapıldığı İstanbul’un kulağına üfleniyordu.

Osmanlı’nın Mısır’da üzerine alması beklenen inisiyatif riskliydi.

Birincisi, İngiltere ile iplerin koparılması korkusu vardı. Böyle bir durumda devletin nasıl bir yol tutacağı henüz düşünülmemişti.

İkincisi, Mısır’da başlayan hastalık bulaşıcıydı. Milliyetçiler meclisin açılmasını, yeni teşkilat ve kanun yapılmasını istiyordu. Ayrıca askerinin sokağa inmesi ve siyasî bir parti gibi hareket etmesi kabul edilemezdi.

İngiltere açısından bölgede yeni bir dönem başlamıştı. İngiltere, üst üste çıkardığı siyasî krizlerin sonrasında “bölge halkını özgürleştirme ve

dünyanın ortak menfaatlerini koruma” adına harekete geçti ve Mısır’ı işgal etti!

Arabî, işgalcinin kurduğu tuzağa düşmüştü. Daha harp başlamadan etrafındaki bütün urban şeyhleri, İngilizler tarafından satın alındı. Bir hafta önce alkışlarla savaş kararı alan yerli liderlerden ikinci gün ardından hiç kimse kalmamıştı.

Vatanîlerin³ ortaya çıkışı yeniydi. Halkın henüz ne millet olma bilincinden ve ne de millî bir vatan duygusundan haberi yoktu. Ne millî kazancın ne mensup olduğu medeniyetin ne işgalcinin düşmanı olduğu güzelliklerin farkındaydı. Halkın benliği ezilmişti. Bunu düzeltecek çabılara da fırsat verilmemişti.

Avrupa’nın çıkarlarını koruyan bir idare kurulduktan sonra Mısır özgürleşecekti. Kendi kendini idare etmeyi öğrendiğinde, İngilizler Mısır’dan çıkacaktı. İşgalcilerin istila ettikleri topraklarda artık ezberlenen nutukları birbirini takip etti.

Başvekil Gladstone, Avam Kamarası’nda okuduğu nutukta, “İngiltere’nin Mısır’da hiçbir ihtiraslı emeli yoktur. Hidivin kaybettiği kuvvet ve nüfuzu iade etmek üzere asker sevk etmiştir. Mısır meselesinin kat’i bir sonuca ulaştırılmasını Avrupa devletler topluluğuna arz etmek düşüncesindedir.” diyordu.

Lord Dufferin, “Askerî harekettten istenilen maksat hâsıl olur olmaz, Mısır hükümetinin teşkili ve ıslahı hususunda büyük devletlerin yardımı istenecektir.” diyordu.

Gladstone ise “İşgal ordusunun vücuduna kesin ihtiyaç duyulan dönemin bitmesinden sonra, İngilizler Mısır’ı terk edecektir.” diyordu.

Hariciye Nazırı Lord Granville, “Asayişin sağlanması ve güvenliğin tehlikeye düşmeyeceği görüldüğü takdirde İngiltere hükümeti, askerlerini 1888 senesi başında Mısır’dan geri çekmeyi taahhüt eder.” diyordu.

Başvekil Lord Salisbury, “Mısır’da görevimizi yapmadığımız sürece işgale son verilemez.” (9 Haziran 1886) diyordu.

Lord Salisbury “Asıl hedefimiz Mısır’ı Osmanlı Devleti’ne bağlayan bağları koparmak değildir. Aksine Mısır’ı Osmanlı Devleti’ne karşı anlaşmalar ve fermanlar ile belirlenen hukuk dairesinde bağlı tutmaktır.

³ Milliyetçi subayların başlattığı hareket, Hizbu’l Vatanî olarak isimlendirildiği için Vatanîler olarak anılmıştır.

Bu hedefe yaklaşıyoruz, yakında varacağımızı ümit ediyorum!”⁴ diyordu.

Bu hedefe Cihan Harbi'nin ilanı ile varan İngiltere, nihayet 19 Aralık 1914 tarihinde Mısır'ın kendi toprağı olduğunu ilan etti.

Mısır Modelinin İstanbul'da Uygulanışı

Bu kitabın önemi sömürgecilerin işgal tarzları konusunda sistematik bir yapıyı ortaya koymuş olmasındadır.

Mısır senaryosu Cihan Harbi öncesinde Osmanlı başkentinde tekrar sahnelendi. İşgalden evvel Mısır üzerinde artan yabancı nüfuzu –ekonomik yatırımlar, siyasî entrikalar, imtiyazlar, himayeler gibi konularda– daha şiddetli bir şekilde İstanbul ve diğer büyük şehirlerde uygulanmaktaydı.

Yabancı devlet misyonları ve konsolos vekilleri, hatta sıradan memurlar, devlet içerisinde bir sömürge valisi gibi küstah hareketlerde bulunur, kendilerine selam durmayan askeri, polisi azarlar, hakaret ederlerdi.

Sözgelimi Manastır Rus Konsolosu Rostkovsky, kendisine selam vermeyen Jandarma eri Halim'i kırbaçlamıştı. Halim şerefini kurtarmak için silahını kullandı. Konsolos cansız yere yığıldı. Hemen kurulan Divan-ı Harp “Fitilli tüfek ile müsella er Halim tahrik olmuş bir durumda ama gene de bilinçli olarak işlediği cinayetten dolayı ölüme mahkûm edilmiştir. Aynı ceza onun suçu işlemesini önlemeyen arkadaşına da icra olunacaktır” şeklinde karar almıştı. Verilen ceza Rus sefaret kâtabininin gözü önünde infaz edildi.⁵

Hiç bir ahlakî değere dikkat etmeyen Batı yayılmacılığı, Mısır'da olduğu gibi payitaht çevresinde kuvvetli bir milliyetçi söylem ortaya çıkardı. Yeni yeni dünyayı tanımaya çalışan aydın çevrenin ve mektepli subayların, vatani kurtarmak adına giriştikleri çılgınlıklarda, hiçbir hukuk tanımayan sömürgeciliğin etkisi büyüktü.

İstanbul'daki Batılı diplomatlar, devletin kendini toparlamak için almak istediği bütün tedbirleri etkisiz hâle getirmekte oldukça başarılıydı. Sultan Abdülhamid, bütün dehasını bu diplomatlar karşısında gösterdi. Her biri tehdidini gerçekleştirme imkânına sahip Fransa, İngiltere, İtalya,

⁴ İngiliz siyasetçilerin beyanları için bkz. Ramazan Balcı, *Osmanlı'nın Son Öyküsü*, İstanbul 2006, s.30 vd.

⁵ Kendi Mektuplarında Enver Paşa, İstanbul 1989, s. 262 (Bu olay 1911 yılında yaşansa da aslında son bir asrın öyküsüdür.)

Rusya, Almanya, Avusturya ve Amerika'nın Osmanlı coğrafyasına yayılmış konsolosları ve elçilerine karşı devletin çıkarlarını korumaya çalıştı.

Ne var ki yeni yetişen yarı aydın çevrelere kendini anlatamadı. Batıcı işgalin ve yerli muhalefetin ortak hedefi hâline gelince de tahtını koruyamadı.

Mısır'da işgal hareketi başlatılmadan önce, uyguladığı siyaset Osmanlı politikalarına aykırı olmakla birlikte, Batılı konsolos ve temsilcileri ustalıkla saf dışı etmesini bilen Hidiv İsmail Paşa, görevden alınmış, onun yerine oldukça zayıf karakterli Tevfik Paşa, hidivliğe getirilmişti. Hareketin İstanbul sahnesi açılmadan önce aynı şekilde Batı'nın sinsî ve ikiyüzlü politikalarını çok iyi bilen Sultan Abdülhamid tahttan indirilmiş, yerine yine zayıf karakterli Sultan Reşad getirilmişti.

İngiliz Konsolosu Sir Mallet, Mısır'dan İstanbul'a getirilmişti. Mallet, 40 yıldır bölge üzerine çalışan eski bir siyasi kurttu. Mısır'ı iflas ettiren karma mahkemeler, İstanbul'da çok önceden faaliyete geçmiş, devleti ekonomik olarak felç eden Düyun-ı Umumiye İdaresi Osmanlı maliyesini ele geçirmişti.

Mısır'da olduğu gibi gümrük vergilerinde %1 puanlık da olsa bir düzeltme yapılmasına izin verilmiyordu. Batılılara sağlanan ekonomik imtiyazlar, millî ticareti ve yerel sermayeyi bütün alanlarda saf dışı etmişti. Milliyetçi tepki Mısır'da olduğu gibi artık her şeyi feda edebilecek noktaya gelmişti. Her iki hareket de askerler arasında kurulmuş ve orduda yayılma imkânı bulmuşlardı.

Arabî Paşa ile Enver Paşa arasında birçok ortak nokta vardı. Dindar, metin, çalışkan ve namuslu insanlardı. Ve etraflarındaki insanlar da kendilerine benzerdi. O günlerde Arap gazetelerinde, Arabî Paşa'dan "vatanın koruyucusu", "hürriyet lideri" diye bahsedilirdi. "Ömer'ül-Faruk'un ruhu Arabî Paşa'nın cisminde serpildi." diye yazıyorlardı. Ya da Napolyon'la kıyaslanıyordu.

Bu durumda Arabî'nin unvanını almış görülen Hürriyet Kahramanı Enver Paşa için "melekler bu milletin kurtulacağını Enver Paşa'nın kulağına fısıldadılar" diye yazan ya da onu Napolyon'a benzeten kalemin aynı olduğunu söylemek abartılı değildi.

Arabî ihtilali ile İttihat ve Terakki hareketi arasındaki benzerlik bu kadarla sınırlı kalmadı. Her iki hareket benzer şekilde henüz kuruluşlarının üzerinden bir iki yıl geçmeden iktidara taşınmıştı. Bu, onların kendi başarıları değildi elbette. Millî ruhun, vatanı imar etmesine,

devlet tecrübesi kazanmasına, büyük kitleleri eğitmesine fırsat vermeden, hareketi daha doğmadan boğma planının bir parçasıydı.

Her iki hareket en azından beş, on yıl muhalefette kalabilmeyi başarılabilsydi, yabancı tahriklerine alet olmamayı öğrenebilirlerdi.

Ne var ki her iki hareket, hayatına kastedildiğini gören bir milletin tepkisiydi. Hareketin başında bulunan askerler, Avrupa'nın dessay siyasetçilerinin kurdukları tuzakları bilemezlerdi.

Mısır senaryosu İstanbul'da başarılı bir sonuç verdi. Devlet-i Aliyye dağıldı.

Mısır Modelinin Irak Üzerinde Tatbiki

Bu eserin hazırlanmasına, son zamanlarda ortaya çıkan sözde ulusalcı tepkiler ile işgalci-batıcı hareketler arasında ortak bir nokta ya da bir işbirliği bulunduğu yönelik şüphelerin atması sebep oldu.

Özellikle Irak'ta Saddam Hüseyin'in Amerikan işgaline âdeta davetiye çıkaran hareketleri bu şüpheleri iyice artırmıştı. Olayı tarihî bir örnek üzerinde araştırmak, -şayet varsa- sömürgeciler tarafından geliştirilen metodun bulunmasına kolaylık sağlayacaktı.

Batılı devletlerin etnik ırkçı hareketleri kullanarak, Osmanlı Devleti'ni parçaladıkları bilinmeyen bir durum değildi. Ancak bu hareketler -Balkan milletlerinde olduğu gibi- hem din, hem milliyet, hem dil farkı olan Hıristiyan unsurlar arasında geliştirilmişti.

Asıl mesele İslam medeniyetinin aslî unsurları olan Türkler ve Araplar arasında böyle bir meselenin bulunup bulunmadığıydı.

Arabî hareketi konusunda bu şüphe, elde edilen belgelerin çevirisi tamamlanana kadar devam etti. Neticede bu hareketler milletin vicdanından doğmuş, batının sınır tanımayan sömürüsüne karşı yerli ve millî tepkilerdi.

Bu tepkiler, asırlarca kendi kaderine terk edilmiş Müslüman kitleleri, kabilecilik ve aşiretçilik mantığından kurtaracak, dinin sağladığı kardeşlik ölçüleri içerisinde millî idrak, millî düşünce ve millî zevk sahibi yeni bir millet yapacaktı. Yetersiz imkânlarla Batılı sömürgecilere karşı verilen savaşlar millet olma sürecini hızlandıracaktı.

Ne var ki son derece millî ve haklı olan bu tepkilerden işgalciler, illaki yararlanmanın bir yolunu bulmuştu. Bunu yaparken yararlandıkları en cazip ortam sokaklardı. Kendini sokağın cazibesine

kaptıran millî heyecan, her zaman kontrolden çıkabilir, işgalcinin emellerine kolaylıkla alet olabilirdi. Oysa bu millî heyecanın eğitime, imara, kardeşliğe yönlendirilmesi durumunda, çok aktif bir enerji elde edilebilirdi.

Uluslararası politikalarda İngilizlerin Amerika'ya akıl hocalığı yaptığı yaygın bir kanaattir. Amerika'nın dışa dönük aktif siyaset tarzının içini, sessiz ve gizli İngiliz siyaseti doldurur. İngilizler tarihî sömürü ve işgal tecrübelerini Amerika ile eş güdümlü olarak paylaşırlar. Bu yüzden İngilizlerin Mısır'da yürüttükleri hareket ile Amerika'nın Irak'ı işgali arasında büyük benzerlikler vardır.

Bugün artık Batıcı güçlerin özgürleştirmekten bahsettikleri bir yeri, esasında işgale hazırlandıkları bilinmeyen bir durum değildir. Amerika'nın işgalden önce dillendirdiği "Irak halkını özgürleştirme" sloganı, İngilizlerin Mısır işgaline hazırlandıkları günlerde keşfettikleri "Mısır'ı özgürleştirme" formülüdür.

'İngiliz askeri Mısır'da kendi vatanına girercesine alkışlarla kabul edilecektir.' cümlesinden sadece Mısır çıkarılmış yerine Irak konulmuştur.

İngilizler yeri geldikçe Arabî hareketini desteklemiş, hareketin kendi güvenlik çemberlerini zorlamayacak ölçüde büyümesine, doğrudan ya da dolaylı olarak katkı sağlamışlardı. Çünkü bu hareketi önce kışkırtacak, sonra güvenliği sağlamak bahanesi ile Mısır'ı işgal edeceklerdi.

Aynı şekilde Amerika, Saddam'ı önce İran'la savaştırmak için bü-yütmüş, sonra Kuveyt'e saldırması için cesaretlendirmişti.

İngilizler, Arabî'den Mısır'ı terk etmesini istemiş, Arabî buna dire-nince bu süreçte Avrupa kamuoyunun desteğini sağlamıştı.

Amerika, aynı şekilde Saddam'ın Kuveyt'ten çıkmasını istedi, Sad-dam ayak sürüyünce bu süreçte dünya devletlerini kendilerine destek vermeleri için zorladı.

Osmanlı, Mısır'a asker göndermek için uzun süre tartışmış, ortada 'Mısır'a asker göndermek için meşru bir sebep yoktur' diyen paşalar, buna muvaffak olamadıkları için işgal sonrasında Mısır'da söz söyleme haklarını kaybetmişlerdi.

Aynı şekilde Türkiye, kendi çevresinde gelişen olaylara etkin müda-hale inisiyatifi geliştiremediği için, bölgede batılı güçlerin politikalarına uyum sağlamaktan daha ileride rol almakta zorlanmaktadır.

İngilizler, İskenderiye çıkarmasını "Bütün Avrupa'nın ve insanlığın

menfaatlerini korumak için...” yapmıştı. Çünkü Arabî Paşa'nın kendi topraklarında, tabya inşa etmesi veya üç beş tane modası geçmiş top yerleştirmesi, bütün dünya barışını tehlikeye atmıştı. İngiliz donanması “bu düşmanca hareketlerden yerinde duramaz hâle gelince” İskenderiye'yi işgal etmek zorunda kaldı!

Irak diktatörü Saddam da öyle yapmıştı. Nereden bulduysa kimyasal silah almış, dünya barışını tehlikeye atmıştı.(!) Amerika da yerinde duramadı, tüm insanlık adına Irak'ı işgal etmek zorunda kaldı. Bir diktatörün elini ayağını bağlayıp alıp gidecek güce sahipken, üç milyon masum insanı, cehennem bombaları ile yaktı. Ne var ki varlığını iddia ettiği kimya silahlarını bir daha ele geçiremedi!

İngiltere, güya Mısır'da Osmanlı Sultanı'nın hükümlerlik haklarını koruyordu. Sadece idarî işgal yapmıştı. Mısır ordusunu yeniden kurdu, ekonomi zaten elindeydi. Üst düzey devlet görevlerine isimlerini değiştirdiği İngiliz subaylarını getirdi. Çekilme tarihini Mısır'ın kendi kendisini idare edecek kadar medenileştiğini gördüğünde açıklayacaktı.

Amerika da benzer bir yol izledi. Irak ordusunu yeniden düzenledi, ekonomik anlaşmalar yaptı ve çekilme tarihini Irak'ın kendi kendini yönetmeyi öğreneceği tarihe bıraktı. Amerika bu tarihî tecrübeden o kadar yararlandı ki hayrete düşmemek elde değildi. İngilizler kendileri ile savaşan Arabî Paşa'yı savaş suçlusu olarak görmüyordu. Zira Mısır'da güçlenen milliyetçi hareketi kendi aleyhlerine çevirmek istemiyorlardı. Arabî, Mısır hidivine ve Osmanlı Devleti'ne isyan etmek suçuyla yargılandı.

Mısır milliyetçileri İngilizler yerine hidive ve Osmanlı'ya düşman olacak, yalnız kalan hidiv, İngilizlere daha çok yaklaşmak zorunda kalacaktı.

Amerika kendileri ile savaşan kanlı diktatör Saddam'ı, kendi adına yargılayacak yerde, onu savaştan önce öldürdüğü Kürtler adına, Kürtlere yargılattı. Böylece Kürtler ile Araplar arasındaki düşmanlık artacak, Kürtler kendi güvenlikleri için ebediyen Amerikan şemsiyesi taşımaya mecbur olacaklardı.

Ana hatları ile ortaya konan bu modelin ayrıntıları çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görülecektir. İşgalcilerin işgal metotlarını değiştirmeye ihtiyacı duymaması, geri kalmış ülkelerin hâlâ aynı şartlarda ve aynı bilinç düzeyinde yaşamalarından kaynaklanıyor olsa gerektir. Yoksa yurtdışında verilen alıntılarda İngiltere dışişleri bakanlarının Mısır'ın tahliyesi ile ilgili yaptıkları beyanlarla Amerikan Dışişleri bakanının Irak'ın tahliyesi ile ilgili beyanlarının aynı olması düşünülebilir miydi?

Yaralı Hilafet

Osmanlı Devleti XIX. yy'ın son çeyreğine mühim bir yara alarak girmişti. Tarihin en karanlık günleri sayılan 93 Harbi'nin milletin bağrında açtığı derin yaranın etkileri hâlâ silinebilmiş değildir.

1878 Osmanlı Rus harbinde alınan ağır yenilgi, devleti birçok açıdan kayıtlı altına almış, hilafet olgusunu da derin bir şekilde yaralamıştı. Balkanlardaki toprakların büyük bir bölümü kaybedilmişti. Romanya, Sırbistan ve Karadağ büyük toprak parçaları olarak bağımsızlık kazanmış, Rumeli-i Şarkî özerk vilayet olurken ayrıca Bulgaristan Emareti kurularak yeni bir Bulgar meselesi başlatılmıştı.

Devlet-i Aliyye topraklarının beşte ikisi, halkının beşte biri kaybedilmişti. –kaybedilen topraklarda yaşayan yaklaşık 5,5 milyon insanın yarısı Müslüman'dı.⁶

Ruslar sadece toprak almakla kalmamış, Balkanlar ve Boğazlar üzerinde her türlü isteğini zorla kabul ettirecek bir konum elde etmişti. Ayrıca Osmanlı'nın ödeyemeyeceği kadar büyük bir harp tazminatı konulmuştu. Devlet her ne zaman Sivas'tan öteye bir yatırım yapmaya kalkışsa, Rusya hemen bu tazminatın ödenmesi için devletin başına dikilirdi. Sonuçta çoğu kere Rusların dediği olur, sözde Rus güvenliğini tehlikeye düşüren bu yatırım durdurulurdu. Balkanlar ve Doğu sınırlarında her zaman Rusları hesaba katma zorunluluğu vardı.

Öte yandan İngilizler büyük bir hile yapmışlar, Ruslarla yapılan görüşmelerde yardım etmek yalanıyla zor durumda kalan Osmanlı'dan Kıbrıs'ı almışlardı. Kıbrıs'ın karşılığı, Kars, Ardahan ve Batum, Ruslara bırakıldığı hâlde Ruslar tekrar doğu sınırlarından harekete geçecek olursa, İngilizler Osmanlı'nın doğu sınırını koruyacaklardı.

Bu gereksiz anlaşma, hem Ruslara karşı, hem İngilizlere karşı devletin elini kolunu bağlamıştı. İngilizler Rus tehdidini iyi kullanmışlar Kıbrıs'ı, Mısır'ı işgal için üs hâline getirmişlerdi. İlerde Filistin cephesi ve Çanakkale harbi için de İskenderiye'yi üs olarak kullanacaklardı.

İngilizlerin ihanetine uğrayan Halife, Mısır'ın işgali ile ikinci kez derin bir yara almış oldu. Artık uluslararası ilişkilerde asker kullanma seçeneğini çok istese de göze alamayacaktı.

⁶ M. Kemal Öke, *II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul 1988, s. 53

GİRİŞ

Sultan Abdülhamid Dönemine Kadar Mısır

Osmanlı Devleti'nin önemli eyaletlerinden biri olan Mısır'ın Türk tarihi içinde çok özel bir yeri vardır. Yavuz Sultan Selim, 1516'da Mısır'ı fethetmekle sadece verimli topraklar elde etmekle kalmamıştı. Bu fetih İslam birliğini sağladığı gibi İslam birliğinin manevî liderliğini ifade eden hilafet makamını da Osmanlı hanedanına intikal ettirdi. Yavuz İstanbul'a son Abbasi halifesinden devraldığı hilafet ve Mekke emirinin sunduğu kutsal emanetlerle birlikte geri döndü.

Mısır, Müslüman coğrafya içerisinde hilafet makamı olmaya layık merkezlerden biriydi. Medine, Şam ve Bağdat'tan sonra kara kıtanın tarihî ve ilmî mirasını kendinde toplayan Kahire, her dönemde bu potansiyelini korudu. Bizans, Roma ve İslam medeniyetlerinin hayal şehri İstanbul, hilafet tacını giymekle bir daha dünyada hiçbir şehre nasip olmayacak bir şeref kazandı.

Mısır, Osmanlı toprağı olarak kaldıkça hilafet için İstanbul'a rakip olacak ikinci bir merkezden söz etmeye imkân yoktu. İslam birliği için de aynı şekilde bölünme riski bulunmuyordu. Osmanlı saltanatının gerileme döneminde, batılı devletler karşısında güç ve toprak kaybetmesi esasında çok önemli bir olay değildi. İslam birliği muhafaza edildiği sürece bu kayıpların her an geri kazanılma şansı bulunuyordu. İngiliz siyaseti bu önemli noktayı keşfettikten sonra bütün gayretini İslam birliğini parçalama yönünde kullandı. Bunun için öncelikle Mısır'ın Osmanlı saltanatından koparılması gerekirdi. Osmanlı için XIX. yüzyılın başında en önemli problem Mısır'dı.

Sultan Abdülhamid'in tahta geçişinden hemen sonra İngilizler Mısır'da bağımsız bir idarenin kurulması yolunda çalışmalara başlamışlardı. Lord Granville'nin "Hindistan yolunun korunması için Mısır'ı zapt etmeye gerek yoktur. Mısır'ı Osmanlı Devleti'nin güçlü ellerinden kurtarıp bağımsız bir idare kurmak yeterlidir." şeklindeki

açıklamaları üzerine Sultan Abdülhamid, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa'ya Mısır meselesinin o döneme kadar geçirdiği safhaları özetleyen bir layiha hazırlattı. Ana hatları ile aşağıya aldığımız bu layihada önemli tespitler vardı.⁷

II. Mahmud Dönemi

“Mısır kıtası diğer Osmanlı vilayetleri gibi valilerle idare olunurken 60 sene kadar önce Mısır'ın konumundan ve zamanın uygunluğundan yararlanan mahallî yöneticiler idareyi ele geçirmişti. Bu gibi durumlara önceden diğer vilayetlerde de rastlanırdı. Çoğu zorbalıkla öne çıkan bu nüfuz sahibi insanların iktidarını, hilafet merkezi çeşitli yönlendirmelerle idare yoluna giderdi.

Mehmed Ali Paşa'nın İskenderiye'deki heykeli

⁷ (1839 / 1925) Osmanlı nâzırlarından Mazlum Fehmi Paşa'nın oğludur. Rüştîye'yi bitirdikten sonra Maliye ve Hariciye kalemlerinde çalıştı. Mabeyn kâtipliği (1861); Maarif, Sadaret ve Maliye Nezareti mektupçuluğu; Konya, Sivas ve Ankara valilikleri yaptı. 1894'te kendisine paşalık rütbesi verildi. 1895'te Dâhiliye Nâzırı oldu ve 13 yıl bu görevde kaldı. Meşrutiyetin ilanını takiben görevden alınıp Sakız Adası'na sürüldü. Yaşadığı dönemi anlatan çok sayıda eseri vardır.

Mehmed Ali'nin, Mısır'a el koymasından İstanbul memnun değilse de, Mısır ülkesini istila etme tehlikesi bulunan Kölemenleri çeşitli hilelerle ortadan kaldırması, devletin menfaatine uygun görülmüştü.

Vaka-i Hayriye'den (yeniçerilerin ortadan kaldırılması) önce devletin askerleri yeniçerilerden ibaretti. Vezirler isteklerini elde etmek için ara sıra payitaht askerini tahrik ile isyana teşvik eder ya da İstanbul dışındaki valilerin en kuvvetlilerini isyan etmiş gibi gösterirlerdi. Mehmed Ali'nin gün geçtikçe yerini güçlendirmesi ve servetini artırması karşısında İstanbul'daki nazırlar, merkezle yürüttüğü ilişkilerde zorluk çıkarmaya başladılar. İstanbul paşaları böylece padişahın zihninde yer etmek ve yanında mevki kazanmak istiyorlardı.

Sultan Mahmud'un yeniçerileri ortadan kaldırması, paşaların gerektiğinde kullanabilecekleri ihtilal aletini ellerinden almıştı. Artık şahsî menfaat elde etme, taşradaki mülklerin idaresi üzerinden sağlanabilirdi. Bu arayışların neticesi olarak Mehmed Ali -bir şekilde idaresi mümkün olduğu hâlde- devletin başında büyük bir mesele hâline getirildi. Himmeti yüce, cesareti fevkalade olan Sultan II. Mahmud, Mısır meselesinin ulaşacağı vahim neticeleri düşünerek ordular sevk etmiş (meşhur Alman mareşali Moltke, o sırada sultanın askerleri arasında küçük rütbeli bir subaydı) ancak İstanbul paşalarının maneviyatı ile ordunun hareketi farklı maksatlara yöneldiği için başarı sağlanamamıştı.

Ordunun perişan olması üzerine endişelenen II. Mahmud, acil bir tedbir almak zorunluluğunu hissetmiş, Rusya donanması ve askerini İstanbul'a davet etmişti. Bir yandan da Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhinde bulunan fikirleri düzeltmeye çalışmaktaydı. Tahta çıktıkları günden itibaren karşılaştığı zorluklar ve Mısır meselesinin kazandığı tehlikeli boyut, kendisini fazlasıyla üzmüş daha fazla dayanamayıp ahiret yurduna göçmüştü.

Sultan Abdülmecid döneminde Mehmed Ali Paşa taltif edilmiş, Babıâli paşalarının işi karıştırmasına meydan verilmeden, İstanbul'a gelip padişahın ayağına yüz sürmesi sağlanmıştı. Gördüğü iltifatlar karşısında önceden yaptığı kötülükler için utanan paşa, gizlice sunduğu layiha ile "artık ihtiyarladığımı, Mısır'ı padişahın fermanı ile terk edeceğimi, kendisinin sadrazam yapılması durumunda padişaha sadakatle hayatını geçirmek istediğini" arz etti ancak bu talebi karşılanmadı.

Osmanlı'nın ve İngiltere'nin karşı çıkmasına rağmen Fransa'nın gayretleri ile inşa edilen Süveyş Kanalı. Açılış merasimine Osmanlı Devleti katılmamıştır.

Mehmed Ali'den sonra valilik yapan İbrahim ve Abbas Paşalar döneminde önemli bir mesele yaşanmadı. Ancak Said Paşa'nın valiliği, Avrupalı diplomatların Mısır işine tekrar karışmasına bir başlangıç teşkil etti. Ecnebilerin işe karıştırılması, Avrupa'nın Mısır hükümetine borç vermesi ve Süveyş Kanalı'nın açılmasına kolaylık sağlanması, Said Paşa döneminin zararlı mahsullerindendi.

Kanal açmak daha önce de düşünülmüş Mehmed Ali buna razı olmamıştı. Sebebi sorulduğunda "Öyle bir kanal Mısır'ın işlerine daha sonra yabancı müdahalesini davet eder." karşılığını vermişti. Abdülmecid Han döneminin meşhur politikacılarından Sadrazam Reşid Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasını önlemek için çok çalıştı. Ancak Fransa İmparatoru III. Napolyon'un ısrarlarına engel olunamadı.

Sultan Abdülaziz Dönemi

Said Paşa'dan sonra vali olan İsmail Paşa, meşru olmayan isteklerini elde etmek için hazineler sarf etmekten çekinmeyen, 'şeytan gibi desas, hileci, dinsiz ve imansızın' biriydi. İstanbul paşaları, Mısır hakkında alınacak resmî kararlar yoluyla altın kazanmak ve İsmail Paşa'yı yolmak için hiçbir fırsatı kaçırmazdı. Devletin hukuku birtakım bahanelerle hazırlanan fermanlar ile büyük hediyeler karşılığında satılmış oldu. İsmail Paşa'ya "Mısır Azizi" unvanı verilmişti. Yusuf Aleyhisselam'ın

Mısır'da hem nübüvveti hem de saltanatı olduğuna işaret eden bu unvan ile İsmail Paşa manen bir padişahlık almış oldu.⁸

İsmail Paşa kendi döneminde, 1840'ta verilen Mısır fermanında olmayan dört ayrı imtiyaz daha almıştı. Bunlardan birincisi: Hidivliğe hidiv ailesinin en büyük erkek üyesi yerine hidivin en büyük oğlunun geçmesi. İkincisi: Mısır'ın istediği devletle ticarî anlaşma yapabilme hakkı. Üçüncüsü: dış borç anlaşması yapma hakkı. Dördüncüsü: İstanbul'dan izin almadan Mısır askerini dilediği oranda artırabilme hakkı. Bu imtiyazları dilediğince kullanan İsmail Paşa, kısa zamanda Mısır'ı iflasın eşiğine getirecekti.”

Sultan Abdülhamid Dönemi

Memduh Paşa'nın hazırladığı layihanın en mühim kısmı, mevcut siyâsî tablo hakkında yaptığı tahliller ve Mısır'ın Osmanlı Devleti için taşıdığı öneme vurgu yaptığı satırlardır:

“Padişahın yüce zatında iki ayrı kuvvet toplanmış bulunmaktadır. Bunlardan biri hilafet, diğeri saltanat kuvvetidir. Devletlerin bazı durumlarda topraklarının bir kısmını kaybetmesi çokça yaşanan olaylardandır. Osmanlı topraklarının Erzurum'dan Yemen'e ve Sana'ya kadar genişliği, mevkinin önemi ve terakki etmeye kabiliyeti âşikar ise de bu büyüklüğün yine de resmî bir sınırı vardır. Fakat yüce hilafetin resmî sınırı bulunmadığı için dört kıtada Müslümanların yaşadıkları bütün ülkeler bu manevî kuvvetin tesiri altındadır.

İngilizlerin Mısır'ı tarafsız bir bölge yapmaya çalışmaları, saltanatın helak olmasını istemekle aynı şeydir. Gerek Rusya ve gerek İngiltere'nin, şimdye kadar Osmanlı Devleti'ne birçok konuda düşmanlık ettikleri inkâr edilemez. Rusya'nın zararı devletin mülküne, İngiltere'nin zararı gayrı resmî de olsa bu teklifle hilafetin kuvvetine yöneliktir.

Rusya'nın büyük bir devlet olduğuna bakılırsa çıkacak büyük bir savaşta Avusturya'nın mağlup olması durumunda Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan gibi küçük hükümetlerin direnemeyecekleri açıktır. Rusya Bulgaristan'a yerleşmesi durumunda gözünü İstanbul'a dikecektir. Rusya bütün milletlerin rağbet ettiği bir şehre el uzatınca, Avrupa karışacağından Bulgaristan meselesi, Rusya ve Avusturya'nın hırslarını sınırlamaya ve Hz. Peygamber'in kudsî

⁸ Y. EE. 88/40

duasının bereketiyle Osmanlı Devleti'nin ikbâlini yenilemeye kuvvetli bir sebep olacaktır.

Gerçekte Osmanlı Devleti'nin yüzlerce senedir Rusya'ya büyük kıtada toprak feda etmeye mecbur kalması, büyük bir ordunun geri çekilmesine benzetilebilir ve kesin muharebe henüz yapılmamıştır. Böyle bir savaş sadece Osmanlı Devleti'ne ait olmayacaktır. Bu durumda geçmiş zayıfların parlak bir fütühatla geri kazanılması mümkündür.

İngilizlerin Mısır'ın tarafsız kalması ile ilgili teklifi Bulgaristan meselesinden daha önemlidir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında sahip olduğu toprakların halkı, farklı kavimlerden meydana geldiği için bunlar ancak saltanat kuvvetine hizmet ederler. Mısır Müslüman unsurlara hizmet edeceğinden hilafete kuvvet verir. Yavuz Selim'in saltanata geçmesi ile Mısır'ı fethedip hilafet binasını İstanbul'da kurmuş olması yüzünden, bu kıtanın tarafsız hâle getirilmesi sayılamayacak kadar zararların doğmasına sebep olur. Osmanlı Devleti'nin geniş Mısır kıtası üzerinde olan meşru hukuku korunamayacak ve Mısır'ın idaresi yeniden yabancı devletlerin himayesi altına verilmiş olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki hâkimiyeti devam ettiği sürece, İngiltere Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunmak isteyecektir. Mısır'ın yüce hilafet makamına olan bağlılığının çözülmesi durumunda, İngiltere'nin Osmanlı saltanatına olan meyli, yalnızca ticarî ilişkilerin korunması esasına ait kalacaktır. Anadolu kıtasında Rusya tecavüzde bulunduğu sırada Osmanlı Devleti ile beraber savaşa katılmak şartı ile Kıbrıs adası İngiltere'ye verilmiştir. Bu anlaşmanın yanında İngiltere'yi Osmanlı saltanatına yardım etmeye sevk eden iki yoldan birisi Süveyş Kanalı diğeri de Fırat Vadisi'dir. Mısır'ın tarafsız yapılması durumunda devlet, gerektiğinde kullanabileceği önemli bir silahı elden çıkarmış olur.”⁹

Memduh Paşa'nın henüz son savaşın yapılmamış olduğunu ve bu savaşın birçok tarafı bulunacağını belirtmesi ve İngilizlerin Mısır'a yerleşmesi durumunda, Osmanlı siyasetini değiştirecekleri yönünde yaptığı tespitler, paşanın siyasî tabloyu çok iyi tahlil ettiğini gösterir.

Mısır'ın fethi ve hilafetin devralınması ile birlikte saltanatın maddî hudutlarının ötesinde çok daha geniş bir alanda, İslam dünyasını temsil etme gücü kazanılmıştı. Mısır'ın Devlet-i Aliyye'den ayrılması devletin manevî gücünü sarsacağı gibi, Fransa ya da İngiltere'nin himayesinde

⁹ Y. EE. 88/40

Arap hilafeti kurulması gibi bölücü çalışmaların gündeme getirilmesine de imkân sağlayacaktı.

Esasen Mısır'a, Fransız ve İngiliz müdahalesi, Mehmed Ali Paşa İsyanı'nda kendilerinden yardım alınması ve bunun sonucu olarak da Mısır valisinin yetkilerini düzenleyen fermanların her iki devlete sorularak hazırlanması şartının kabul edilmesi ile başlamıştı. "Tevfik Paşa'nın hidivliğe tayini sırasında Osmanlı Devleti her ne kadar bu imtiyazları geri almak istediye de Fransa ve İngiltere'nin müdahalesi yüzünden istenilen değişiklikler yapılamadı."¹⁰ Öyle ki veraset usulü gereğince Halim Paşa'nın hidiv olması gerektiği hâlde, İngilizlere yakınlığı ile bilinen zayıf karakterli Tevfik Paşa, Mısır valisi yapılmıştı. Meclis mazbatasında "gerçi 1841 fermanı gereğince ekber evlat Halim Paşa ise de yabancı devletlerin ve Mısırlıların Tevfik Paşa'ya meyilli olmaları ve esas maksat saltanat hukukunun korunması olmakla Tevfik Paşa'nın Mısır hidivliği'ne tayini kararlaştırıldı" denilmekteydi.¹¹

Sultan Abdülhamid, tahta çıktığında Mısır'da ekonomik işgal tamamlanmış, yabancı nüfuzu ülkeden çıkartılamayacak derecede ağırlaşmıştı. Bu meselenin siyasî çözümü yoktu, bütün Avrupa devletleri, Mısır ile birinci derecede alakardı. Bunların hiçbiri geçici de olsa Mısır üzerinde Osmanlı siyasetini desteklemiyordu. Ekonomik tedbirler almak ise siyasî destek olmadan mümkün değildi. Bu durumda geriye sadece askerî seçenek kalıyordu. Bunu gerçekleştirme imkânı takip eden bölümlerde değerlendirilecektir.

İsmail Paşa'nın Valiliği

(18 Ocak 1863 / 26 Haziran 1879)

İsmail Paşa'nın 17 sene süren valiliği döneminde Mısır'ın idarî yapısında önemli değişiklikler yaşandı. Bu dönemde Mısır eyaletini Osmanlı saltanatına bağlayan güçlü bağlar çözülmeye başladığı gibi, iç işleri ve malî yapıda yapılan hatalar ve yolsuzluklar Mısır'da yabancı müdahalesine ve nihayet İngiliz işgaline yol açtı. Mısır'ı Osmanlı topraklarının bütünlüğü içinde gösteren anlaşmalar değişmemiş gibi görünse de oldukça zayıflatılmıştı.

Mısır'da yabancıların faaliyetlerini düzenleyen on yedi konsoloshane

¹⁰ Cromer, *Es-Sevretül Arabiyye*, Kahire 1999, s. 32

¹¹ Balcı, s. 71

vardı. İsmail Paşa, yabancıların hukukî işlemlerini bir merkezde toplamak için 1876 yılında karma mahkemelerin kuruluşunu kabul etti. Beş yıllık bir süre için kurulmuş olan bu mahkemeler, -yararlanan yabancıların himayesiyle- I. Cihan Harbi yıllarına kadar kaldırılamadı.

Hidivlik, Mısır idaresini bir Avrupa devletine benzetmek düşüncesiyle -ekserisinin görevi sadece maaş almak olan- yüzlerce Avrupalı memur getirmişti. Her birine tuntuaraklı unvanlar verilmiş, muhteşem bir idarî teşkilat kurulmuştu. Avrupa düzeyine ulaşmak için yapılan çalışmaları, “Şura-yı Nüvvab” adı verilen bir danışma meclisi denetleyecekti.

Hidiv İsmail Paşa, Irak ve Suriye’yi de içine alan büyük bir Arap devleti kurmak istiyordu. Ancak önceliği Afrika imparatorluğuna verdi. Sudan bölgesinde yeni fetihler yaptı. Süveyş’ten itibaren Afrika’nın doğu sınırlarını teşkil eden Resü’l-Hafun Burnu’na kadar Kızıldeniz ve Aden Körfezi sahillerini idaresine aldı. Merkezi Hartum olmak üzere 16 sancaktan teşkil edilen Sudan eyaletini kurdu.

Düyun-ı Umumiye Sandığının Teşkili

İsmail Paşa’nın kurduğu imparatorluk teşkilatı için yapılan masrafların neticesi olarak Said Paşa zamanında dört milyon lira olan dış borçlar, yüz milyon liraya ulaşmıştı. Aynı dönemde Osmanlı hazinesinin iflas etmesi, Mısır üzerinde kötü bir tesir bıraktı. İsmail Paşa, Süveyş hisselerini satmaya mecbur kaldı. Bu fırsattan yararlanan İngilizler, Süveyş hisselerini yüz milyon franka satın alarak kanalın en büyük ortağı hâline geldi. Ancak bu para da Mısır’daki malî bunalımın giderilmesine yetmedi. Nisan 1876 tarihinde borçların ödenmesini tehir etme zorunluluğu ortaya çıktı. Hidiv, Fransa, İngiltere ve İtalyan’ın tayin ettiği üç komiserin idaresinde kurulan Duyun-ı Umumiye Sandığı’nı kabul etmek zorunda kaldı (2 Mayıs 1876)¹².

Borçların ödenmesindeki zorlukların devam etmesi üzerine borçlanmanın sorumlusu olarak görülen hidivin kontrol ettiği gelirler elinden alındı. Bu kararı bağımsızlık hayallerine indirilmiş bir darbe olarak değerlendiren hidiv, “Afrika’da değiliz Avrupa’dayız, biz Avrupa idaresine muhtacız.” diyerek “şahsî idareyi sona erdirdiğini, hükümet işlerini Nazırlar Heyeti’ne bıraktığını ve onların aracılığıyla memleketi idare edeceğini” ilan etti. Halkın arzusuna tabi olarak

¹² Balcı, s. 64

memleketi Millet Meclisi'ne karşı sorumlu Nazırlar Heyeti ile idare edecekti. Avrupalı malî müfettişler hükümette Maliye ve Nafia Nazırı olarak yer aldı. (28 Ağustos 1878)

Yeni yönetim, Mısır ordusundan 2.500 kadar subayı yarım maaşla kadro haricine çıkardı. Birçok konuda benzer tasarruflara gidildi. Tasarruf tedbirlerinin ağırlığı, halk arasında umumi bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Yabancı müdahalesi ve ecnebî memurlara karşı millî ve dinî hisler tahrik edildi. Gösteri yapmak için sokaklara dökülen halk yığınları, İngiliz Maliye Nazırı Liwers Wilson ve Fransız Nafia Nazırı De Biliniyer'i linç etmek istedi. Hidiv İsmail Paşa, konsolosları yanına alarak bizzat nezaret binasına gitti. Wilson ve Biliniyer'i kurtardı.

Kargaşanın devam etmesi ve İsmail Paşa'nın Avrupalı temsilcileri etkisiz bırakmaya çalışması üzerine İngiltere ve Fransa hidivin değiştirilmesinden başka çare kalmadığını öne sürerek Osmanlı sultanına müracaat etti. Sonuç olarak İsmail Paşa, hidivlikten azledildi yerine Tevfik Paşa getirildi.

İsmail Paşa'nın, Mısır'ın yabancı denetimine girmesine ve nihayet İngiliz işgali altına düşmesine sebep olacak icraatları sırasında Babiâli; Sırp, Bosna ve Bulgar isyanları ile ve en son 1293/1876 Osmanlı-Rus Harbi gibi memleketin varlığını tehlikeye atan problemlerle meşguldü. Bu yüzden Mısır meselesini yakından takip etme imkânı bulamamıştı.¹³

Çiftçilerin Topraklarını Kaybetmesi

Mehmed Ali Paşa'nın valiliği döneminde bazı köylerde arazi vergisini ödeme güclüğü çekilmekteydi. Paşa bir çözüm bulmak üzere vergileri toplama işini, nüfuz sahibi güçlü kişilere ve yüksek rütbeli subaylara ihale etti. Bu uygulama zamanla vergi borcu biriken köylülerin, arazi-lerini borçları karşılığında elden çıkarmalarına yol açacaktı. Her şartta üretimin artırılması talep edildiği için araziler, vergileri ödemeyi taahhüt eden zenginlere emanet olarak verilmeye başlandı. Köylüler kendi topraklarında ücretle ya da mahsulün bir kısmı karşılığında çalışan işçiler sırasına geçmişlerdi. Said Paşa döneminde çıkarılan bir kanunla müteahhitlere, on beş yıldan fazla emanetinde bulunan topraklara el koyma hakkı verildi. Hidiv İsmail Paşa döneminde çiftçilerin topraklarını geri almak için açtıkları dava, arazi kanununda bulunan "Bir toprağa el

¹³ Balcı, s. 71

koyma tarihi üzerinden on beş yıl geçmiş ise artık dava dinlenilmez.” maddesi gerekçe gösterilerek reddedildi.¹⁴

Her şeye rağmen kendi toprağını ekebilenler, ecnebilere sağlanan imtiyazlar yüzünden mahsullerini gerçek değerinde satamıyor, yıldan yıla zarar ederek arazisini rehin vermek zorunda kalıyordu. Rehin yasasına göre borcunu zamanında ödeyemeyen çiftçi arazisini terk etmek zorundaydı. Böylece son kırk yıllık dönemde araziler, içlerinde Çerkezlerin, Avrupalıların ve yerli subayların bulunduğu üst tabakanın eline geçmiş oldu.

Toprak sahiplerinin aleyhine işleyen diğer bir uygulama “mukabele kanunu” oldu. Buna göre toprak sahipleri, 6 yıllık verginin yarısını hükümete peşin olarak ödemeleri durumunda diğer kısmının af edilmesini hükme bağlamıştı. Esasında bu kanun Hidiv İsmail Paşa’nın halkın mallarını ellerinden almak için düşündüğü bir plandı. Toprak sahipleri bu parayı bulmak için zorunlu olarak hükümete borçlandırılmış, kendilerine kredi sağlanmıştı. Böylece kredileri zamanında ödeyemeyen çiftçiler kanun gereği arazilerini hidivliğe bırakacaklardı. İsmail Paşa’nın görevden alınması ile Mukabele Kanunu kaldırıldı. Ne var ki ödenen miktar oranında vergi indirimi yapılacağı vaat edilmesine rağmen hiçbir indirim yapılmadan vergiler eski oranına getirildi. Toprak sahiplerinin ödedikleri peşin vergiler hükümetin eline geçmiş oldu. Böylece kanun, halkı zarara sokmak için düşünülmüş bir hile şekline girdi.¹⁵

İsmail Paşa’nın son yıllarında halkın sefaleti hat safhaya çıkmıştı. Uzun süredir bölgede misyonerlik faaliyetleri yürüten Wilfrid S. Blunt’un ifadelerine göre bugünlerde çarşıya alışveriş için çıkmış bir insana rastlamak mümkün değildi. Sokaklarda sadece Rum tefecilere borcunu ödemek için elbisesini ya da takısını satmak için gelmiş kadınlar ve elinde kırbaçlarla dolaşan vergi toplayıcılar görülürdü.

Yoksulluk son haddine varmışken 1878 yazında çıkan sığır vebası yüzünden pamuk fiyatları çok aşağı seviyelere düştü ve daha önce benzeri görülmemiş bir açlık ortaya çıktı. Çocukları ile yollara düşen kadınlar köy köy dolaşır, bir lokma ekmek dilenir, yol kenarlarına atılmış çöpler arasında yiyecek ararlardı. Güney Nil’de 10,000 insan açlıktan ölmüştü.¹⁶

¹⁴ Ali Berekat, *Hareketü Metalibetün bi’l-Arzı fi-Sevretü’l-Arabîyyeti, Mısır Li’l- Mısıryyin*; el-Ehram 1981, s. 240-245

¹⁵ Rafii, *Es-Sevretü’l Arabîyyeti vel İhtilali’l İncilizi*, Kahire 1966, s. 63

¹⁶ Berekat, s. 250

Nubar Paşa'nın Nazırlar Reisi olduğu dönemde (1879) çiftçiler ürünlerini ancak dörtte bir fiyatına satabildi. Arazi vergilerini ödeme imkânı bulunmuyordu. Hükümetin İngiliz temsilci başkanlığında "Toprak Reformu Komisyonu" kurması çiftçileri korkuya düşürdü. Komisyon, Said bölgesinde halkın açlık korkusu çektiği günlerde arazi vergilerini artırmakla işe başladı. Hükümetin bu kararı kabul etmesi, öşür vergilerinin de artırılacağı kanaatini yaygınlaştırdı. Bunun üzerine çiftçiler vergilerin indirilmesi talebi ile ayaklandı.¹⁷

Böylece Vatanîler hareketine paralel olarak toprakların geri alınması hareketi de başlamış oldu. Vatanîler bu çarpık tabloyu makalelerinde ve halka açık yerlerde yapılan konuşmalarda sık sık gündeme getiriyor ve toprakların eski sahiplerine geri verileceğini vaat ediyorlardı. Arabî hareketi bir yönüyle çiftçilerin hareketi sayılırdı. Çiftçiler Asyut, Mina ve Bahire müdüriyetlerindeki büyük arazilerin kendi aralarında taksim edilmesini istiyordu.

Özetle Mısır'da uygulanan arazi sistemi planlı şekilde halkın topraklarını ellerinden almış, en verimli topraklar Avrupalı zenginlerin, özellikle Rum tefecilerin ve Kölemenler döneminden itibaren Mısır'da üst tabakayı oluşturan Çerkez kökenli ailelerin ellerine geçmişti.

Halkın genel bir sefaletin içine atılması, Mısır'da her türlü provokasyonu kolayca hayata geçirecek bir ortamın doğmasına yol açmıştı. Mısırlı milliyetçiler bu tabloda çok yararlanacaklardı.

Mısır'da Yabancı Nüfuzu

Mısır'da yaşanan olayların ya da yükselen milliyetçi tepkinin asıl sebebi, Avrupalıların Mısır üzerinde oynadıkları entrikalardı.

Mehmed Ali zamanında Mısır'daki yabancıların sayısı oldukça azdı, 1833 yılında henüz 5.000 yabancı vardı. Ordu teşkilatını güçlendirmek için çalıştırılan subayların yanında kanal ve köprü yapımı, harp sanayi, gemi inşası ve modern ziraat işlerinde bu yabancılardan yararlanılmaktaydı. Aynı zamanda Avrupa ile ticaretin geliştirilmesinde aracılık yapmaktaydılar.

İngiltere, Hindistan yolu üzerinde bulunan Mısır'a el koymak için çok kapsamlı bir plan uyguladı. Öncelikle diplomatik baskı yoluyla

¹⁷ Rauf Abbas, *El-Muarazatü'l- Vatanîye ve İrhasatü's- Sevrîyye*, el-Ehram 1981, s. 52

Mısır'daki tekel sistemini ortadan kaldırtıp, serbest ticaret kanununu uygulamaya koydurdu. Böylece başta pamuk ve buğday olmak üzere temel ham madde ihtiyacını ucuz yoldan karşılama imkânı elde etti.

İkinci merhalede Mısır'a Avrupa ile zorunlu ticaret yapılması şartını kabul ettirdi ve İskenderiye–Kahire, Kahire–Süveyş demiryolunu inşa etme imtiyazı elde etti. Bu imtiyazları gaz, elektrik ve su kanalları imtiyazları takip etti. Ayrıca Mısır'ı çeşitli diplomatik yollarla Avrupa benzeri bir idarî teşkilat kurma adına, ödeyemeyeceği ağır bir dış borç yükünün altına soktu. İngiltere 30 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Mısır ekonomisini önemli ölçüde ele geçirmişti.¹⁸

Yabancı nüfuzu, daha ziyade Akdeniz kıyısında Mısır'ın önemli ihracat limanlarından biri olan İskenderiye'de yoğunlaşmıştı. Çeşitli sanayi ürünlerinin yanında, özellikle pamuk ticareti İskenderiye üzerinden yapılırdı.

Bu ticarî hareketlilik Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesi ile birlikte İskenderiye'de bulunan yabancıların sayısını hızla artırmıştı. Ne var ki bu hareketten yerlilerin payına herhangi bir menfaat düşmüyordu. “Yunanlılar simsarlık yapıyor, otel işletiyor, Yahudiler ortak arazi ekiyor, Rumlar tefecilik ediyor, diğer Avrupalılar yüksek faizle borçlandırma işlerine bakıyor, her biri yabancılara sağlanan imtiyazlardan yararlanarak yüksek gelirler elde ediyordu. Bütün bu işler yapılırken yerlilerin hakları göz ardı ediliyor, yabancılara sağlanan imtiyazlar kanunlarla sıkı şekilde korunuyordu. Yabancılar, kendi devletlerinin askerî ve siyasî gücünden yararlanıyor, valilerin tehditlerini kuvvet kullanarak icra edemeyeceğini bilen yabancı devlet temsilcileri, bağımsız bir ülkede yaşıyormuş gibi davranıyordu. Mısır'da fesat kapılarının tamamı açıktı. Yabancı konsololar sadece kendi vatandaşlarının haklarını müdafaa etmekle kalmıyor, büyük paralar karşılığında yerlilerden de himayelerine aldıkları oluyordu. Batılı devletler himayelerini bütün yabancılar için kullanıyor, bu himaye kendi vatandaşlarını devletlerinin yardımı ile güçlendirmek için değil, belki Mısır hükümetinin ve yerlilerinin haklarını gasp etmek için kullanılıyordu.”¹⁹

Yabancı tahakkümü, kanunların daima yabancıların lehine çıkmasını sağlıyor, yerlilerin adaletten bütün ümitlerinin kesilmesine yol

¹⁸ Nebil Abdülhamid, *ez-Zehafü Emperyalı ala Mısır, el-Ehram 1981*, s. 5-15

¹⁹ Asım, *Vakati'l İskenderiyyeti*, Keferdevar 2003, s 9-17

açılıyordu. Ayrıca güvenlik güçlerinin asayişini sağlama konusunda yetkilerini kullanması, devamlı surette engelleniyordu.

İngiltere, İsmail Paşa'nın bağımsızlık çalışmalarını perde altından desteklemiş, Osmanlı'nın etkin şekilde tedbir almasını, Mısır valilerine verilen imtiyazlara aykırı olduğu iddiasıyla engellemişti. Hidivin yetkilerini daraltacak hiçbir düzenlemeye izin vermedi.

İngiltere'nin kurduğu ekonomik kuşatma sayesinde Mısır hiçbir zaman borçlarını ödeyemeyecekti. Duyun-ı Umumiye; malî tedbir alma imkânlarını tamamıyla devletin elinden alan bir yapılanmaydı. Mısır'ı bütünüyle sömürge hâline getirip maliyesini iflas ettiren zaten kendileriydi. İşgalden beş yıl kadar önce Moskova gazetesinde yayınlanan bir makale, ihalelerin nasıl döndüğünü şöyle anlatmıştı:

“İngiltere kraliçesine tabi olmayan kimseler Mısır'da kazanç elde edebilmek için önce bir İngiliz bulup onunla şirket kurmak zorundadır. Ancak yüklü bir para ve mesaî sarf ettikten sonra İngilizler aracılığıyla iş bulabilir. İtalyalılar, Rumlar ve Fransızların yüzde ellisi bu çareye müracaat etmiş iş bulmaya çalışmaktadır.”²⁰

İşgalden önce Mısır, İngiliz, Rus, Fransız, İtalyan, Portekiz, Yunan vs. batılı tüccar ve konsolosların dilediklerince istismar ettikleri, ekonomik ve siyasî imtiyazları kötüye kullanıp yerli halka âdetâ köle muamelesi yaptıkları bir karnaval şehrine dönmüş durumdaydı.

Mısır'ın bu derece yabancılaştığında en önemli etken, hidiv ailesinin Fransızlara karşı duyduğu hayranlıktı. Bu aile İstanbul'a karşı bağımsızlığını korumak için özellikle Vali Said Paşa döneminde bilinçli olarak Fransızlara yaklaşmıştı. Said Paşa, Fransa'da imparator ile görüştüğü günlerde Fransız sarayında verilen bir baloda, İmparatoriçe Öjeni'nin ansızın ayağına kapanmış “Sizin kudretli ayağınıza sürülen yüz, bundan sonra Türklere çığnettirilemez.” demişti.²¹ Said Paşa'dan sonra hidivliğe geçecek olan İsmail Paşa da eğitimini Paris'te yapmış ve Fransız terbiyesi ile yetişmişti. Hidiv olduktan sonra Kahire'yi “ikinci Paris” ilan etti. Büyük borçlar alarak saraylar ve eğlence bahçeleri tertip etti ve buralara Avrupalı zenginleri davet etti. Kısa süre içerisinde Mısır'daki yabancıların sayısı 75.000'e çıktı.²²

²⁰ Y. PRK TKM. 25 /34 (Ahmet Mermi, *Moskov Sekiya viye Demosti*, 17 Temmuz 1876, Moskova.)

²¹ Y.EE. 88/40

²² Nebil, s. 17

Mısır ticaretini ve önemli memuriyetleri elde eden Avrupalılar yüksek bir zümre oluşturmuş, siyasî himaye ve ekonomik imtiyazların yardımıyla Mısırlılar üstünde efendi konumunu kazanmışlardı. Halk, bunlara karşı derin bir nefret içindeydi. Bu durum Arabî Paşa'nın gerek Avrupa basınında çıkan röportajlarında gerekse İstanbul'a gönderdiği telgraflarında açıkça dile getirilmekteydi. Buna rağmen gerek İngilizler, gerekse İngiliz yanlısı Arap tarihçiler Vatanî hareketin Osmanlı Devleti'ne karşı yapıldığını iddia etmekten çekinmedi.

Arabî İhtilali'nin Özel Sebepleri

İsyan sebeplerinin başında Riyaz Paşa döneminde subaylara kötü muamele yapılması vardı. Özellikle Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa'nın uygulamaları ihtilalin başlamasında etkili oldu. Çerkez asıllı olan Osman Rıfkı Paşa, aşırı derecede kavmine düşkün biriydi. Çerkez, Türk ve Arnavut asıllıları subaylık için tercih etmiş, nezaretin işlerini bunların ellerine vermişti. İsmail Paşa ve Tevfik Paşa'nın ilk dönemlerinde askerî reisler bunlardandı. Terfi ve tayinlerde yerli subaylara karşı bunlar tercih ediliyor, Mısırlı subaylar aşağılanıyor, küçük görülüyordu.

Milliyetçi subaylar, bunlardan ne insaf ne eşitlik ne de güzel bir muamele görüyordu. Şayet Said Paşa, terfilerde Mısırlıları tercih etmemiş olsaydı Araplardan hiçbirinin subay olmasına imkân yoktu. Said Paşa, milliyetçi subayların yükselmesi için gayret göstermişti. Onun döneminde pek çoğu yüksek rütbelere ulaştı. Sözelimi Ahmed Arabî kısa bir süre içerisinde (1858) mülazım olmuş sonraki iki yıl içerisinde (1860) binbaşı ve kaymakam yapılmıştı. Ne var ki İsmail Paşa döneminde on dokuz sene bu rütbede beklemek zorunda kaldı. "Arabî ihtilali bir hakkın müdafaası, hayatın müdafaası idi".²³

Mahkemelerde hâkimlerin halkın aleyhinde uyguladığı zulümlerin, Arabî ihtilalinin ortaya çıkmasında özel bir yeri vardı. Bu dönemde kandan adaletten ya da bir hakkın hak sahibine verildiğinden, hürriyet ve eşitlikten söz etmek mümkün değildi. Kanunlar insanların hayat ve haklarını güvence altına alması gerekirken, hâkimler bir malın tahsili için ya da cezalandırmak için kırbaç cezası uygulatır, şüphe ve düşmanlık sebebi ile Sudan'ın uzak bir beldesine sürgüne gönderilirdi. Arabî

²³ Rafii, s. 70

ihtilalinden önce Sudan'a sürgün edilen 912 mahkûm tarafından adalet isteyen ve zulmün kaldırılmasını talep eden dilekçeler verilmişti.²⁴

Sayılan sebeplere ek olarak Hidiv Tefrik Paşa'nın zayıf ve mütereddit şahsiyeti, ihtilalin ortaya çıkmasında mühim rol oynamıştı. İsyanı henüz doğduğu yerde bastırabilecek şiddeti ya da adaleti uygulamak veya subayların şikâyet ettiği konuları ortadan kaldırmak iktidarına sahip değildi. Daima tereddüt içinde bulunur bir kararda ve doğru bir hat üzerinde duramazdı. Subayların hareketlerine karşı bir defa yumuşaklık gösterse, diğerinde şiddet gösterir sonra zaaf ve kararsızlık içine düşerdi. Açık bir tasarrufu ya da siyaseti yoktu. Gizli ve sinsî hedefleri, hileli işleri olur, bunların açığa çıkması milliyetçi subayları isyana sevk ederdi.²⁵

Dönemin Başlıca Dış Politika Sorunları

Mısır bu hâlde iken Devlet-i Aliyye'nin birçok bölgesinde benzer sıkıntılar yaşanmaktaydı. Avrupalı devletler, Müslümanların yaşadığı toprakları sömürgeleştirmek için birbirleri ile yarış halindeydi.

Esasen Batılı devletlerin Osmanlı ülkesini bu dönemde paylaşamamış olması Avrupa devletlerinin bu bölgede birbirleri ile ters düşen ihtiraslarından kaynaklanıyordu. Osmanlıların "İttifâkat-ı umûmiye-i ecnebiyye" adını verdiği Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'dan müteşekkil Avrupa birliği, bölgedeki çıkarlarını "milletlerarası konferanslar" aracılığı ile çözüme yolunu seçmişti.

İslam dünyası ile Asya kıtasında batının sömürgeciliği karşısında direnç gösteren sadece Osmanlı Devleti kalmıştı. Osmanlı, aynı zamanda ciddî reformlarla mümkün olduğu kadar bu direnç unsurlarını takviye etmeye çalışmaktaydı.

Mısır, Mezopotamya, Yunan, Doğu Akdeniz ve Çin medeniyetlerinin hemen bütün sosyal tecrübe ve değerlerini kendi potasında eriten Devlet-i Aliyye, insanlık ana damarlarını temsil etme noktasında, sömürgecilere karşı kullanabileceği çok yönlü moral değerlere sahipti.²⁶ Bu değerlerin çağın gereklerine uygun bir metotla ele alınabilmesi durumunda birçok sorunun çözümü mümkün olacaksa da batı ittifakının böyle bir dirilişe fırsat verebileceği şüpheliydi.

²⁴ Rafii, s. 72

²⁵ Rafii, s. 81

²⁶ Ahmed Davutoğlu, *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış*, İstanbul 2003, s. 41-42

Avrupa karşısında kendi direnç noktalarını oluşturmaya ve muhafaza etmeye çalışan Türkiye için sultanın uyguladığı çok taraflı siyasetin önemi artmaktaydı.

Öte yandan Tanzimat'tan Sultan Abdülhamid'e kadar uzanan dönemde Osmanlı bir anlamda yeni gelişen Avrupa merkezli uluslararası sisteme uyum sağlamak için çalışmaktaydı.

Islahat Oyunu

Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet dış politika konuları açısından tamamen kuşatılmış bir durumdaydı. 93 Harbi sonrasında yapılan anlaşmalarla Hıristiyan tebaa için ıslahat sözü verilmesi, Avrupa devletlerine Osmanlı topraklarındaki siyasî ve ekonomik çıkarlarını savunmak için çok kuvvetli bir maske sağlamıştı.

Islahat maddesi Makedonya'da ve Doğu Anadolu'da özerk bölgelerin kurulması için kullanılacaktı. Bu proje ile İngilizlerin asıl derdi Ermeniler değildi. Anadolu ıslahatı ile Doğu Anadolu'da kuracağı muhtar bir Ermeni devleti ile Akdeniz'e sarkacak Rus akınları karşısında Devlet-i Aliyye'den daha sağlam bir set oluşturmanın hesaplarını yapıyordu.

Islahat taleplerine uzun süre direnen sultan 1895 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği yönetiminde 10 yıllık bir ıslahat projesi uyguladı. Bu süreçte inisiyatifi kendi elinde tutmaya çalışmış, bütün dikkatini bölgede gayrimüslimler lehine herhangi bir sınır çizilmesine engel olmuştu. Sultan Abdülhamid, Avrupa devletlerine karşı siyasî dehasını kullanarak ayakta kalmaya çalışacak, son kalan topraklar üzerinde yeni bir devletçiğin oluşturulmasına fırsat vermeyecekti.

Balkanlar

Makedonya topraklarında Rum, Bulgar, Arnavut ve Yahudi gibi çok sayıda etnik grubun yaşaması, bölgede çıkarları bulunan Avrupa devletlerinin müdahalelerini daha da kolaylaştırıyordu. Sultan Abdülhamid bu bölgeyi uzun süre Batı'nın tahriklerine karşı korudu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'nın Balkanları paylaşma konusunda anlaşamamaları, Sultan Abdülhamid'in elini güçlendirmişti. İki devleti ustalıkla birbirlerine düşüren Osmanlı politikası, bölgedeki etkisini uzun süre devam ettirdi. Ne var ki Avrupa ülkeleri ile Rusya'nın her türlü desteğini gören Sırp, Rum ve özellikle de Bulgar silahlı çeteleri etrafa dehşet saçıyorlardı. 1901 yılından itibaren bölgede neredeyse

sürekli bir isyan hâli yaşanmaktaydı. Müslümanların yaşadıkları köy ve kasabalar yangınlara ve katliamlara maruz kaldı.²⁷

1903 yılında “Makedonya Büyük İhtilali” meydana geldi. Avrupa’nın baskılarına daha fazla dayanamayan Sultan, bölgeyi kısa sürede Devlet-i Aliyye’den ayıracak olan Mürzteg programını kabul etti. (11 Kasım 1903).

Büyük Petro ve II. Katerina’nın Osmanlı siyaseti, Balkanlardaki komiteciliğin asıl sebebiydi. Rusya Rum gençleri, Rus okullarında eğitmiş, Makedonya çetelerine her türlü yardımı yapmıştı. Rusya’dan geri kalmak istemeyen Avusturya da bu hareketleri himaye etmekteydi.²⁸

Batı İttifakı

İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunma adına aldığı yükümlülükleri yerine getirmediği gibi Osmanlı coğrafyasında yaşanan hemen her sorunda parmağı vardı. Buna rağmen Sultan, Londra Hükümeti’nin tamamen gücendirilmesine ve İngiltere ile bağların bir daha düzelmeyecek şekilde koparılmasına razı değildi. İngiltere’nin milletlerarası politikada ve barışın devamında önemli bir rolü vardı.

İngiltere’nin sınırlandırılması için Fransa ve Almanya’dan yararlanma yollarını aradı. Fransa uluslararası siyasette genellikle İngiltere’nin tabii müttefiki olarak hareket ederdi. Ancak Mısır konusu bu iki devlet arasında bir onur meselesiydi. Daha önce Napolyon Mısır’ı işgal etmiş, Osmanlı İngiliz ittifakı sayesinde buradan çıkarılmıştı. Süveyş kanalının Fransız sermayesi tarafından inşa edilmesi, Mısır üzerinde hesapları olan Fransa’nın elini güçlendirmekteydi. Ne var ki İngiltere 1880 yılında Mısır’a yerleşti ve kısa sürede Süveyş hisselerinin büyük kısmını ele geçirdi. Bu oldubittiyi kabullenmekte uzun süre zorlanan Fransa, zaman zaman Sultan Abdülhamid’in konu ile ilgili vaatlerine kulak kabartıyordu.

İngiltere’yi frenlemek için kullanılan diğer bir ülke Almanya idi. Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinde İngiltere ve Almanya rekabeti devam ediyordu. Almanya’nın doğuya açılma projesi olarak görülen Berlin-Bağdat Demiryolu Hattı’nın süre gelen pazarlıkları, İngiltere’nin Osmanlı Devleti hakkında alacağı kararları etkileme gücüne sahipti. Bu proje ile Basra Körfezi’ne incek olan Almanya, bölgede İngiliz

²⁷ Vahdettin Ergin, *II Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005, s. 34.

²⁸ Rahman Ademi, *II. Abdülhamid Döneminde Makedonya*, Ankara 2006, (Doktora tezi), s. 47

ekonomik çıkarlarını sınırlandıracak daha da önemlisi, Hindistan sömürgeğine giden yol üzerinde askerî bir tehdit oluşturacaktı.

Tunus ve Libya'da birbirleri ile rekabet eden Fransa ve İtalya, benzer şekilde sultandan alacakları işarete göre politika belirlemeye hevesli görünüyorlardı.²⁹

Sultan Abdülhamid, Rusya'ya karşı güven artırıcı tedbirler alınması durumunda İngiltere'ye olan bağımlılığın azalacağını düşünüyordu. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne düşmanlık yapmasının sebebi, Büyük Petro'nun vasiyeti gereği Balkanlar'da kendine bağlı bir devlet kurmak, Boğazları ele geçirmek ve Akdeniz'e inmek istemesiydi. Oysa Osmanlı Rus savaşları, Ruslar için de zararlı sonuçlar doğurmaktaydı. Avrupa devletlerinin Boğazları tek başına Ruslara bırakmayacağı ortadaydı. Bu durumda en iyi netice Osmanlı ile barışa razı olmaktı. Boğazların Rusya'nın düşmanlarına karşı kapatılacağı konusunda güvence verilmesi durumunda, Rusya ile anlaşma yapılabilirdi.

Rusları barışa zorlayabilecek diğer bir gelişme Rus Japon harbiydi. Rusya'nın askerî kuvvetini Uzakdoğu'ya göndermesi durumunda, Karadeniz'deki taarruz gücü zayıflamış olacaktı.³⁰

Arap Beldeleri ve İttihad-ı İslam

Batılı devletler, kendi ülkelerinde sürekli mesele çıkaran Yahudilerden kurtulmak istiyordu. İngiltere bu sorunu da Osmanlı Devleti aleyhine çözmek için zamanın geldiğini düşünüyordu. İslam âleminin kalbinde kendine yeni bir müttefik oluşturmak düşüncesiyle, Yahudilerin Filistin bölgesine yerleştirilmesine destek verdi.

II. Abdülhamid, İngiltere'nin niyetini anlamakta gecikmedi, elden geldiği ölçüde bölgeye Yahudi göçünü engellemeye çalıştı. Ancak siyasî olarak ömrünün en sancılı dönemini yaşayan devletin, bu göçlere mani olma gücü yoktu. Zira kapitülasyonların sağladığı haklardan yararlanan Avrupa devletleri, alınan bütün tedbirleri geçersiz kılacak birer formül buluyordu. Bu çerçevede Fransa, Katolikliğin temsilcisi olma iddiasıyla Maronitleri, Yakubileri ve diğer Şark kileselerini himaye ederken; İngiltere Protestanlara, Almanya Templara,

²⁹ Cevdet Küçük, Abdülhamid'in Dış Politikası, II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II) İstanbul 2000, s.117

³⁰ Öke, s. 57

Ruslar Ortodoks, Kıptî ve Habeşilere himaye sağlıyorlardı.³¹ Kudüs, Avrupa devletlerinin karşılıklı nüfuz yarışına sahne olmanın yanında, Yahudi göçmenlerin hedefi olarak Osmanlı Devleti için en fazla problem üretilen yerlerden biriydi.

İngiltere, Balkanlardan ayrı olarak Arap topraklarında da Osmanlı Devleti için en fazla problem üreten ülke durumundaydı. Kıbrıs'tan sonra Mısır'a yerleşen İngilizler, Süveyş Kanalı'nın kontrolünü elde tutmak için Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nde başka bir güç istemiyorlardı. Daha 1839 başlarında Aden'i ele geçirerek Yemen'e ayak basmışlar, Somali, Sudan ve Uganda'yı işgal ederek Arabistan Yarımadası ve Yemen için ciddi bir tehdit hâline gelmişlerdi. İngiltere bölgede önemli aşiret reislerini çeşitli yollarla isyana teşvik ederek özerk yapıların ortaya çıkmasına çalışıyordu.

Hilâfetin Devlet-i Aliyye'nin elinde bulunması İngiliz yayılcılığı için mühim bir engeldi. Araplarla ilgili çalışmalar arasında Mekte Emîri'nin halife yapılması da vardı. Bunun için, "Hilâfetin sadece Kureyşîlere ait" olduğunu öne süren yeni tezler ortaya atılmıştı.

İngiltere'nin hilafetle ilgili iddialarını endişe ile takip eden Sultan II. Abdülhamid, İslâm birliği siyasetini hayata geçirmeye çalıştı. Müslüman nüfusun yaşadığı çeşitli bölgelere din âlimleri ve özel temsilciler gönderdi. Çin, Japonya, Malezya, Hindistan, Mısır, Fas, Tunus, Buhara ve Kafkaslarda sultan adına haber toplayan özel görevliler vardı.

Bu çalışmalar çerçevesinde tarikatlara özel bir önem vermişti. Seyyid, şeyh ve derviş gibi tarikat mensupları, İslam âleminde padişah sevgisini ve hilafet merkezine bağlılığı sağlamlaştıran telkinlerde bulunmaktaydılar.³²

Bu dönemde Araplar arasında görülen hoşnutsuzluk bizzat Osmanlı'yı hedef almıyordu. Tepkiler kendi bölgelerinde artan Hıristiyan nüfuzuna karşı, devletin tedbir almasını istemeye yönelikti. Müslümanların Devlet-i Aliyye'den kopma veya Türk hâkimiyetine son verme gibi bir düşünceleri yoktu.

"Reşid Rıza gibi Müslüman düşünürler, Arap ırkdaşlarını Türk idaresine değil, Batı'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı tecavüzlere karşı

³¹ Saliha Gümüş, II. Abdülhamid Döneminde Filistin Politikası, İstanbul 2009, (Doktora tezi). s. 147

³² Küçük, s.145

ayaklanmaya çağırıyordu. Bu dönemde Sultan Abdülhamid tarafından takip edilen “İslamcılık” siyaseti, batı emperyalizmine karşı dinî değerleri bir nefis müdafaası aracı olarak kullanılacaktı.

Arap aydınların hilafet merkezinden bekledikleri, İslam toplumu Avrupa'nın seviyesine çıkaracak birtakım içtimâf ve iktisadî ıslahatların vilâyetlerde tatbik edilmesiydi. Bazı Batılı tarihçilerin büyük bir yanlışlıkla Arap milliyetçiliğinin tecellisi şeklinde yorumladıkları Arap uyanışı, aslında batı medeniyetinin müdahale ve tescavüzleri karşısında İslâmiyet'in özüne dönülmesi sureti ile Devlet-i Aliyye'yi güçlendirme ve devlet bünyesini zararlı yabancı unsurlardan arındırma hareketiydi. ”³³

Alınan tedbirler sonrasında Sultan Abdülhamid hiçbir zaman ciddi bir Müslüman muhalefeti ile karşılaşmamış ve dindaşlarının hilafete karşı silâha davranması gibi bir endişe söz konusu olmamıştı.

Öte yandan Sultan Abdülhamid'in uyandırdığı İslamcılık düşüncesi, her ne kadar Müslüman koloniler üzerinde tahakküm kuran emperyalist devletlerin korkulu rüyası hâline gelmişse de hiçbir zaman resmî kanallarla organize edilen evrensel bir İslamcı başkaldırı hareketine dönüşmemişti. Sultan aşırı derecede statükocu davranmış, bu hareketi sadece sanal bir tehdit oluşturma seviyesinde tutmayı başarmıştı.

Tarafsızlık Siyasetinin Sona Ermesi

Sultan Abdülhamid'in uzun süre takip ettiği Batılı devletlerin rekabetinden yararlanarak ayakta kalma siyaseti, yeni gelişmeler karşısında geçerliliğini kaybetmeye başlamıştı. Rusya'nın Japonya karşısında yenilmesi, beklenildiği gibi Osmanlı Devleti'ni rahatlatmadı. Bilakis Osmanlı Devleti, Rusya karşısındaki en önemli müttefikini kaybetti. Rusya'nın kendisine rakip olmaktan bütünüyle çıktığını gören İngiltere, Osmanlılar aleyhine Ruslarla anlaşarak bütün dikkatini Almanya üzerine çevirecekti.

Öte yandan milletlerarası sistem gittikçe esnekliğini kaybetmiş, bir tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında üçlü ittifak kurulmuş; İngiltere, Fransa ve Rusya ittifakı da bunların karşısında yer almıştı. Bu durumda tarafsız bir devletin manevra sahası kalmamıştı. İngiltere'nin her vesileyi Osmanlı mülkünden toprak koparmak için

³³ Öke, s. 111

kullanması, Fransa'nın Mısır'daki bütün iddialarından vazgeçmesi, Osmanlı'yı yeni yatırımlar için zararsız bir müttefik aramaya itecekti.

Bu arayış Osmanlı'yı Almanya'nın safına itti. Almanya, Fransa ve İngiltere'nin aksine Devlet-i Aliyye sınırları içinde hiçbir beldeye açıktan göz dikmemiş ve hiçbir Müslüman ülkeyi sömürgeleri arasına katmamıştı. Alman İmparatoru Kudüs'e kadar ziyaretlerde bulunmuş, Şam'da yaptığı bir konuşmada "Kendisinin bütün Müslümanların yakın bir dostu" olduğunu ilan etmişti. Ayrıca İngiltere'nin ıslahatlar konusunda şiddetli baskılarına karşı, Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Bu ve benzeri konulardaki yakınlaşmalar, Bağdat Demiryolu inşaatının Almanya'ya verilmesine yol açtı. Bu tarihten sonra İngiltere'nin uluslararası meselelerde Osmanlı Devleti'ne karşı şiddetli bir düşmanlık politikası uyguladığı görülecekti.

Tahsin Paşa'nın "Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinat etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf çıkarmak"³⁴ şeklinde özetlediği Sultan Abdülhamid'in dış politikası, Mısır meselesinde bütün incelikleri ile ortaya konacaktı.

³⁴ Tahsin Pasa, Abdülhamid ve Yıldız Hatıratı, İstanbul 1933, s.85

BİRİNCİ BÖLÜM

Milliyetçiler Hareketinin Başlaması

a) Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh

Mısır ekonomisinin bütünüyle Avrupa devletlerinin kontrolüne girmesi ve devlet kadrolarında büyük tasfiyeler yaşanması, İngiliz ve Fransız temsilcilere karşı büyük bir nefretin doğmasına yol açmıştı. Böyle bir ortamda milliyetçi fikirlerin kolayca yayılması mümkündür.

Bununla birlikte Mısır'daki muhalefet çalışmalarını Cemaleddin Efganî ile başlatan ciddi yorumlar vardır. Bunların bir kısmının hatırlanması yerinde olur: Sömürgeciler karşısında kimliklerini kaybeden Müslümanların yeni bir ruhla hayata dönmeleri, Müslüman Doğu milletlerinin millî menfaatlerini takip ederek sömürgecilerden kurtulması, İslâm ülkelerinde gerekli islahatların yapılması ve hilafetin canlanmasını savunan Efganî, dönemin parlak simalarından biridir.

Efganî 1875 yılında Sadrazam Âli Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelmişti. Bu sırada İstanbul'da Tanzimat reformları sürecinde eğitimde ve hukukta mühim değişimler yaşanmaktaydı. Eğitim reformlarının bir parçası olarak Darülfünun açılmış ve Efganî, Maarif Meclisi'ne üye seçilmişti. Ne var ki bu gelişmeler çok geçmeden birçok insanın kıskançlığını çekecekti:

Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi gelişmelerden memnun değildi. Efganî'yi bertaraf etmenin çarelerini aramaya başladı. Ona sanat edinmenin gerekliliği konusunda bir konferans verdirdi. Efganî konuşmasında iş kollarını canlı bir vücuda benzetmiş, her organın oynadığı rol gibi, her iş kolunun da günlük hayatta faydalı bir rol oynadığı üzerinde durmuştu.

Nübüvvetin ilahî bir bağış olup kişinin çabasıyla elde edilemeyeceğini ve Allah'ın onu kullarından dilediğine verdiğini, söyledi. Hikmet

ise düşünme, araştırma ve yeni yeni bilgiler öğrenmekle elde edilmekteydi. Nebi hatadan masumdu, hikmet sahibi ise hata edebilir ve yanılabilirdi.

Nübüvveti sanatlar arasında saymıştı. Muhalifler konferansta söylenenlerden yalnızca “nübüvvet sanattır” kısmını aldılar ve bunun peygamberlik bir sanat gibi çalışılarak kazanılır anlamına geldiğini ileri sürdüler. Hasan Fehmi bu yüzden Efganî’yi tekdir etti. Ders vekili Halil Fevzi Efendi de Şeyhülislâmı destekleyince Âli Paşa, Efganî’yi sınır dışı etmek zorunda kaldı.³⁵

İstanbul’dan sürgün edildikten sonra Kahire’ye yerleşen Efganî, (1871) Ezher talebeleri ve batı kültüründen bir nebze haberdar olan gençlerden iyi bir çevre edindi. Mısır’dan sürgün edildiği 1879 yılına kadar milliyetçi bir çevrenin yetişmesinde önemli katkıları oldu. Gençler arasında batı emperyalizmi ve yayılmacılığına karşı direnme fikirlerini uyandırmaya çalışıyordu.

Kevkebi-i Şark isimli Mason locasını kurmuş, bu isim altında iki yıl kadar siyasî çalışmalar yapmıştı. Masonlar tarafından siyasî çalışmalarının engellenmesi üzerine buradan ayrılıp bağımsız Şark Locası’nı kurdu. Bu locanın çeşitli milletlerden 300 kadar üyesi vardı. İleride Vatanîler arasında önemli rol oynayacak olan Ahmed Arabî, gazeteci Abdullah Nedim, Muhammed Abduh ve Hidiv Tevfik Paşa bunlar arasındaydı. Efganî’nin etrafında çok sayıda ayan, meclis üyesi, gazeteci, subay, edebiyatçı ve Ezher âlimi vardı.³⁶

Efganî’nin Mısır’a gelmesi yeni yetişen aydınlar arasında ve Modern Mısır fikrinin gelişmesinde büyük bir tesir icra etti. Efganî, yeni bir fikir okulu kurmayı başarmıştı. Muhammed Abduh, onun bu tesiri hakkında şunları yazmıştı: “Mısır’da milliyetçilik düşüncesini yaydı. Onun Mısır’a hicret edip Mısır’da kaldığı 1871-1879 yılları siyasî ve vatanî düşünceler açısından mazinin karanlıkları ile şimdiki zulmet arasında aydınlık bir fasıldır. İstikbâli aydınlatacak bir müjdedir. Hürriyet ve istiklalın gönül hoşluğu ile alınamayacağını, ümmetin bunu kuvvet ve iktidar ile elde edebileceğini savunurdu”.³⁷

³⁵ O tarihte Adliye Nazırı olup konferans metnini inceleyen Ahmed Cevdet Paşa, sonraki dönemde Sultan Abdülhamid’e sunduğu raporda Efganî’nin lehinde sözler söylemiş ve olayın bir yanlış anlamadan kaynaklandığını ifade etmişti.

³⁶ Rauf Abbas, *El-Muarazatü'l-Vatanîye ve İrhasatü's-Sevriyye*, el-Ehram 1981, s.57

³⁷ Şibli, s. 139

Cemaleddin Efganî, talebeleri Edip İshak ve Selim Nakkaş'ı bir gazete çıkarmaları için teşvik etti. Bunlar 1877'de Mısır, 1878'de Ticaret ve el-İskenderiye isimli gazeteleri çıkardılar. Bu gazeteleri Mirâtü's-Şark ve Vatan gazeteleri takip etti.

Selim Hamavî'nin çıkardığı El-Kevkebü's-Şarkî (1873), El-Ehram (1875), Reform Buruceriyye Ecipsiyan, el-Faridü'l-İskenderî gibi yabancı dilde yayınlanan gazeteler de milliyetçi bilincin gelişmesinde etkili oldu. Batı'nın İslam dünyası üzerinde yürüttüğü işgal politikası bu gazetelerde şiddetli bir şekilde eleştirilmekteydi. Cemaleddin Efganî, Muhammed Abduh ve Abdullah Nedim'in milliyetçi şuuru uyandıran yazılarında, yabancılara verilen imtiyazların kaldırılması ve Avrupalılar adına yerlilerin gasp edilen haklarının geri verilmesi isteniyor, Mısır gençliği arasında isyan ruhu ateşleniyordu.³⁸

Sömürgecilerin işgal için girdikleri toprakları özgürleştirdikleri iddiaları yeni değildi. Bu dönemde batı hayranı çevreler Paris ya da Londra'yı her türlü hürriyetin beşiği olarak görmekteydiler. Bu inançla olsa gerektir ki Vatanîler için başından itibaren Avrupa kamuoyunun desteğini kazanmaya ehemmiyet veriyordu. Muhammed Abduh, misyoner dostları "Blunt ve Gregory'nin yardımı ile Londra'da el-İttihadü'l-Arabî gazetesini çıkardı. Ve hareketin gayesini anlatan önemli yazılar yazdı."³⁹

Gazeteler bu dönemde hareketin halk arasında yayılması ve benimsenmesinde etkili oldu. Özellikle çiftçilerin yaşadıkları problemlerin dile getirilerek harekete kazandırılmasında, Avrupalılara karşı millî bilincin uyandırılmasında, gazeteler çok önemli bir rol üstlenmişlerdi.

Aynı dönemde İstanbul'da ilan edilen I. Meşrutiyet, istibdat aleyhindeki düşüncelere kuvvet vermişti. Gençler arasında ümmetin işlerini siyaset yoluyla düzeltme fikri ortaya çıktı. Osmanlı - Sırp (1876) ve Osmanlı-Rus (1878) Savaşları, gazetelere Batı'nın İslam dünyası üzerindeki sömürgeci tutumunu daha derinden eleştirme fırsatı verdi. Mısır'da milliyetçi düşüncenin temeli atılmış ve Efganî'nin talebeleri arasında Vatanîlerin ilk kadroları yerlerini almıştı.⁴⁰

Şahsiyeti ve fikirleri etrafındaki tartışmalar hâlâ devam eden

³⁸ Asım, s. 20

³⁹ Latife Salim, *Sahafetü Sevretü'l-Arabîyyeti*, el-Ehram 1981, s. 277

⁴⁰ Abbas, s. 48

Efganî'nin etkisini değerlendiren Rafii de onun devrimci kiŧilięine ve aydın çevreler üzerindeki tesirine dikkat çeker:

“Seyid Cemaleddin Efganî'nin ayrı bir yeri vardı. Gerek yazıları gerekse konuşmalarıyla etrafında ilim ve irfanla aydınlanmış bir çevre yetiŧtirmişti. Onun ders halkasında halktan insanların yanında talebeler, âlimler, askerler ve zenginlerden oluşmuş bir tabaka vardı. Nefsine itimadı, yüksek ahlakı, insanlar üzerinde izzet ve ŧehamet ruhunu uyardırmiş, zillet ve meskenete karşı âdeta savaŧ açmıştı. Dersleri, sözleri ve hayatı bulunduğu mekânı hayatlandırmaya yeterdi. Hidiv Tefvik Paŧa zamanında Mısır'dan çıkarıldığında geride canlı bir ruh ve Arabî isyanının başlatacak bir heyet bırakmıştı. ŧayet isyan günlerinde Mısır'da kalmış olsaydı olayların daha farklı neticeler vermesi mümkündü.”⁴¹

Efganî, 1879 yılında kendisi bizzat Hizbü'l-Vantaniyyü'l-Hür isimli partiyi kurmuş, Fransa nezdinde Tefvik Paŧa'nın Hidiv İsmail'in yerine getirilmesi için girişimlerde bulunmuştu.⁴² Hidivliğe geçmek için Efganî'nin nüfuzundan yararlanan Tefvik Paŧa, kısa zaman sonra onu Mısır'dan çıkardı. Efganî, bu kez Hindistan'a gitti.⁴³

Efganî'nin Mısır, Afganistan, Hindistan ve İran'daki başarısı ve bulunduğu her yerde ciddi bir heyecana sebep olması; şahsî kabiliyetlerinin yanında, dönemi itibarıyla yabancı sömürsünün İslam topraklarında iyice artmış olmasından ve Müslüman seçkinler arasında batılılara karşı yaygın bir nefret uyanmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu nefreti iyi değerlendiren Efganî, “Mısır Mısırlılarıdır.” cümlesiyle özetlenen söylemini, halkın nefreti ile birlikte harekete geçirmiş olmalıydı.

⁴¹ Rafii, s. 81

⁴² Abbas, s.60

⁴³ Efganî, geniş bir kesim tarafından ŧiddetle eleŧtirilmektedir. Devrimci kiŧilięi saltanat çereleri tarafından eleŧtirilirken, Mısır'daki çalışmalarını Ulusal Mason Locası adıyla yürütmesi hainlikle suçlanmasına yol açmıştır.

Kendisini sevenler onun bu örgütü bir maske olarak kullandığını zira Devlet-i Aliyye içinde mason örgütlerin dışında hiçbir yapılanmaya izin verilmediğini ve masonluğun o dönemde farklı tanındığını ileri sürerler. Bu dönemde Müslüman topraklar üzerinde yürütülen muhalefet çalışmalarının gizli yabancı örgütlerle olan ilişkileri oldukça sorunludur.

Ne var ki yenilikçileri rahatsız eden toplumsal şartları bütünüyle yok saymak da mümkün değildir. Bir insanın bütün hareketleri iyi olmadığı gibi bütünüyle kötü de olmaz. Çoğu polemikten öteye gitmeyen karşılıklı ithamlar bu çalışmada konunun dışında tutulmuşlardır.

MUHAMMED ABDUH

Mısır olayları üzerinde etkili olan diğer bir isim de Muhammed Abduh idi. Abduh her ne kadar Efganî'nin talebesi sayılsa da aralarında mühim metot farklılıkları vardı.

Mısır'da Vataniler hareketine destek veren Mısır'ın meşhur Müftüsü Muhammed Abduh'un o günlerde çekilen bir fotoğrafı

Abduh, Efganî'nin aksine “devrim”e değil, “tebliğ ve öğretim”e, genel kitleyi ümmetin düşmanlarına karşı harekete geçirmek için başvuru- rulan “heyecan verme” yerine; eğitime ve “arındırmaya” önem vermektedir. Siyasî hareketlere karşı ölçülü davranıyordu. Abduh'un klasik İslam ulemasının aksine, tarihî olayları sorgulama, Batı'nın yayılmacı ve

haksız işgallerine direnme, İslam kardeşliğini diri tutma, asırlardır derin bir uykuya dalmış görünen tecdit ruhunu uyandırma gibi fikirleri vardı.

Vatanîler hareketi ilk ortaya çıktığında uzak durmuş, umumi bir ce-reyan hâline geldiğinde bu hareketin dışında kalamayacağını görmüştü.

9 Eylül 1881'de Abidin Meydanı'nda yapılan gösterilerden sonra Abduh'un "ılımlı mizacı" Arabî hareketinin cazibesine kapıldı. Vatanîler hareketinin birçok ileri gelen şahsiyetleriyle birlikte askerî komitenin çalışmalarını destekledi. Bu tavır değişikliğinde İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ı doğrudan işgale kalkışması mühim rol oynamıştı.

"Mısır'da çıkan birçok gazetede toplumun karşı karşıya olduğu problemler hakkında makaleler kaleme aldı. Hareketi şahıs ölçekli bir hareket olmaktan çıkarmaya, istişareye dayalı bir şura hareketi hâline getirmeye çalışıyordu."⁴⁴

Mısır hadiseleri Ezher şeyhlerinin değil askerlerin liderliğinde gelişti. Bunun önemli bir sebebi, devlet kadrolarında azaltılmaya gidildiği sırada çok sayıda asker kadro dışında bırakılmış olmasıydı.

b) Ahmed Arabî⁴⁵

Mısır İhtilalinin liderliğini üstlenen Ahmed Arabî, kimdi ve nasıl bir ortamda yetişmişti?

Ahmed Arabî, 31 Mayıs 1841 yılında Şark müdüriyetine bağlı Zekazık yakınlarında Rezme köyünde doğdu. Bir bedevî köyü olan Rezme'ye Arabî'nin dedesi zamanında yerleştikleri bilinmektedir. Okuma yazmayı babasından öğrendi. 5 yıl kadar beldelerinde bulunan sarraf Mihail Gatas'ın yanında hesap kitap işlerine baktı. Daha sonra babası tarafından 1849 yılında Ezher Medresesi'ne gönderildi. Arabî, burada dört yıl kadar Kur'an, lügat, fıkıh ve tefsir okudu. Eğitimini tamamlamadan köyüne geri döndü. 1854 yılında basit bir asker olarak orduya katıldı. Hidiv Said Paşa döneminde hesap kitap bildiği için bölük emini yapıldı. Said Paşa'nın Mısırlıların orduda yükseltilmesi siyasetinden yararlanmış kısa zamanda yüzbaşı, binbaşı ve kaymakamlık rütbesini elde etmişti (1860).

1861 yılında Said Paşa'nın Medine'yi ziyaretinde yanında yaver olarak bulundu. İsmail Paşa, Said Paşa'nın izlediği politikayı değiştirmiş

⁴⁴ Salim, s. 277

⁴⁵ Bazı kaynaklarda Arabî, Urabî olarak okunmuş ve bu isimle anılmıştır. Arşiv kataloglarında Arabî okunuşun tercih edilmesi, Arabî isminin kullanılmasına sebep olmuştur. (rb)

Çerkez subaylar yeniden ön plana geçmişti. Arabî’de Mısırlı subayların haklarını arama fikirleri bu dönemde gelişti. 19 yıl kaymakamlık rütbesinde terfi edememiş, ordu içindeki Çerkez ve Türk subaylarına karşı derin bir nefret beslemeye başlamıştı. Terfi sistemindeki bu keyfi tutum zamanla Mısırlı subayların kendi aralarında örgütlenmelerine yol açacaktı. Arabî’nin hanım tarafından Hidiv Tevfik Paşa’ya bir yakınlığı vardı. Emir İlhami Paşa’nın sütkızı olan hanımı, aynı zamanda hidivin hanımı ile sütkardeşlerdi. Arabî, Tevfik Paşa’nın hidivliğe getirilmesi üzerine miralay yapıldı (1879).

Arabî bu tarihe kadar herhangi bir harbe ya da harp talimine katılmamış, askerî tecrübesini artıracak bir görevde bulunmamıştı. Kültürel açıdan bakıldığı zaman da çok bilgili biri sayılmazdı. İlköğrenimi düzensiz geçmiş, Ezher’deki eğitimini de tamamlamamıştı. Hatıratında anlattıklarına bakılırsa bazı Arap lüğatinin yanında Napolyon Bonapart’ın tarihini okumuştur. Ayrıca Kasrı Nil’de Said Paşa’nın yaptığı bir konuşmanın kendisinde Arap tarihine karşı bir merak uyandırdığını zikreder. Said Paşa o gün “Ey kardeşlerim! Ben tarih nazarıyla Mısır gençlerinin hâline baktığım zaman onları mazlum ve çeşitli milletlerin kölesi olarak buldum. İslamiyet’ten önce Asuriler, Farslar, Libyalılar, Sudan, Yunan, Roma gibi zalim devletlerin zulmü asırlarca devam etmiş, İslam’dan sonra fatih devletlerin galebesi başlamış. Emevîler, Abbasîler, Fatımîler, Araplar, Türkler, Kürtler, Çerkezler... Ve bu sırada Napolyon zamanında bir ara Fransa yağmalamış. Ben bir Mısırlı olarak nefsimi şöyle tabir ediyorum; bu gençliği kültürlü bir şekilde kendi beldelerine hizmet edecek ve nefsini yabancılardan üstün görecek, salih bir evlat olarak yetiştirmeyi üzerime vacip görüyorum. Nefsimi bu konuda şiddetli bir şekilde düşünceden eyleme geçmesi konusunda ikna etmiş bulunmaktayım...!”

Said Paşa’nın bu tutumu Mısır’daki milliyetçi çevrelerin yetişmesinde önemli bir rol oynayacak, Mısır ordusu içerisinde etkin bir çevrenin üst düzey görevlere getirilmesine yol açacaktı.⁴⁶

Arabî’ye günlüklerinde yer veren Seylan eski valisi William Gregory’nin eşi Lady Augusta Gregory’nin gözlemleri Arabî’nin yetiştiği çevre hakkında ipuçları vermektedir:

“Zahreb Bey ile akşam yemeği yedik. O sadece bir yarı milliyetçiydi,

⁴⁶ Rafii, s. 86

fakat Arabî'nin niyetinin saflığına tamamen inanıyordu. Bize, Hidiv Said Paŕa döneminini anlattı:

Said Paŕa, orduda dinî hayatı tamamen yasaklamıŕtı. hiçbir askerinin Ramazan orucu tutmasını istemiyordu. Kısa süre sonra bazı askerlerin hidivin bu emrini tutmadığı görüldü. Rütbelilerin tamamı sorgulandı. Sorgu sırasında 300 kiŕiden biri oruç tuttuğunu itiraf etti.

Genç bir asker öne ıktı:

'Allah'ın Kur'an'da verdiği emir oruç tutmaktır. Eğer Allah'ın emirlerine uymazsak, senin emirlerine uymamızı nasıl beklersin?'

Ahmed Arabi

'Adın ne?'

'Ahmed Arabi'

'Gel buraya!'

O herkesin düşünmesine göre ölüme gidiyordu! Fakat öbür gün deniz teğmenliğine terfi ettirildi.'

'Arabi'nin eşini ziyarete gittik. Evin döŕemeleri eskiydi. Odalarında birkaç sert oturak, kroŕe örtülü küçük bir masa, duvarlarda Arabi'nin küçük siyah çerçevesi vardı. Eŕi akıllı, dürüst fakat epey ciddi yüzlü, belki 30 - 40 yaşları arasında bir kadındı. Avrupa modasındaki yeŕil elbisesi içinde, kalbinde kocasının resmi bulunan mücevherine çekidüzen verdi.

‘Bey benim elbise tarzımdan hoşlanmaz. Çünkü Avrupa modasına uygun’ dedi. ‘Bir kibrit ile onu ateşe vereceğini söylüyor. Ama ben ona hidivin karısını görmeye gittiğimde bu modaya uygun giyinmem gerektiğini söylüyorum.’

Arabî'nin eşi, çocuklarını dil öğrenmeleri için Hıristiyan okullarına göndermekten, Frankish Dr'dan danışmanlık almaktan hoşlanıyordu. Arabî'nin üçüncü ve hayattaki tek karısıydı, yalnızca 5'i yaşayan 14 çocukları vardı.

Babaanne de oradaydı, iyi bir yaşlı kadın, hantal giyinmişti, çenesi ve elleri maviye boyanmıştı ‘Ben bir çiftçi kadınıym, diğer iki oğlum hâlâ çiftçi’ dedi.

Oğluyla çok gurur duyup duymadığımı sordum. ‘Onu ben yetiştirdim.’ derken gözleri parlıyordu.

Bize Şubat ayında albaylar tutuklandığı zaman kılıçlarının nasıl alındığını, diğerlerinin korktuğunu ama Arabî'nin ‘Tanrı’dan bize hiçbir kötülük gelmeyecek!’ dediğini ve kurtulduktan sonra orduda isyan çıkarmak isteyenleri ‘doğru yol bu değil’ diye susturduğunu anlattı.

Yanımıza üç kız, iki oğlan çocuğu geldi biri, geçen şubat ayında Arabî askerler tarafından kurtarıldığında doğmuş! O yüzden adına, ‘müjdeli haberler’ anlamında ‘Büşra’ denilmiş.

Ayrılırken ‘Tanrı sizi korusun’ dedik!

Bayan Arabî ‘İnşallah’ dedi oldukça üzgün bir şekilde, ‘Ama Hıristiyan güçlerin kocama bir şey yapmak istediklerini söylüyorlar.’

Ona ‘Neden yapınlar, başarılı olmak için birbirimize ihtiyacımız var! Niçin birlikte barış içerisinde yaşayamıyoruz?’ dedim.

‘Tercüman Bay Schraiz ile Arabî'nin eşini görmek için ikinci kez gittik. Üzerlerinde son ziyaretimden beri bazı lüks işaretleri görülüyordu. Altın işlemeli peçeteler, kürk ile çevrelenmiş sarı ipek pelerinli yaşlı anne. Arabî, beş gündür paşa idi.

Onlara beni onurlandırmalarını söylemiş, yemek hazırlandı, kızarmış kocaman bir hindi! Küçük Hasan’ı doyurarak çok yemekten kurtuldum. O, 4 yaşında çok parlak, sevimli bir çocuk! Bize ilk olarak, kendisinin sünnetine gelip gelemeceğimizi sordu.

Ondan İngiltere’ye gelmesini rica ettim!

‘Baba at arabasını her gün alırken nasıl yapabilirim bunu’ dedi. O, Zaida, Büşra babasının favorileriydi. Anne Avrupalı bir yardımcı

istediğini söyledi 'Fakat yaşlı birini istemiyorum, genç biri de eşimi benden alabilir.' dedi. Kocasının güvenliği konusunda huzursuzdu.

Zavallı kadın, yaşlı anne: 'Gün boyunca onun için dua ediyorum! O gelmediği sürece geceleri uyuyamam. Eski zamanlarda her zaman beraberdik, fakat şimdi o erken uyanıyor, insanlar onu beklerken sadece namaz için vakti oluyor! Sıklıkla sabah saat 1 ya da 2'ye kadar evde olmuyor! Sürekli onun zehirlenmesinden korkuyoruz! Onun içtiği tüm suları kilitliyoruz. O kendisi hiçbir zaman korkmadığını, Tanrı'nın kendisini koruyacağını söylüyor'.

Yaşlı anne onun köleliği ortadan kaldırma peşinde olmasına çok kızgın, kölelerinin ayrılacağını, efendilerini kıskırtacak Avrupalı hizmetçiler kullanmak zorunda kalacaklarını, onların çocuklarının Arap çocuklarını topraklarından kovacağını söyledi."⁴⁷

Yetiştirdiği çevrenin kültürel bir derinliğe sahip olması o şartlarda mümkün değildi. Aile, dönemi için İstanbul'da da yaygın olan batı tarzı hayata özeni içindeydi. Ya da geçiş sürecini henüz tamamlayamamış yarı şehirli bir yapısı vardı.

Arabî, Irak kökenli bedevî ailelerinden birine mensuptu. Milliyetçi hareketin ortaya koyduğu tepki ile bedevîlerin karakterleri arasındaki benzerliğe dikkat çeken Rafîî şu değerlendirmeyi yapar: "Başta Arabî olmak üzere hareketin içinde bulunan insanların önemli bir kısmı bedevî asıllıydı. Bedevîler ekseriyetle inat ve isyana meyilli olurlardı.

Arabî, zekâsı sınırlı olmasına karşılık oldukça kibirli sayılırdı. Aşırı derecede nefsine güvenirdi. (Ârif insanların çoğu, kibiri şahsiyet zayıflığının alameti sayarlar) Hayatının en bariz tarafı cezbeli ve tesirli bir şahsiyetinin bulunmasıydı. Etrafında bulunan herkesi tesiri altına alırdı. Kendisini dinleyenleri ikna eder, arkadaşları onun liderliğini itiraf ederlerdi. Bu durum kendisine duyduğu aşırı güvenden kaynaklanmış olmalıydı. Şayet böyle olmasaydı bunca subay ve askeri etrafında toplanması ve kendisine sevgiyle bağlanmaları mümkün olmazdı."⁴⁸

Dinî duyguları sağlam, sert bir karaktere sahip olduğu anlaşılan Ahmed Arabî, albaylığa yükselinceye kadar kendisine iyi bir çevre edinmiş olmalıydı. Osmanlı Devleti ve batılı güçlere karşı geliştirdiği söylem dik-kate alınacak olursa, Ahmed Arabî'nin yakın çevresinde önemli isimlerin olduğu ve bunlardan büyük ölçüde yararlandığı anlaşılabilir.

⁴⁷ Bkz:<http://www.colinsmythe.co.uk/authors/ladygregory/> (Agustos 2008)

⁴⁸ Rafîî, s. 87

c) Hizbü'l-Vatanî ya da Zabitan Cemiyeti'nin Kuruluşu

Çok sayıda içtimai problemin yaşandığı bir zeminde idarenin umursamaz tavrı, kitleleri taşkınlık yapmaya sevk ediyordu. Nazırlar reisi ve harbiye nazırının şahsî tutumları bu açıdan değerlendirildiğinde kendilerinin ağır sorumluluk yüklendikleri görülür.

Hidiv Teyfik Paşa Abidin Sarayı'ndan çıkarken

Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa'nın hazırladığı askerî terfi kanunu, Mısırlı subayları tasfiye etmeye yönelikti. Bu kanunun getirdiği eşitsizliğe mani olma düşüncesiyle hareket eden subaylardan Miralay Abdülal Bey,

Miralay Ali Fehmi Bey, Binbaşı Hızır Efendi, Binbaşı Mehmed Ubeyd Efendi ve Süvari Kaymakamı Ahmed Abdülgaffar Efendi, Arabî Paşa'nın evinde bir araya geldi. Toplantıya katılanlar Arabî'yi kendilerine lider seçtiler ve onu hayatları pahasına koruyacaklarına dair yemin ettiler.

1881 yılı olayları başladığında sahnede görünen komutanlardan Ali Fehmi, hidivin özel koruma birliğinin başında; Abdülal, Tara'da bulunan ordugâhta Sudan tümeninin komutasında; Ahmed Arabî, Abbasiye'de bulunan IV. Tümen'in başında bulunuyordu. Her birisi kendisine el-Mısırî lakabını almıştı.

Ali Fehmi idarecilik yönü ile Abdülal cesareti ile tanınırdı. Arabî Paşa ise güzel konuşması ve cesareti ile ön plana çıkmıştı. Vatanî hareketin liderliğini yapanlar, fakir çiftçi ailelere mensuptu. İçlerinde Arabî Paşa arkadaşlarına göre daha eğitilmiş sayılırdı. Konuşmalarını klasik Arap edebiyatından aldığı vecizeler ve Kur'an ayetleriyle süslerdi.⁴⁹

d) İhtilalin Ayak Sesleri

Kendilerine Hizbül-Vatanî ya da Zabitan Cemiyeti adını veren subaylar Harbiye Nezareti'ne terfi kanununda yapılan haksızlıklara son verilmesini isteyen bir dilekçe verdi. Bu dilekçe ile Osman Rıfka Paşa'nın azli, Millet Meclisi'nin açılması, askerî kanunların yeniden düzenlenmesi ve Mısır askerinin on sekiz bine çıkarılması istenmişti.⁵⁰

Abidin Sarayı'nda hidivin başkanlığında toplanan Nazırlar Heyeti, bu dilekçeyi görüştü. Ahmed Arabî, Ali Fehmi ve Abdülâl Beylerin yargılanmalarına karar verildi. Osman Rıfka Paşa subayların tutuklu hâlde askerî mahkemeye sevk edilmesi konusunda ısrar etti. Riyaz Paşa ve Barodi Paşa'nın fitne çıkacağı uyarılarına rağmen hidiv, subayların tutuklanması emrini verdi.⁵¹

⁴⁹ Abdurrahim, s. 201

⁵⁰ Blunt, Kasr-ı Nil olayı diye bilinen bu harekette askerin sadece Osman Rıfka Paşa'nın azledilmesini istediğini diğer taleplerin henüz dillendirilmediğini ileri sürer. Et-Tarihü's-Sırru li'l- İhtilal, Kahire 1923, s. 102

⁵¹ Riyaz Paşa, gerek Arabî isyanı sırasında gerekse ihtilalden sonra -1911 yılında 77 yaşında vefat edene kadar – uzun bir süre Mısır siyaseti üzerindeki önemli yerini korumuştur.

Babası darphane nazırlarından İsmail Efendi'dir. 1848 yılında Divan-ı Maliye'de katip olarak devlet hizmetine girmiş bu sayede eğitimini ilerletmiştir. 1849 yıllarında Hidivin maiyet katibi olmuştur. Bunun yanında mülazım rütbesi ile musiki fırkasına girmiş kısa zamanda binbaşı rütbesini elde etmiştir. 1852 yılında Abbas Paşa'nın yaveri olan Riyaz Paşa, Alay emiri rütbesi ile hidivin mühürdarı olmuştur. Hidiv İsmail Paşa döneminde askeri isyan sonucu görevden ayrılan Nubar Paşa zamanında kendisine vezirlik verilmiş,

Bu gelişme üzerine miralaylara bağlı bulunan alaylar, Harbiye Nezareti'ni kuşatıp komutanlarını kurtardı. Ahmed Arabî kendilerini kurtaran alaylar ile hidivin kaldığı Abidin Sarayı'nı kuşattı ve Harbiye Nazırı Osman Rıfki'nın görevden alınmasını istedi. Tevfik Paşa, Fransız ve İngiliz konsolosların tavsiyesi ile ihtilalcilerin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Milliyetçi kanadın önderlerinden Mahmud Sami Paşa, Harbiye Nazırı tayin edildi.

Yeni Harbiye Nazırı, Mısır'da milliyetçi fikirlerin yayılmasında faal bir isimdi. Nazırın değişmesinden cesaret alan Zabitan Cemiyeti, maaşların artırılması ve askerî kanunlarda değişiklik yapılmasını istedi. Riyaz Paşa Heyeti'ni, yabancıların emellerine alet olmakla suçlayan cemiyete göre, Mısır'ın kurtarılması için bir an önce Nazırlar Heyeti istifa etmeli ve meşrutiyet usulüne geçilmeliydi.

Arabî hatıratında askerî talepleri şöyle sıralamıştı: "Askerlerin tayinat bedellerinin nakit olarak ödenmesi, izinli oldukları dönemde maaşlarının kesilmemesi, demir yollarında ücret indirimi yapılması, elbise ücretlerinin para olarak ödenmesi, hayat pahalılığı ölçüsünde maaşlarının zamlandırılması, terfi, emeklilik, mükâfat ve izin haklarının kanunla düzenlenmesi..."⁵²

Başlangıçta sadece askerî taleplerle ortaya çıkan hareket, kısa zamanda bir halk hareketine dönüşecekti. Bu dönüşüm için her şey hazırды. Ellerin-den toprakları alınan çiftçiler zaten ayakta ydı. Zaman zaman açlıkla pençeleşen umutsuz halk yığınları, işsiz kalmış askerler, yabancı nüfuzundan endişeli dinî çevreler, etnik ayrılıkları tahrik eden basın ve nihayet Mısır'ı işgal için uygun şartları hazırlama görevi ile burada bulunan İngiliz ajan diplomat ve misyonerler, Arabî hareketinin etrafında birleşmiş oldu.

Arabî, kısa zamanda söylemini değiştirmiş, bir halk kahramanı rolüne bürünmüştü. Bir yandan ajan misyoner Blunt ve Gregory'in aracılığı ile İngiliz basınında röportajları yayınlanıyor, diğer yandan Mısır'da gizli açık bildiriler dağıtılıyordu.

Zabitan Cemiyeti, dağıttığı bildirilerde Mısır'da Meşrutiyet idaresine

Hıdiv Tevfik Paşa döneminde 1879 yılında nazırlar reisi olarak Mısır hükümetini kurmuştur. Bazı Arap yazarların Riyaz Paşa'nın Anadolu Yahudilerinden olduğuna dair ileri sürdükleri iddiaların aslı yoktur. Paşa el-Vezan b. Hasan el-Vezan isimli eski bir Arap ailesine mensuptur. Abdurrahman Rafii, s. 93

⁵² Arabî, Müzekkerat, Kahire 1982, s. 166

geçilmesini istiyordu. Hareketin savunduğu genel esasları şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Osmanlı Sultanı'nın Mısır üzerindeki hakları ve Mısır'a verilen imtiyazların korunması,

• Meşrutiyetle belirlenen şartlara riayet ettiği sürece hidive sadakat gösterilmesi,

• Siyasî ve dinî hürriyetlerin serbest bırakılması,

• Hukuk önünde eşitliğin sağlanması,

• Hidivin hükümeti Millet Meclisi'ne karşı sorumlu bir Nazırlar Heyeti ile idare etmesi,

• Millet Meclisi'nin kanun koyma, bütçeyi inceleme ve tasdik salahiyetine haiz olması,

• Mısır'ın malî taahhütleri ve vergi problemleri meclisin yetkileri dışında tutularak Fransız ve İngiliz gözetiminin devam ettirilmesi.”⁵³

• Bu esasların içinde bulunulan şartlara göre oldukça gerçekçi hazırlandığını kabul etmek gerekir. Hareket ne Osmanlı Devleti'ni ne de doğrudan Avrupa devletlerini hedef almaktan kaçınmıştır. Taleplerin büyük kısmı, birtakım siyasî tedbirlerle çözülebilecek şeylerdir. Ne var ki İngilizler bu hareketten sonuna kadar yararlanacak, kontrollü bir şekilde çıkardıkları provokatif eylemlerle inisiyatifi ele alacak, bir yandan Arabî'yi diğer yandan hidivi yönlendirerek kısa süre içerisinde işgali gerçekleştireceklerdi.

e) Hizbül-Vatanî'nin Programı

Rıyaz Paşa hükümetinin istifa edip yerine Şerif Paşa geçtiği günlerde Vatanî hareketin önde gelen liderleriyle yakın dostluğu bulunan Blunt, Time gazetesinde Hizbül-Vatanî programını neşretti. Blunt bu programı el-Vakayü'l- Mısıriyye gazetesinde başmuharrir Şeyh Muhammed Abduh, Mahmud Sami ve Arabî Paşalardan aldığını ileri sürmüştü.

“Hizbül-Vatanî Mısır hükümeti ile Babıâli arasında mevcut bulunan irtibatı korumak düşüncesindedir. Yapacağı işlerde bu bağlara istinat edecektir. Sultan Abdülhamid'ed'e tabi olduğunu ve Müslümanların Halife'si olduğunu itiraf eder. Devlet-i Aliyye hayatta olduğu sürece bu bağlılığın değiştirilmesini istememektedir. Babıâli'nin kanun dairesinde

⁵³ Y. PRK. BŞK. 6/24

aldığı verginin, askerî imkânlar el verdiği sürece devam edeceğini açıklar. Yabancı bir devletle harp ortaya çıktığında Hizbü'l-Vatanî hukukunu ve imtiyazlarını bütün genişliğiyle koruyacak, Mısır'ın bir Osmanlı vilayetine çevrilmesine karşı çıkacaktır. Avrupa devletleri hususan İngiltere, Mısır'ın içişlerinde bağımsızlığının korunmasını garanti etmiştir.

İngiliz işgalinden önce Mısır'a yerleşip Vatanîlerle geliştirdiği dostluk sayesinde ayrılıkçı fikir akımları ve Arap hilafeti çalışmaları üzerinde etkili olan ajan misyonerlerden Wilfrid S. Blunt

Mısır halkına vaat ettiği özgürlükleri vermesi şartıyla hidivin makamında kalması desteklenecektir. Vatanîler, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a yaptıkları sadıkane hizmeti itiraf eder. İngiltere ve Fransa'nın mâli gözetim hakkı kabul edilmektedir. Mısır'da açılan Millet Meclisi aracılığıyla basın hürriyeti, eğitimin yaygınlaştırılması için çalışacaktır. Hizbü'l-Vatanî siyasî bir teşekküldür. Dinî bir kurum değildir. Çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte mezhep ve inanç bakımından farklı kesimlerden oluşmaktadır. Mısır'ın onda dokuzu Müslüman'dır. Hıristiyan, Yahudi ve Fellah Mısırlıların tamamı aynı dili konuşur. Bu yüzden itikadî ayrılıklara bakılmaz. Herkesin siyasî hakları eşittir.

Hizbü'l-Vatanî'nin asıl maksadı, maddî ve edebî açıdan beldelerin ıslahıdır. Bu da kanunların düzeltilmesi, eğitimin yaygınlaşması, siyasî hürriyetlerin sağlanması ile mümkündür. Mısırlılar, Avrupa devletlerinin hürriyet ve istiklalin yaygınlaşmasında önemli katkılarının olduğu düşüncesindedir.”⁵⁴

Blunt'un kitabından özetlenerek alınan programda, Avrupa devletlerine karşı övgüler içeren ibareler yer almıştır. Oysa son olayları yakından takip etmeye çalışan devletin arşivinde bunların hiçbirine rastlamak mümkün değildir. Hareket bütünüyle Mısır'da hayatı çekilmez hâle getiren Avrupalı sömürgecilerin yolsuzluklarına son vermek amacıyla başladığı hâlde, İngiliz misyonerlerin gayreti ile Arabî hareketinin Mısır savunması, güya Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmış bir isyan suretine çevrilecektir.

İşgalin Yeni Adı “Özgürlük Adına İşgal”

Mısır'da iç karışıklıklar sürerken İngiltere, işgal şartlarını olgunlaştırmak için son hazırlıklarını yapıyordu. Dünya kamuoyunu ve kendi ülkesinin seçkinlerini hazırlamak için bazı haberler üretti. İslam topraklarından herhangi bir yeri işgal etmek isteyen sömürgecilerin sloganları, İngiltere tarafından bu dönemde hazırlandı. İngiliz siyasetçiler Mısır'ı özgürleştireceklerdi (!) Basında “Mısır'ı İngiltere devletinin istila etmesi elzemdir.” “İngiliz askeri Mısır'da kendi vatanına girercesine alkışlarla kabul edilecektir.” şeklinde değerlendirmeler yayınlanmaktaydı.

Bugünlerde Kahire'de bulunan Seylan eski Valisi Gregory, Vatanîlerle dostluk kurmuştu. Gregory, Mısır'da askerî işgalden daha

⁵⁴ Blunt, s. 556, Rafii, s. 143, (18 Aralık 1881)

çok İngiliz himayesinde bağımsız Mısır idaresini savunmaktaydı. Time gazetesinde yayınladığı röportajına İngiltere’de Mısır hakkında tartışılan konuları şöyle özetledi:

“Gerek İstanbul’da gerek Mısır’da bulunan politika memurlarımız tarafından Hariciye Nezareti’ne devamlı surette politika haberleri gelmektedir. İngilizler bu haberlerin hakikatini bilmedikleri için olayların durumuna ve gidişine bakarak istifademize aykırı birtakım boş fikirlere kapılmaktadırlar. Özetle ‘Mısır’ı İngiltere devletinin istila etmesi elzemdir. Mısır halkı Osmanlı Devleti’nin güçsüzlüğü ve iktidarsızlığından ve Mısırlı idarecilerin kötü yönetiminden ziyadesiyle üzgündürler. İngiltere devletinin asker çıkarmasını tam bir memnuniyetle beklemektedirler. Bu yapıldığında İngiliz askeri kendi vatanına girercesine alkışlarla kabul edileceklerdir’ gibi fikirler ileri sürülmektedir.

Oysa İngilizler bir kere de Mısır Müslümanlarının vicdanlarını muayene edecek olurlarsa, dünyada Müslümanlar için Hıristiyan bir devletin tebaası olmak kadar büyük bir zulüm olmadığını anlayabilirler. Lord Granville’nin ‘Hindistan yolumuzun korunması hususunda Mısır’ı zapt etmeye gerek yoktur. Yalnız Mısır’ı Osmanlı Devleti’nin güçlü ellerinden kurtarıp bağımsız bir idare altında bulundurmak yeterlidir’ fikri de yanımda geçersizdir. Çünkü Mısır’da bir süre önce yaşanan iç ihtilalin sebebi, şimdiye kadar gereği gibi anlaşılammış olduğundan bunun hakikatini açıklamaya çalışacağım.”

Gregory, Arabî ile yaptığı röportajında Mısır’da yaşanan kargaşanın Osmanlı idaresine karşı yapılmadığını, bilakis yabancıların Mısır’da oynadıkları kötü role karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını anlatmaya çalıştı. Mısır halkı yabancıların varlığından rahatsızdı. Yabancı istilasına karşı ülkelerini savunmaya kararlıydılar.

Arabî Paşa, Devlet-i Aliyye’yi karşısına almaktan özellikle kaçınmaktaydı. Padişaha karşı asi durumuna düşmesi durumunda Mısır halkının desteğini kaybedebilirdi. Hareketin en önemli çıkış noktası, yabancıların Mısır’daki hakimiyetlerine son vermek olduğuna göre Avrupa’dan herhangi bir yardım alması da söz konusu değildi. Bu durumda tek çıkar yol, Osmanlı’nın el altından yardımını sağlamak ve Mısır’ı merkeze bağlı bir valilik hâline getirmektir. Ancak Avrupa’ya rağmen bunu yapmak hiç de kolay değildi.

Arabî, batıya karşı son derece temkinliydi. Hıristiyan ve Yahudilere

karşı geliştirdiği söylem, dönemi itibarıyla hemen kolayca yapılabilecek idare-i lisan türünden bir kurgu değildi. Ya çok özel şartlarda yetişmiş bir insan vardı devletin karşısında, ya da ardında çok güçlü teorisyenlerin bulunduğu bir yapının sözcülüğünü yapmaktaydı.

Askerin Sokağa İnmesi

a) Şerif Paşa Kabinesi

Hizbü'l-Vatan'ın çalışmalarından haberdar olan Hidiv Tevfik Paşa ve Nazırlar Reisi Riyaz Paşa, ihtilal hazırlıklarının önüne geçebilmek ümidiyle Harbiye Nazırı Mahmud Sami Paşa'yı azlettiler. Yeni Harbiye Nazırı, hidivin akrabası Davut Fethi Paşa'ydı. Fethi Paşa, daha önce isyan eden alayları Kahire'den İskenderiye'ye gönderme kararı aldı.

Bu karar üzerine Vataniler, Abidin Sarayı önünde büyük bir askerî gösteri daha düzenlendiler. Hidiv yine şaşkıncu bir şekilde askerlerin bütün isteklerini kabul etti. Riyaz Paşa istifa edecek, bir nevi meşrutiyet idaresi kurulması şartıyla Şerif Paşa, yeni Nazırlar Heyeti'ni kuracaktı.

Yeni hükümeti kuran Şerif Paşa birçok ıslahat yaptı. Öncelikle Sudan'a sürülenlerin durumlarını incelemek üzere bir komisyon kurdu ve haksız yere sürgün edildikleri tespit edilenler affedildi. Mukabele kanununu eleştirdiği için sürgün edilen Hasan Musa Akkad'ın dönüşünde milliyetçiler tarafından büyük gösteriler yapıldı.

Şerif Paşa, yeni matbuat kanunu çıkardı. Kanunun sağladığı hürriyet havası içerisinde milliyetçiler, Avrupa devletlerini ve ecnepleri hedef alan coşkulu makaleler yayınlamaya başladı. Matbuat İdaresi, resmî olarak Avrupa devletleri ile dostluğun korunması gerektiği konusunda gazeteleri uyarmak zorunda kaldı.

Ayrıca yazdığı makalelerle Avrupa devletlerine şiddetli hücumlarda bulunan Seyid İbrahim Sirac el-Medeni'nin çıkardığı el-Hicaz gazetesi kapatıldı.⁵⁵ Şerif Paşa'nın önemli icraatlarından biri de Aralık 1881 tarihinde yaptırdığı nüfus sayımı oldu. Mısır kıtasında o tarihte 6.806.381 kişi sayılmıştı. Sudan bu sayıya dâhil değildi.

Askerlerin maaş, izin ve terfilerini düzenleyen yeni bir kanun çıkarıldı. Milliyetçi subaylar heyetler halinde Şerif Paşa'yı ziyaret edip teşekkür ettiler. Askerlerin siyasete müdahale etmesini önlemek düşüncesiyle

⁵⁵ Rafii, s. 153 (8 Kasım 1881)

Vatanî subaylardan Abdülal Bey alayı ile birlikte Dimyad'a, Arabî Bey Müdüriyet-i Şarkiye'ye gönderildi. Alayların başkentten ayrılışı sırasında istasyonlarda büyük gösteriler yapıldı. (6 Ekim 1881)

Arabî burada yaptığı konuşmada sadece bir subay değil bir halk kahramanı rolündeydi:

“Büyüklerim ve kardeşlerim! Sizin için ayağa kalktık ve hürriyet istedik, istibdadın kökünü kestik. Beldeler ve üzerinde yaşayanlar dirilmeden hiçbir şey azmimizi kıramaz! Biz çalışmalarımızla bozgunculuk ve yıkıcılık kastetmedik, ancak zillet ve istibdadı her ne zaman geri dönmüş görürsek, bu beldelerden kargalardan başka hiç kimse istifade edemez. Hareketimiz vatan gayreti, Arap hamiyeti, beldemizin korunması ve hürriyeti ile ümmetin haklarını istemek içindir. Saadet Allah'ın inayetidir.

Efendimiz ve emirimiz Hidiv, müstebit hükümetin düşürülmesi isteğimizi kabul etmiştir. Ümmetin işlerine bakması için şura meclisini kurmuş, ümmetin haklarını diğer medenî milletlerde olduğu gibi tarif etmiştir.

Tarih okuyanların bildiği gibi Avrupa devletlerinde hürriyetler ancak zorla, kan dökmekle, namusların ayakaltına alınmasıyla, beldelerin tahrip edilmesi ile kazanılabilmektedir. Bizler bir damla kan dökmeyen, hiçbir kalbi korkutmadan, hiçbir hakkı zayi etmeden, hiçbir şerefi kırmadan, bir tek saat içinde onu elde ettik. Bu yüce dereceye bizleri ancak ittihat ve beldemizi koruma şerefi ile kazandığımız zafer ulaştırdı. Şu anda bir tek sesle nida ediyoruz: Yaşasın hürriyeti ihsan eden Hidiv! Yaşasın hürriyeti talep eden Mısır askeri! Yaşasın hürriyet Mısır'da ebediyete kadar!”⁵⁶

Bu konuşmanın muhatapları öncelikle istasyonda yeni görev yerlerine hareket için bekleyen askerlerdi. Hareketin en ilginç yönlerinden birisi buydu. Elinde silahı ile sokağa inen askerin hangi hürriyeti sağlayacağı üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdu. “Muhakkak yeni devir Mısır'ı aydınlatacaktır. Reislerimize teşekkür ederiz. Beldemizin yaklaşan refahına ve kurtuluşumuza çalışan önderlerimize itaat etmek bize vaciptir. Yeni Nazırlar Heyeti'ne itaat ediniz. Onlarda işleri düzeltme kabiliyeti vardır. Özellikle de vatanın yükselmesinden başka bir hedefi olmayan Harbiye Nazırımız Mahmud Sami Paşa'da. Size tebliğ edilen bu büyük görevi lütfen anlamaya çalışınız. Askerlerin omzuna bırakılan önemli vazifeyi idrak etmeye çalışmanızı rica ederim: Bir

⁵⁶ Arabî, Müzekkerat, s. 262

kelimede ittihat etmek, liderlerine itaat etmek, kanunları kuvvetlendirmek...! Bütün kuvvet sizin ellerinizdedir. Ey askerler! fikir birliğine sarıldığınız zaman sizi hiçbir şey kahredemez.”⁵⁷

Silahlı askerin sokağa inmesi siyasî tedbirlerin artık işe yaramayacağını göstermesi açısından önemliydi. Bu durumda asıl harekete geçmesi gereken taraf, Osmanlı Devleti’ydi. Siyasetçinin eli bağlandığı durumda Mısır’da dengeyi sağlayacak ikinci bir güce ihtiyaç vardı. Bu güç ya Osmanlı askeri ya da işgalcinin askeri olabilirdi. Henüz imtiyazlı bir vilayet konumunda bulunan Mısır için bu görev, öncelikle Osmanlı Devleti’nden beklenirdi.

b) Millet Meclisi’nin Açılması

Abidin Sarayı’ndaki gösterilerden sonra iki konuda uzlaşma sağlanmıştı. İlki subaylar kanunlarına uyacaktı. Bunun karşılığında Millet Meclisi açılacaktı. Şerif Paşa’nın başkanı olduğu Nazırlar Heyeti’ne yaklaşık 1.600 Mısırlı seçkinin imzaladığı bir dilekçe verildi. Dilekçede daha önce Hidiv İsmail Paşa döneminde kurulan şura meclisine atıfta bulunuyor Avrupa’daki benzerleri tarzında yeni bir meclis açılması isteniyordu:

“Âlemin nizamı ve toplumun olgunlaşması ancak adalet ve hürriyet ile her insanın malından, canından emin olması, hareketlerinde ve fikirlerinde özgür bulunması ile mümkün olur. İnsanın saadeti ve güzelliği bunlardadır. Şubeleri istibdat şubeleri olmayan şura hükümeti ancak bu şekilde gelir. Bozgunculuk fesadının hükümete meyletmesi bunlarla önlenir. Adil medenî milletler, millî meclislerini halkın şereflipleri arasından seçtiler. Hükümete karşı hukuklarını onunla korurlar. Hükümete sunulan adil kanunların yürütülmesi için, meclisi hakiki bir vasıta olarak kabul ediyorlar. Bu maksatların gerçekleştirilmesi için daha önce önceki dönemde hükümetin kabul ettiği Millet Meclisi, asrın getirdiği tehlikelerden beldelemizi korumak isteyen muazzam hidivimiz tarafından da kabul edilmektedir. Bunun için bizler de Mısır milleti için medenî Avrupa milletlerinde olduğu gibi millî bir meclis istemeye cesaret ettik...”⁵⁸

Bu dilekçe 4 Eylül 1881 tarihinde Hidiv tarafından kabul edildi. Şerif Paşa, daha önce teşkil edilen şura meclisi aracılığıyla seçim kanunu ve Millet Meclisi’nin yetkilerini belirleyen yasayı hazırladı.

⁵⁷ Cromer, Kahire 1999 s. 92

⁵⁸ Arabî, Müzekkerat, s. 151

Buna göre üçer yıllığına seçilen 75 üyeden oluşacak olan Millet Meclisi'nin hiçbir kararı hidivin onayı olmadan yürürlüğe girmeyecekti. Meclis bir yılda sadece iki ay 15 Aralık-15 Şubat tarihleri arasında açık kalacaktı.

Bu kanun ile Kahire, İskenderiye ve Dimiyad'da seçimler yapıldı ve 26 Aralık 1881 tarihinde Millet Meclisi açıldı.⁵⁹

İstanbul Sadece Nasihat Eder

Vatanîler hareketi Osmanlı saltanatı için oldukça mühimdi. Sarayın öncelikle hareketin yönü ve hedefleri konusunda sağlam bilgilere ihtiyacı vardı. Sultan II. Abdülhamid, Ali Nizamî ve Ali Fuad Paşaları, yaşanan olayların asıl sebeplerini araştırmak ve saltanata bağlılığı güçlendirmek için Mısır'a gönderdi.

Öte yandan Mısır hidivi ve Nazırlar Reisi Şerif Paşa, Vatanîlerin İstanbul tarafından yönlendirildiğini düşünüyorlardı. Ayrıca bir heyet gönderilmesine taraftar değillerdi. Şerif Paşa, bu konudaki şüphelerini yabancı konsoloslara açtı. Fransa ve İngiltere İskenderiye'ye savaş gemisi gönderme tehdidinde bulunup Osmanlı heyetinin geri çağrılmasını istediler. İstanbul'dan yola çıkmış bulunan heyetin geri çevrilmesi mümkün değildi. Bunun yerine Mısır'da kalma süreleri bir hafta ile sınırlandırılacaktı. Hidiv, Osmanlı heyetinin Vatanîlerle görüşmesine mani olmak için Ahmed Arabî'yi alayı ile birlikte el-Vadi bölgesine sevk etti.

Mısır'da bir hafta kalacak olan Ali Nizamî ve Ali Fuad Paşa'nın görevleri şöyle tanımlanmıştı:

'Devletçe Mısır'ın bugünkü idare şeklinin korunması arzu edilmektedir.

Hidivi ürkütmeden makamının ve bütün Mısır kıtasının beka ve selametinin ancak Osmanlı saltanatına bağlı kalmakta olduğu anlatılacaktır.

Kalplerin kazanılması için, karışıklığa fırsat vermeden, devletin başına bir gaile çıkarmadan, Mısır hakkında verilen iradeler ve padişahın kurtuluş bahşeden fikirleri, ulema ve eşrafa layıkıyla anlatılacak ve itaat bağları güçlendirilecektir.'

Nasihat heyeti Mısır'da bir hafta kadar kaldı. Kendilerine verilen

⁵⁹ Rafii s. 163; (Yeni meclis açıldıktan sonra seçim süresini beş yıla, çalışma takvimini üç aya çıkardı.)

talimat doğrultusunda hidive, âlimlere, askerlere ve halkın sevip saydığı ileri gelen önderlere nasihatler edildi. Heyetin Mısır seyahati sonrasında padişaha takdim ettiği rapor oldukça iyimserdi. Özel görevin icrasında kendilerine verilen talimata uyulmuş, pusuda bekleyen yabancılara fırsat verilmemişti.

Osmanlı heyetinin hususen askerle temas etmemesi için özel tedbirler alınmıştı. Buna rağmen bazı kışlaların ziyaret edilmesi sağlandı.

Heyet, Kasr-ı Nil adı verilen kışlaya resmen davet edilmiş, Harbiye Nazırı'nın huzurunda bando müziği eşliğinde bir alay asker ile padişaha bağlılık merasimi yapılmıştı.

Ali Nizamî Paşa, askerlere hitap ederken itaatin önemine vurgu yapmış, hidivin padişahı temsil ettiğine dikkat çekmişti:

“Mısırlı ve Mısır’da asker arkadaşlarımız tarafından böyle hürmetle kabul olduğumuza teşekkür ederiz. Hidiv hazretlerinin, gerek askerin gerekse halkın asayışı için gösterdiği gayretlerinden ziyadesiyle memnun olduk. Kendisiyle idare heyetinin hilafet tahtında oturan padişah efendimize olan bağlılıkları ve mukaddes hilafet makamına olan sadakatleri, en üst derecede olduğu cihetle padişahımız da hidive aynı şekilde teveccüh göstermektedir. Cümledenize bilinmektedir ki Hidiv, padişahımızın bir vekilidir. Ona itaat, aynen padişahımıza itaattir. Bu itaat herkes için farz-ı ayn olduğu hâlde asker için daha ziyadedir.

Çünkü biz askerler üniformayı giydiğimiz anda onunla birlikte bir şey daha giymişizdir: O da disiplin denilen itaat ve bağlılık gömleğidir. İtaat olmadan o şerefli askerlik namına nail olunamaz. Mısır idaresinin padişahın arzusu üzere yürütülmesi, hidivin elinde olan Osmanlı ordusu askerlerinin kendisine itaat ve bağlılığıyla mümkün olur. Ben şu asker denilen yüce ailenin kırk üç seneden beri üyesi olduğum cihetle, o aileye artık baba olma hakkını kazandığımdan bu nasihati baba nasihati olarak kabul ediniz.”

Ali Nizamî Paşa'nın bu konuşmasına Mısır askeri adına cevap veren Miralay Tabla Bey, Mısır askerinin kanının son damlasına kadar padişaha bağlı kalacağını ifade etti. “Padişaha olan sadakatimizin hiçbir şekilde zedelenme ihtimali yoktur. Önceleri askerlik sıfatımıza karşı takınılan tavır yüzünden mecburen bazı harekette bulunmuştuk. Bu kabahatimiz, hidiv tarafından affolunmuştur. Nail olduğumuz nimetlerin sahibi padişah efendimizin de affına mazhar olmayı ümit ve niyaz

ederiz. Bundan sonra istenmeyen benzeri bir harekette bulunmayacağımızı kalbimiz ve kalıbımızla temin ederiz. Her vakit kanımızın son damlasını, padişahımız uğrunda dökmeye hazırız.” karşılığını verdi.

Aynı şekilde Mısır’ın büyük âlimleri ve bazı önde gelen büyük şeyhlerine padişahın özel selamı iletildi. Görüşmelerde özellikle “Osmanlı saltanatı, vücud-ı İslamiyet’in kalbi hükmündedir. Mısır için tek selamet caddesi yüce devlete olan bağlılığın devamındadır.” tezi ileri sürülmüş alimlerden hidive yardımcı olmaları istenmişti.

a) Heyete Göre Askerî İhtilalin Sebepleri

Ali Nizamî Paşa heyeti Mısır’da kaldığı kısa süre içerisinde Mısır olaylarının sebepleri konusunda önemli bilgiler elde etti. Bunlar arasında Mısır’da artan yabancı nüfuzuna ve askerlere yapılan kötü muameleye dikkat çekilmişti: “Birkaç seneden beri devlet dairelerinde yabancı memurlara yüksek tahsisatlar verilerek çoğaltılmış, Suriye’den katip ve muhasebeci getirilerek yerli memurların sayısı azalmış ve tahsisatları eksiltirmiştir.

Özellikle her hükümetin dayanağı olan asker sınıfı, ihmal edilerek terk edilmiş, yabancı memurlar maaşlarını peşin aldıkları hâlde, askerlerin maaşı aydan aya birikmiş, verilememiş, bunun yanında subaylara, askerlik şerefine uygun olmayan tarzda muamele yapılmaktan da geri durulmamıştır. Hallerinden şikâyet etmek üzere Riyaz Paşa’ya takdim ettikleri dilekçeleri ret olunmuş, aralarında ‘halimiz ne olacak bu gidişle bizim memleketimiz de Tunus’a dönecek’⁶⁰ gibi dedikodular meydana çıkmış, subayların arkalarına birtakım hafiyeler tayin olunarak içlerinden şüpheli görülenler, hafiyelerin verdikleri raporlar üzerine mahkemeye çıkarılmadan sürgün edilmiş, hatta bununla yetinilmeyip subaylardan bir kısmının evleri gece vaktinde kuşatmaya alınmıştır. Bu sırada Riyaz Paşa taraftarlarınca “Mısır’a askerın lüzumu yoktur.” sözü çıkarılmış, aynı sözün İngiltere parlamentosunda dile getirildiği subaylar tarafından işitilmekle, bir süreden beri askerın zihninde hâsil olan galeyan, harekete dönüşmüştür.

Bu suretle Osmanlı ordusunun bir parçası olan Mısır askerleri, geleceklerini temin ümidi ve hükümetin adım adım yabancı idaresine döneceği korkusu ile askerliğe yakışmaz bir harekete mecbur olmuşlardır.

⁶⁰ Sınırdaki yaşanan bir arbedeyi bahane eden Fransızlar Tunus’a girmiş, Tunus Beyi Sadık Paşa, Tunus’u savunacak yerde Fransızlarla himaye anlaşması yapmayı uygun bulmuştu. General Brear “Tunus’ta emniyet ve asayiş geri gelinceye kadar işgal sürecektir.” açıklamasını yapar ve artık Tunus’a asayiş hiçbir zaman geri gelmez..(1881)

Hükümetin asker yanındaki kudret ve nüfuzu, bir bölüğü bir saat mesafede diğer bir mahalle sevk edemeyecek derecede azalmıştır. Askerin bu kıyamı, bağlı oldukları Osmanlı Devleti aleyhinde bir fikir ve niyetten kaynaklanmamış, aksine bağlılıklarına gevşeklik ve zeval gelmek korku ve heyecanından kaynaklanmıştır. Olay gününde İngiliz konsolos vekili ile askerler arasında geçen konuşma bu davanın doğruluğuna bir delildir. Konsolos vekili:

‘Sizin bu hareketiniz yabancıların müdahalesini netice verir. İngiliz ve Fransız askerinin Mısır’ı işgal etmesine yol açar!’

‘Biz buna karşı gelecek bir milyon adam toplayabiliriz. Gerçi bunların tamamına silah veremesek de ellerine sopa vererek karşı durmaktan, direnmekten vazgeçmeyiz!’

‘Ya Osmanlı askeri gelirse ne yaparsınız!’

‘Onlar bizim arkadaş ve dindaşlarımızdır. Üzerimize savaşmak niyeti ile gelecek olsalar yine biz onları güzelce karşılar, elimizdeki silahları kendilerine teslim ederiz!’

Askere yapılan haksızlıklara, ahali hakkında mahkeme edilmeden sürgün ve hapsedmek, mallarına ve canlarına zarar verecek şekilde kanun ve nizamı zorbalıkla yürütmek gibi, adalete ve hükümetin hikmetine uygun olmayacak birtakım siyasî hatalar eklenmiş, halk hükümetten soğutulmuştur

Halk işin başında askerlerin hareketini takdir ve sevinçle karşılamış, ancak bunların itaatten çıkmalarının vahim neticeler doğuracağını anlamakla, itaat altına girmelerini ve benzeri hareketlere bir daha tevessül etmemelerini istemiştir.”

b) Mısır Nasıl Kurtulur?

Heyete göre ortada henüz korkulacak bir durum yoktu. Haberleşmenin sağlanması, olayların zamanında öğrenilmesi ve ayrılıkçı fikirler neşreden gazetelerin kapatılması yeterliydi.

“Bütün Mısır’ı ayaklandıracak nüfuz ve iktidarda Mehmed Ali Hanedanı’ndan ve sairlerden kimsenin bulunmaması, Mısır’da şimdilik korkulacak bir durumun olmadığını gösterir. Zamanın gelecekte hangi olayları doğuracağını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Şimdiki duruma güvenip umursamaz bir vaziyet almak, tedbirli olmak kaidesine uygun düşmez. Mısır, devlet merkezi tarafından dikkatli bir şekilde

takip edilmelidir. Mümkün oldukça her sınıf ve tabakadan yalan ve mübalağadan uzak bir şekilde haberler alınması, her fırsatta devlet memurlarının Mısır'a gelip gitmesi gerekir. Mabeyn ve Babıâli, Mısır'da işitilen önemli olaylar hakkında hidivden açıklama istemelidir.

Arap hükümeti gibi zararlı fikirlerin Suriye'de yayılmakta olduğu işitilmektedir. Böyle zararlı fikirlerin yayılmasına alet olan Paris'te mün-teşir Ebu Nizam gazetesinin kapatılmasına devletçe çalışmakla birlikte, Suriye'de halkın fikirlerinin islah edilmesi fevkalade önem arz etmektedir.”

Heyetin bütün Mısır'ı ayaklandıracak bir ismin bulunmadığı konu-sundaki iyimser tespiti yerinde değildi. Arabî hareketinde böyle bir isti-dadın bulunduğuna dikkat edilmeliydi. Ayrıca isyan etmeyi adet hâline getirmiş askerleri, hangi gücün itaat altına alacağı konusuna ve yabancı-ların Mısır üzerinde kazandıkları etkinliğe hiç değinilmemekteydi.

Öte yandan Mısır Hidivliği'ne getirilecek isim konusunda devletin önemli sıkıntıları vardı. hidivin değiştirilmesi düşüncesi zaman zaman dile getirilse de Batılı devletlerin rızası alınmadan böyle bir tedbirin uygulanma şansı bulunmuyordu. İstanbul'da hidivlik için düşünülen Halim Paşa hakkında nasihat heyetinin kanaati olumsuzdu.

“Halim Paşa'nın Mısır'da hatırı sayılır bir nüfuzu ve kuvvetli taraf-tarı olmadığı, yapılan tahkikatla anlaşılmıştır. Kendisinin hilafet mer-kezinde korku ve ümit arasında tutulması, yani hidivin orada kendisine daima bir rakip görmesi maslahata uygun değildir.

Hidivin şahsına gelince; İslamiyet gayreti ve dinî hisleri kuvvetli, fikri düzgün ve kalbi safi ise de hilafet sayesinde nail olduğu makamın derecesine münasip iktidarı azdır. Özellikle de askerlik konusunda bir fikri yoktur. İdareyi bizzat eline alabilecek iktidarı bulunsa idi, sahip olduğu güzel sıfatlarla daha önceki Hidivlerden her cihette üstün olabi-lirdi. Yaşı ve tecrübesi ilerledikçe bu eksikliğini tamamlaması umulur, ancak şimdiki hâlde böyle bir zatın, Hidivlikte bulunması her cihette devletin hayrınadır. Hidivin durumu devletin Mısır'ı daha ziyade göze-tim altında tutmasını gerekli kılmaktadır.”

c) Mısır Yeniden Fethedildi

Askerî heyet ziyaretlerini bu üç kelime ile değerlendirdi: Mısır Ye-niden Fethedildi. “Mısır'da en ziyade teşekkür ve övünç vesilesi görülen hayırlı hâllerden biri Allah'a hamd olsun, hilafetin kuvvet ve nüfuzunun

genelin nazarında hâlâ korunmuş olmasıdır. Bu durum Hidiv ile Nazırlar Heyeti'nin sözlerini doğrulamaktadır. Mısır halkının ekseriyetle ziraatla meşgul olmaları yüzünden askerle hiçbir aşinalıkları bulunmamaktadır.

Zühd ve takvası gibi yaşı dahi mertebe-i kemale ermiş ve Mısır halkı arasında fevkalade hürmet kazanmış olan ve hiçbir ferdin hanesine ayak atmayıp kendi inzivasında ziyaretçilerini kabul eden Şeyh Aliş Malikî'nin yanına aldığı birkaç büyük ulema ile ikametgâhımıza gelip hakkıyla halife olan padişah hazretlerine dua etmesi, Mısır'da şimdiye kadar emsali görülmemiştir.

Osmanlı mülkünün böyle nazik bir noktasında yaşanan kargaşadan daima yabancıların karlı ve Osmanlı saltanatının zararlı çıkması kesin bir kaide halini almışken, Mısır hadisesinin bu kaideden müstesna olması yani Devlet-i Aliye'nin hukuku zayi olmadan itaat bağlarının güçlenmesi nadir yaşanan olaylardandır. Bu olay yüce padişahın muvafakiyeti ve zamanın güzelliği sayılmalıdır.”⁶¹

Ali Fuad ve Ali Nizami Paşaların hazırladığı raporda her şeye rağmen önemli tespitlerde bulunulmuştu. Devlet uzun süre Mısır'ı kendi hâline terk etmişti. Mısır'da yabancı nüfuzu artmış, sosyal dengeler bozulmuştu. Acil tedbirlerini alınması lüzumu ortadaydı. Meselenin sadece nasihatle çözülmüş kabul edilmesi, raporun en zayıf yönünü oluşturmaktaydı.

Ayrıca heyet, padişahın çok kıymet verdiği bir konuyu gözden saklamıştı. Millet Meclisi ve Kanun-ı Esasî ile ilgili konuşmalar saraya iletilmemişti.

d) Askerî Heyetin Sivil Üyesi

Sultan Abdülhamid, bürokrasiye güvenmediği için, ehemmiyet verdiği herhangi bir konuyu, sadece bir komisyona ya da bir şahsa havale etmezdi. Mutlaka ikinci, bazen üçüncü taraflardan görüş aldığı, birinci görevlinin ardından diğer birini gönderdiği olurdu. (bkz. Ek V) Heyetle birlikte Mısır'a giden Mabeyn Kâtibi Kadri Efendi, daha dikkatli tespitlerde bulunmuş, farklı çalışmalar yapmıştı. Ona göre hidiv, İsmailiye Sarayı'nda verdiği ziyafet sonrasında heyetin görevini dinledikten sonra, hayatının gayesinin hilafete bağlılık olduğunu, yabancı müdahalesini azaltmaya çalıştığını, adliye ve maliyeye ait işlerin anlaşmalarla

⁶¹ Y. PRK. MYD. 2/13 (23 Ekim 1881)

(yabancılara) bağlandığını, sair konularda zaruret olmadıkça yabancı kullanmayı düşünmediğini, ırkçılık fikirlerinin bulunmadığını, Mısır halkı dindar olduğu için hilafet karşıtı fikirlerin yayılamayacağını uzun uzun anlatmıştı.

Hidive ‘İsyancı askerlerin isteklerini yerine getirmede acele edildi, Millet Meclisi talebini dikkate almamak lazım gelirdi, Mecliste hangi kanun yapılırsa İslamî kanunların önüne geçilmiş olur.’ denildiğinde kendinden emin bir şekilde cevap verdi:

‘Bu hallerin sebebi, askerler hakkında yapılan muamelelerdir. Maaşları üst üste birikti ödenmedi. Gelecekleri temin olunmaz, yani emeklilik kanunları yok. Sefer sırasında yaşanan kayıplar için mükâfat verilmedi. Askerî terfiler hem kuralsız hem haksız oluyor. Bunların yanında bir de görevi sona erdirmeye dedikodusu işitilmeye başlandığı için asker maişetini temin etmek için haddini aşmıştır. Yabancılara yüksek maaşlar verilmesi de halka ağır gelmiştir. Askerî kadroların azaltılması ayrı bir sebeptir. Nazırların değişmesi ve Millet Meclisi açılması talepleri umumileşmiş olduğu bir sırada, beş altı gün hükümet boşluğu yaşandı. Bu durumda bu taleplerin karşılanmaması hikmetli bir şey olmazdı. Bununla birlikte yapılacak şey, çıkarılacak bir nizamname ile askerî kadroları yeniden düzenlemektir.’

Hidiv, malî sıkıntılarının yanında öteden beri İstanbul’da da şikâyet konusu olan ‘askerî terfi kanununu’ eleştirmektedir. Terfilerin belirli sağlam kurallara bağlanmaması, bunun padişahın bir ihsanı olarak görülmesi, itaat ve sadakati değil aksine siyasî muhalefetin ordu içinde taraftar bulmasına yol açıyordu. Mısır ordusunda paşalık rütbesi İstanbul tarafından verilmekteydi.

Kadri Efendi’nin askerlerin taşkınlıklarına yol açan sebepler konusundaki tespitleri daha dikkat çekiciydi:

“Hazinenin darlığı gerekçe gösterilerek para olmasına rağmen askerlere bir şey verilmemişti. Şerif Paşa’nın ifadesine göre atlara verilen arpadan ailelerine ekmek pişirmek mecburiyetinde kalmışlar, ilk karışıklık bu muameleden kaynaklanmıştı.

Daha sonra askerliğin kaldırılması söylentisi çıkarılmış, hatta nazırlar arasında resmen görüşülmüş, güvenliğin polislerle sağlanması istenmiş, Mısırlılarda polislik için yeterli derecede kabiliyet bulunmadığı gerekçesiyle Avrupa’dan polis getirilmesini Riyaz Paşa diline dolamıştı.

Yerli memurların görevden çıkarılıp çok yüksek maaşlarla İngilizlerin işe alınmasına bu sözlerin eklenmesi ve bu sırada Fransızların Tunus'ta yaptıkları muameleler dehşete sebep olmuştu. Askerin yapacağı harekete halkın katkı sağlayacağı fikriyle ortaya çıkmıştı.”

Manzara aslında tam bir işgal manzarasıydı. Hidivin görev verdiği nazırların birer işgal subayı gibi davranması, halkı kuşatan yoksulluk ile birleştiğinde Mısır'ı karıştırmak isteyenler için bütün şartlar hazırlanmış sayılırdı.

Meclis talebi ile ilgili konuşmayı aktaran Kadri Efendi'nin verdiği ayrıntılar hidivin Osmanlı heyeti karşısında yapmacık bir tavır takındığını izah eder nitelikteydi:

“Hidivin ‘Millet Meclisi imar işlerine bakacak bir heyetten ibaret kalacaktır. Bunlara ayrılacak tahsisat zaten bütçeye dâhildir’ sözleri üzerine şu konuşma geçti:

Ali Nizami Paşa: ‘Bu bir eyalet meclisi demektir’

Hidiv: ‘Evet evet. Eyalet meclisinden ibarettir’

Ali Fuad Bey: ‘Pekala ancak bu sırada buna Millet Meclisi manası verilmemez mi ve istenilmeyen taleplerin ortaya çıkmasına sebep olmaz mı?’

Hidiv ‘Ne gibi?’

Ali Fuad Bey: ‘Kanun-ı esasi (anayasa) istemeye kalkışırılar.’

Hidiv: ‘Hayır hayır anayasa vermek haddim değildir. Vazifemin dışındadır ve padişahın hukukuna aittir.’⁶²

Aynı şekilde Nazırlar Reisi Şerif Paşa da heyete Kanun-ı Esasi konusunda teminat vermiş, “Mısır ne vakit Osmanlı Devleti'nden ayrılırsa o gün helak olur.” sözünü tasdik etmişti.

Hidiv İstanbul'un çok hassas olduğu Kanun-ı Esasi konusunda dikkatli davranmıştı. Ancak Vatanîler bu meclisi hidivin göstermek istediği gibi görmüyordu. Ona hükümeti ve hidivi denetleyecek bir organ gözüyle bakıyorlardı. Nitekim yaşanan süreçte Nazırlar Heyeti'nin aldığı kararları şiddetle protesto ederek hükümet bunalımlarına sebep oldukları görülecekti.

Kadri Efendi, müftü ve nakip efendilerle, onlarla aynı seviyede olan Sudan Şeyhi'nin konaklarına gidip Mısır hakkında padişahın fikirlerini anlatmış ve Osmanlı heyetini ziyaret etmeleri gerektiğini hissettirmişti.

⁶² Y. PRK. BŞK. 5/9

Şeyh Zafir Efendi'nin hemşehrisi olan ve Mısır'da halkın güvenini kazanan Şeyh Aliş'i aynı maksatla ziyaret etti. Mısır'ın önde gelen tüccarlarından Suyutâzadeler ile Mahmud Beylere uğramış onları da iade-i ziyarete mecbur bırakmıştı. Bu sayede âlimler ve halkın seçkinlerinin Kasr-ı Zehra'da Osmanlı heyetini ziyaret etmeleri sağlanmıştı.⁶³

Ziyaretçilere rütbelerine göre nişanlar, enfiye kutuları, saatler, şallar ihsan edilmiş, teşekkür etmek üzere bölük bölük Kasr-ı Zehra'ya gelenler, padişaha hayır dualar yapmışlardı. Mısır'ın Halifelik makamı tarafından ihmal edilmemesi ve daima gözetim altında bulundurulması ziyaret edenlerin ortak dileği idi. Heyet sahabe kabirlerini ziyaret etmiş, padişahın ihsanı olarak türbedar, zaviyedar ve fakirlere yardım edilmişti. Böylece heyete göre “Mısır, Osmanlılar tarafından yeniden fethedilmiş” gibi büyük bir şaşaa hâsil olmuştu.⁶⁴

Sultan Abdülhamid, İstanbul'da meclisi kapatalı çok olmamıştı. Mısır'da olaylar kontrolsüz bir şekilde gelişmiş, askerlerin baskısı ile Millet Meclisi açılmıştı. Bu durumun Osmanlı ordusu içinde benzer bir harekete yol açması ihtimali, sultanın Mısır hakkında alacağı kararları daima etkileyecekti.

Kadri Efendi, Mısır'ın sayılı büyüklerinden Millet Meclisi Reisi Sultan Paşa ve eski reislerden Hasib Ali Paşa, müftü ve kadı efendilerle yaptığı görüşmeler sırasında, Riyaz Paşa hakkında sayıla gelen kötülüklerin tamamen hidive isnat edildiğini görmüştü. Mısır'da ortaya çıkan hadiselerden tamamen hidiv sorumlu tutulmaktaydı. Bununla birlikte hiçbir kesim üzerinde etkisi ve ağırlığı bulunmuyordu. Hidiv bu derece aciz olduğunu gizlemek için heyetin bir an önce Mısır'dan ayrılmasını istiyordu. Heyetin Mısır'a gönderilmesini önlemeye çalıştığı da dikkate alındığında, hidivin Osmanlı heyetine gösterdiği bağlılık, belayı def etmek türündendi. Saray, Mısır politikasını oluştururken bu tespitleri dikkate almalıydı.

Heyet “henüz görünen bir tehlike yok” dese de olayların bekleme-ye tahammülü yoktu. Yapılan tespitler doğrultusunda süratle tedbirler alınmalıydı. Bunun yerine her kesimin gönlünü alma politikası izlendi. Heyet, ne hidivi ne askerleri ne de yabancı konsolosları gücendirmek

⁶³ Başta Şeyh Aliş'in heyeti ziyaret edişi, saltanata bağlılığın bir göstergesi olarak yorumlanmıştı. Oysa bu ziyaret Kadri Efendi'nin bir marifeti olarak gerçekleşmişti.

⁶⁴ Y. PRK. BŞK. 5/9

istemmişti. Oysa bu üç kesimin aynı anda memnun edilmesi mümkün değildi. Devlet bunlardan biri üzerinde ağırlığını koymalı, seyirci sıfatından çıkıp krizin yönlendirilmesinde aktör vaziyetini almalıydı.

İngiliz ve Fransız konsoloslar krizi hem planlıyor hem de yönetiyorlardı. Otorite boşluğunu iyi değerlendirip kısa süre içerisinde Mısır'a askerî müdahalenin yollarını hazırlayacaklardı.

e) Arabî, Padişahın Adamı mı

Mısır'ı merkeze bağlı bir vilayet hâline getirmek öteden beri hayal edilen bir konuydu. Ancak bunu devlet kendi imkânları ile yapamazdı. Bunun için konuya doğrudan taraf olan Fransa ve İngiltere'yi ikna etmek mümkün olmadığı gibi kuvvet kullanmak da mümkün değildi. Arabî, böyle bir şey yapabilir miydi?

Bunun için yine iki Avrupa devletinin saf dışı bırakılması gerekirdi. Fakir, geri kalmış Mısır askerinin bunu başarması halinde kendiliklerinden tekrar Osmanlı'nın bir vilayeti olmayı kabul etmeleri mümkün müydü?

Mısır siyasetinde bir çıkış yolu bulmak isteyen padişah, her ihtimali deneyecekti. Mısır'a gönderdiği heyete Ahmed Arabî ile ilişki kurulması emrini vermiş olmalıydı. Ne var ki hidiv, Osmanlı heyetini başıboş bırakmamış, resmî kabullerin dışında Mısır askeri ile görüşmelerine engel olmuştu. Ama Osmanlı heyetine dâhil olan Ahmed Ratib Paşa, bir yolunu bulup Arabî'ye haber salmış, dönüş yolunda Zekazik ile Masha istasyonunda verilen mola sırasında Arabî ile görüşmüştü.

Heyetin İstanbul'a dönmesinden sonra Arabî ile irtibat devam etti. Buna göre önceden her nasılsa Arabî'yi padişaha kötü tanıtmışlardı. Sultanın, Arabî hakkındaki düşünceleri heyet üyelerinin verdiği bilgilerden sonra düzelmiş ve kendisini tebrik etmeleri için emir vermişti.

Sultan, Arabî'ye özel selamının iletilmesi ile birlikte Mısır'da takip edilmesi gereken hareket tarzını da açıklamıştı. "Mısır'ın içine düştüğü hâl merhametime dokundu." diyen halife, Arabî ile duygusal bir bağ kurmaya çalışmaktaydı:

"Mısır hidivi kim olursa olsun orası çok önemli değildir. Mısır hükümetinin bütün hareketleri; yüce hilafet makamının hükümranlık hakkını korumak gayesine yönelik olmalı, aynı zamanda Mısır'ın haklarını korumaya çalışmalıdır.

Hidivden beklenen bundan ibarettir.

İsmail Paşa ve öncekiler gibi Hidivlik makamına oturmuş bazı zatlar ile Âli Paşa, Fuad Paşa, Mithat Paşa gibi hain memurlar, saltanatın hukukunu ihlal etmekle beraber gözlerini kapayıp Mısırlıları zulüm ve ağır vergiler altında ezmeye cesaret ettiler.

Ayrıca büyük büyük dış borçlar alarak Mısır'ı öyle ağır bir boyunduruk altında bıraktılar ki bugün içine düştükleri durum özellikle merhametimize dokunmuştur.

Fakat hal ve mevki o kadar naziktir ki fayda verecek, hızlıca tesir edecek bir ilaca muhtaçtır.

Her ne şekilde olursa olsun yabancı müdahalesine yol açacak ahvalin önü alınmak, doğru yoldan ayrılmamak, hainlerin yalan ve hilelerine inanmayarak yabancıların bozguncu planlarının icrasına yer vermemek herkesten ziyade size aittir.”⁶⁵

Ahmed Ratib Paşa, haberleşmenin gizli tutulmasını özellikle ihtar etmişti. En güvenli aracı Şeyh Muhammed Zafir'in mektubunu getiren şahıstı. Ayrıca Osmanlı paşalarını bilgilendirmek üzere güvendiği birkaç subayın İstanbul'a gönderilmesi yerinde olurdu. (bkz. Ek X)

Arabî bu mektuba verdiği cevapta bütün kuvvetini, yabancı müdahalesini önleyecek tedbirleri almak için sarf ettiğini belirtiyor ve padişaha bağlılığını ifade ediyordu:

“Burada büyük küçük cümlemiz felekler kadar yüce olan padişahlık makamına o kadar samimiyetle bağlıyız ki tende bir nefes can, damarda bir damla kan kalıncaya kadar bu bağı korumaya azmimiz vardır. Saltanata güveniyor ve ona dayanıyoruz.” (bkz. Ek II)

Sultanın Arabî'yi etkilemeye çalışması doğru bir tespit olmakla birlikte bundan hareketle Mısır olaylarını padişahın idare veya teşvik ettiğini söylemek mümkün değildi. Sultanın Arabî'yi etkilemek istemesi onun taşkınlık yapmasını önlemeye yönelikti. Bu mektuplarda müdahale şartlarını ve yollarını bizzat Fransız ve İngiliz konsolosların hazırladıkları gözden kaçırılmaktaydı. Hal böyle iken Arabî'ye uslu dur anlamına gelen nasihatlerin pratik bir faydası görülmeyecekti.

Yabancıların tahrik ve kışkırtmaları ancak güçlü ve kararlı bir siyasî yapı ile önlenebilirdi. Ayrıca şikâyet konusu olan haksız uygulamaları

⁶⁵ Y. PRK. TKM. 4/74

ortadan kaldıracak tedbirler alınmadığı sürece, toplum tahriklere her zaman açık sayılırdı.

Alınan raporlara göre sultan için Mısır'da dört önemli seçenek vardı:

a- Mevcut hidivin desteklenmesi

b- Hidivin yenilenmesi

c- Ahmed Arabî'nin desteklenmesi

d- Yabancı müdahalesine yol açacak olayların kuvvet kullanarak önlenmesi

Bu seçeneklerin her biri diğerinden daha sıkıntılıydı. İş başındaki Hidiv Tevfik Paşa'nın İngilizlerle işbirliği içinde olmasından, üzerine gidildiğinde onlardan himaye istemesinden korkulmaktaydı.

Öte yandan hidivin değiştirilmesi Avrupa devletlerinin inka edilmesine bağlıydı. Arabî seçeneği de fazla güvenli değildi. Bir kere Arabî'nin başarılı olma ihtimali çok düşüktü. Başarılı olduktan sonra da ikinci bir Mehmed Ali olma ihtimali vardı.

Heyetin ziyaretinin bir netice vermesi, yapılan tespitler doğrultusunda etkin tedbir alınabilmesine bağlıydı. Ne var ki devlet bağlılığın ve itaatın güçlendirilmesini istemenin ötesinde bir tedbir alabilme imkânına sahip görünmüyordu. Adlî ve malî işler doğrudan İngiliz ve Fransız komiserlerin idaresindeydi. Bununla birlikte İngiliz ve Fransız ikilisinin, Vatanîleri planlı bir şekilde kışkırtmak için ellerinde birçok yöntemleri vardı.

Sultan gerçekten çok müşkül bir mevkide bulunuyordu.

Askerler Hükümet Kurdu

Şerif Paşa hükümeti kurmuş, seçimleri yapmış yeni birtakım düzenlemeler için çalışmalara başlamıştı. Yeni bütçeyi Millet Meclisi'ne takdim etmiş ve meclisin onaylamadığı hiçbir kararı uygulamaya koymaya çağını ilan etmişti. Ne var ki Fransa ve İngiltere Mısır'da işlerin düzene girmesini istemiyorlardı.

Hidive Mısır'da sağlanan toplumsal mutabakatı temelinden sarsacak bir nota verdiler. Ortak notada özetle şunlar vardı:

“İngiltere ve Fransa, Mısır'da genel menfaatlere zarar veren her türlü zorluğa karşı hidive her türlü yardımı yapmaya hazırdılar. Bu ortak taahhüt şimdiki hâlde ve gelecekte nizamın ve genel menfaatin

korunmasına yöneliktir. Her iki müttefik devlet bunun için yapacakları ortak çalışmada Mısır'da düzeni bozacak her türlü dahilî ve haricî zorluğu karşılamaya kararlıdırlar.”⁶⁶

Nota ikinci gün resmî gazetede ilan edildi. Notanın resmî gazetede yayınlanması Vatanîlerin büsbütün galeyanına sebep oldu. Aynı zamanda Babiâli, Fransa ve İngiltere'nin Mısır işlerine doğrudan müdahalesini protesto etti.

Ortak nota, Mısır'da toplumsal hareketlerin fitilini yeniden ateşlemiş oldu. Bu nota ile öncelikle Osmanlı Sultanı'na olan bağın zayıfladığı korkusu ortaya çıkmıştı. Hidiv, Fransa ve İngiltere'nin tahakkümü altına girmişti. Mısır eninde sonunda Tunus'un düştüğü duruma düşecekti. (bkz. Ek III)

Ortak notaya gösterilen tepkileri hükümetine bildiren İngiltere elçisi Mallet, Arabî hareketinin Osmanlı Devleti'ne karşı yapıldığı yalanını bu kez söyleyememişti: “Şimdiki durumdan şu neticeyi çıkarabiliriz. Hizbü'l-Vatanî ve Millet Meclisi üyeleri arasında iki devlete karşı muhavemet etmek için tam bir fikir birliği oluşmuştur. Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bağlarını güçlendirmek için çalışmaktadırlar.”⁶⁷

Ahmed Arabî, İngiltere ve Fransa'nın hidive koruma sağlayacaklarına dair nota vermelerini haklı olarak kabul edilemez bulmaktaydı. hidivi korumak her şeyden önce bağlı bulunduğu devletin görevidi. Böyle bir girişim iki batılı devletin Mısır'da siyasî himaye hakkı iddialarına yol açacaktı. Yakın zamanda benzeri bir yolla Fransa, Tunus'u işgal etmişti. Arabî bu örneği gösteriyor, notanın şiddetle reddedilmesini istiyordu.

Hidiv yaşanan son olaylarla işin elden çıktığını, birtakım siyasî tedbirlerle Mısır'da hadiselerin önlenemeyeceğini düşünüyordu. Bu görüşünü net bir şekilde açıklayıp İstanbul'dan asker talep etti. Onun bu talebini öğrenen İngiliz konsolos, derhal bu talebi geri aldırdı. Hidiv asker yerine nasihat heyeti istemeliydi. Hidiv ikinci bir telgrafla yeni bir nasihat heyeti istedi.

Babiâli, Mısır'a asker göndermek için mevzuatın uygun olmadığı görüşündeydi. Şerif Paşa hükümeti Mısır'da güvenliği sağlamak için

⁶⁶ Cromer, s. 109

⁶⁷ Cromer, s. 116

yeterliydi. Yeni bir nasihat heyeti için Millet Meclisi'nin söz dinleyeceği konusunda kesin bir güvence verilmeliydi.⁶⁸

Nota krizini bütçe krizi takip etti. Hükümetin iki yabancı üyesi, Meclis'in malî sözleşmelere dokunmamak şartıyla usulen de olsa yeni Mısır bütçesini incelemesine karşı çıkıyorlardı.

Bu durum Vatanîlerin Şerif Paşa hükümetine tavır almalarına yol açtı. Vatanîlerin artan protestoları karşısında Hidiv, Şerif Paşa'nın istifasını kabul ederek hükümeti Vatanîlere bırakmak zorunda kaldı. Mahmud Sami Paşa yeni hükümeti kuracak, Ahmed Arabî'ye paşalık verilerek Harbiye Nazırlığı'na tayin edilecekti.⁶⁹

Şerif Paşa hükümeti her Şeye rağmen korunmalıydı. Vatanîler krizleri Fransa ve İngiltere'nin çıkardığını görüp hükümetten yana tavır almalydılar. İki yabancı devletin Vatanîler hareketine olgunlaşma fırsatı vermeden onları olayların içine sürükledikleri görölmekteydi. Hiçbirinde hükümet etme tecrübesi bulunmayan bir iki subayın, Mısır'da idareyi ele alması esasen bir intihardı. Ya da İngiliz siyaseti mutlu sona yaklaşmak için adımlarını sıklaştırmıŕtı.

Hidiv askerlere boyun eğdiği için eleştirilse de bu karar öncelikle yabancı konsolosların etkisiyle alınan bir karardı. İngiltere ve Fransa'nın kontrollü bir şekilde Vatanîler hareketini büyüttükleri Őüphesi vardı. Vatanîlerin ilk ihtilal hareketinde, isteklerinin yerine getirilmesi konusunda hidivi ikna eden onlardı. Osmanlı sarayına rağmen, meclisin açılmasını sağlayan da bu iki devletti. Görünüşte hidivin en güvenilir müttelikleriydiler. Bu iki devletin istememesi durumunda, Hidiv bu kararları alamazdı.

Mahmud Sami (Barodi) Paşa Hükümeti

Mahmud Sami, Çerkez asıllı subaylardandı. Askerî eğitimini İstanbul'da gördüğü için Türkçe ve Farsça bilirdi. Osmanlı ordusuna yardım için gönderilen Mısır askeri arasında Girit Savaşı'na (1866) ve Rusya ile yapılan 93 Harbi'ne katılmıştı (1876). Birçok beldeyi görmüş, çok sayıda rütbe almıştı. Hidiv İsmail Paşa döneminde vezirlik verildi. Diğer milliyetçi subaylar arasında en tecrübelileri oydu. Buna rağmen Avrupa lisanı öğrenmemiş dış dünyayla ilgili bilgi edinmemişti. Sınırlı sayıdaki devletler hakkında bilgi sahibiyse de siyasî bir tecrübesi bulunmuyordu.

⁶⁸ Y. PRK. BŞK. 5/5 (4 Şubat 1882)

⁶⁹ Y. PRK. BŞK 5/5 (3 Mart 1882)

Askerî kişiliği tartışmalı olan paşanın 19. asır modern Arap şairleri arasında tartışılmaz bir yeri vardı.

Milliyetçi subayların kuracağı bu ilk hükümetten halkın beklentileri oldukça fazlaydı. Hıristiyanların Mısır'dan çıkarılması, yabancılara satılan veya rehin verilen arazilerin sahiplerine iade edilmesi, dış borçların silinmesi bunlar arasındaydı.⁷⁰

Arabî işe asker toplamakla başladı. Şerif Paşa Heyeti istifa etmeden önce redif ve muvazzaf askerlerin Kahire'ye gönderilmesi için kazalara emirler göndermişti. Nazırlar heyeti istifa edince Hidiv bu emri geri aldırdı. Harbiye Nazırlığı'na getirilen Arabî Paşa dağıtılan askerleri yeniden silahaltına çağırdı.

Her ne kadar hükümeti Barodi Paşa kuracaksa da işler fiilen Arabî Paşa'nın elinde kalmıştı. Yeni hükümetin kurulması için acele edilmekteydi. Yapılan değerlendirmelere göre Mısır'da yaşanan zorlukların bir daha tekrarlanmayacak şekilde sona erdirilmesi, yalnızca Osmanlı Devleti'nin güçlü eliyle yapılabilirdi. Aksi hâlde yabancı müdahalesine kapı açılma ihtimali vardı. Bu süreçte Halim Paşa'nın Hidivliğe getirilmesi ve Mısır askerinin iç güvenliği sağlayacak şekilde azaltılması çözümlü kolaylaştırabilirdi.

Babiâli'nin problemi çözmek için Arabî Paşa'nın hidive bağlılık göstermesini istemekten başka bir seçeneğinin olmadığı Avrupalı sefirler tarafından dile getirilmekteydi.

Osmanlı heyetine yeteri kadar kara ve deniz askeri eşlik eder, Arabî Paşa hakkında devam eden davalar sonuçlandırılır, paşa Mısır'dan çıkarılırsa hem yabancılardan bir diyecekleri kalmaz, hem de Mısır halkının gözü korkutulmuş olurdu. Aksi hâlde Arabî Paşa yapılan nasihatleri dinlemez, heyet göndermenin bir anlamı kalmazdı. Harbiye Nazırı olan Arabî Paşa, idareyi yalnızca kendine bağlı hâlde getirmek için yeni Nazırlar Heyeti'nin kurulması çalışmalarını geciktirmekteydi.⁷¹

Babiâli'nin meselenin çözümüne katılması için en uygun zaman, bugünlerdi. Henüz Batılı güçler asker göndermemiş, olay bütünüyle çığırından çıkmamıştı. Derhal birkaç gemi asker sevk edilmeli, mahkemeler sonuçlandırılıp taşkınlık yapan subaylar Mısır'dan çıkarılmalıydı.

⁷⁰ Asım, s. 17

⁷¹ Y. A. HUS. 170/62

Nasihat heyetinin alacağı tedbirleri uygulayacak bir kuvvet olmadığı takdirde, hiçbir etkisi olmayacaktı.

Saray, Arabî'nin bağlılık ve sadakat ifade eden mektuplarına rağmen gelişmeleri olumlu görmüyordu. Vatanîler bağımsız bir devletmiş gibi hareket etmek isterken, Avrupalılar da müdahalenin gerekçelerini hazırlamakla meşguldüler. Yeni gelişmeler için Saray, Babî'li'yi uyararak zorunda kaldı.

“Arabî Bey'in imzasıyla neşredilen mektup hakkında Paris'ten çekilen Hevas telgrafının içeriği bütün yönleriyle dikkat çekicidir.

Buna hükümet tarafından ehemmiyet verilmeyecek olursa Tunus meselesi gibi vahim bir netice doğuracağı cihetle, saltanatın bu uğurda pek büyük fedakârlıklar yapmaya mecbur kalacağı aşîkârdır.

Arabî Bey'in vücuda getirmek istediği istiklalini, Osmanlı Devleti için ne derece zararlı olduğunu izah etmeye ihtiyaç yoktur. Fransa ve İngiltere'nin Mısır Hidivi'ni korumak adına ortak nota vermeleri, her iki devletin Mısır'a ne şekilde müdahaleye hazırlandıklarını ortaya koymaktadır. Vakit geçirilmeden bu konuda gerekli tedbirler alınmalıdır. Saltanat hukukunun korunması için fevkalade mesai sarf edilmelidir.”⁷²

Sarf edilecek mesainin neler olabileceği konusunda bir açıklık yoktu. Ancak bugünlerde Arabî'den gelen mektup Batılı devletlerin notası ile birlikte düşünüldüğünde Mısır hadiselerinin yeni bir boyut kazandığı söylenilebilirdi.

Arabî, Fransa ve İngiltere'nin hidiv ile işbirliği içinde Mısır'ı hilafet merkezinden ayırmak için harekete geçtiklerini ileri sürüyor, saltanatın hakkını korumak ve hilafet merkezine bağlılığı güçlendirmek için Mısır'ı savunacağını söylüyordu. (bkz. Ek III, IV)

Mısır'da mevcut yapının bozulmasına yönelecek tedbirlere karşı olduğunu ifade etmek için, Fransa ve İngiltere'nin teşviki ile Millet Meclisi'ni kapatmaya çalışmanın kendilerine ölümden daha zor geleceğini ileri sürüyordu. (bkz. Ek III)

Arabî'nin, sultanın çok hassas olduğu bir konuda üstü kapalı da olsa tehditkâr bir lisan kullanması Mısır'a asker gönderme kararını etkileyecekti. Meclis talebinin askerlerden gelmesi, saltanat için tehlikeli bir

⁷² Y. PRK. MYD 2/44 (3 Ocak 1882)

durumdu. Mısır'a asker göndermek Osmanlı askeri arasında benzer isteklerin yayılmasını kabul etmek demektir.

Hidiv, aynı günlerde Mısır askerinin tamamen kontrolden çıktığını anlatan bir telgraf gönderdi.

“Geçen sene şubat ayında kanuna aykırı harekette buldukları ayırntılarıyla arz olunan üç miralay, her nasılsa kendi hallerine bırakıldıkları ve ondan sonra ne istedilerse yapıldığı cihetle, bunlar isyanlarına pişman olacak yerde serkeşliklerini başarıya ulaştırma sebebi bilip, türlü türlü isteklerle hükümeti aciz bırakmaktan geri kalmıyorlar.

Abidin Sarayı'nın kuşatılmasından sonra gelen nazırlar heyeti, bunlara uyar görünmek ve yumuşak davranmakla ıslah olurlar düşüncesiyle yollarından gittiyse de başarılı olamadı. Sonra da istifaya mecbur oldu. Geçen sene serkeşlik eden üç miralaydı. O tarihten sonra Çerkez veya Türk evladından olan subaylar ordudan çıkarıldı. Şimdi miralay olanların tamamı Mısırlıdır.

Mektepten Mısırlıları bile kabul etmiyorlar, bunlardan herhangi bir miralayın veya başka bir subayın askeriye çıkarılması mümkün değildir. Millet Meclisi, asker ve subayların isteği üzerine açıldığından bunlar askerlerin isteklerinin dışına çıkamazlar. Onlardan bazılarını kazanmak mümkün değildir. Şimdiki hâlde Mısır askeri âdeta Yeniçeri Ocağı'na dönmüştür. Hükümet bir emir verdiğinde, işlerine gelirse uyarlar, gelmezse isyan ederler. Komitecilik zihinlerine yerleşmiş ne Türk'ten ne de başka bir cinsten hiç kimseyi istemiyorlar.

Padişah'ın hakkındaki teveccühleri ve yaptıkları nasihatlerine teşekkür etmekte acizim. Ayaklarına yüz sürmekle beraber hakikati arz ederim. Bildiğiniz gibi hükümetin silahı askerdir. Nüfuzunu asker aracılığı ile icra edebilir. Asker ise istemediği şeylerde itaat etmediği zaman hükümetin elinde iktidar yok demektir. Avrupalılar bu durumu tamamıyla bildikleri için meselenin önemini tekrar padişahın dikkatlerine arz eylerim.”⁷³

Hidiv, askerlerin itaatsizliğinden; askerler, hidivin yabancı işgaline göz yummasından şikâyet etmekteydi. Avrupalı konsoloslar için şartların son derece uygun hâlde geldiğini anlatmaya çalışan hidiv, Osmanlı saltanatı kuvvet kullanarak idareyi ele almadığı takdirde, Mısır'da kontrolün yabancıların eline geçeceğine işaret etmekteydi.

⁷³ Y. PRK. BŞK. 5/5 (18 Şubat 1882)

Arabî Paŕa'ya Suikast Teŕebbüsü

Mahmud Sami ve Ahmed Arabî, öncelikle ordu teşkilatını güçlendirmek ve asker sayısını artırmak için çalışıyordu. Vatanîlerden beş subaya paŕalık verilmiş, Yirmi dokuzu miralay ve kaymakamlığa olmak üzere 600 subay terfi ettirilmişti.

Mısır askerine paŕalık vermek İstanbul'un yetkisindeydi. Terfiler konusunda son derece dikkatli olan sultanın bu icraatı her hâlde Vatanîlerle ilgili beklentilerinin devam ettiğini göstermekteydi. Bu terfilerden Çerkez subaylar yararlanamamış, aynı zamanda Sudan'da başlayan Mehdi isyanını bastırmak göreviyle Mısır'dan uzaklaştırılmak istenmişlerdi. Çerkez subayların terfilere ve Sudan görevine itiraz ettikleri günlerde, içlerinden kırk kadar subay suikast düzenleyecekleri iddiasıyla divan-ı harbe verildi. Arabî'ye göre Çerkezler, Abdülal Paŕa'nın her gece aynı saatte içtiği sütüne zehir koymuşlardı. Hizmetçinin dik-kati sayesinde paŕa ölümünden kurtulmuştu.

Tutuklu subaylar tarafından İstanbul'a gönderilen bir telgraf üzerine sultan olaydan haberdar oldu ve hidivden açıklama istedi. Hidivin verdiği bilgiler, olay bu noktaya gelene kadar İstanbul'a niçin bilgi verilmediğini izah etmekte yetersizdi:

"Sudan ordusunun eksikliklerini tamamlamak için 101 subayın gönderilmesi gerekli görülmüştü. Bunun için 9 Çerkez, 6 Türk subayı seçildi. Geri kalanlar Arap evlatlarıdır. Adı geçen Çerkez subayların aralarında gizli bir ittifakın bulunduğu ortaya çıktı. Harbiye nazırına bir arzuhal verip eşitlik ve adalet istemek, dikkate alınmaz ise Harbiye Nazırını Arabî Paŕa'ya suikast düzenlemek istemişler.

Haklarında suçlama bulunanlardan 42 kadarı tutuklanmıştır. Şahsî düşmanlıklar, yalan ithamlar üzerine hiç kimse tutuklanmamıştır. Soruşturma tam bir dikkat ve adaletle yürütülmektedir."⁷⁴

Eski Harbiye Nazırını Osman Rıfkı Paŕa ve Ratıp Paŕa'nın tutuklanması üzerine sadrazam, tahkikat evrakının İstanbul'a gönderilmesini ve padişah iradesi çıkarılmadan herhangi bir ceza verilmemesini istedi. Sadaretin ihtarına rağmen Mısır'da kurulan divan-ı harp, çalışmalarına gizlice devam etti. Osman Rıfkı Paŕa da dâhil olmak üzere kırk kadar subayın rütbeleri alınarak Sudan'a sürgün edilmesine ve Mısır'da karışıklık çıkarılmasına harcandığı gerekçesiyle daha önce

⁷⁴ Y. PRK. BŞK. 5/72 (23 Nisan 1882)

görevden alınan Hidiv İsmail Paşa'ya verilen tahsisatın kesilmesine karar verildi.

Bu olayları İstanbul'da Ajans Hevas vasıtasıyla haber alan Sadrazam Abdurrahman Paşa, Mısır'da bulunan Osmanlı subaylarının, özellikle de padişah iradesiyle terfi eden paşaların rütbe ve nişanlarının sökülmesinin saltanat hukukuna aykırı olduğunu hatırlattı. İzin alınmadan herhangi bir işlem yapılmaması tekrar ihtar edildi (22 Nisan 1882). Hidivin verdiği cevap, varmış gibi sürdürülen zoraki saltanat oyununun gerçekte bir anlam ifade etmediğini göstermekteydi:

“Osman Rıfkı Paşa'nın ve birçok subayın tutuklanması ve sair olaylar, bilgimiz ve arzumuz dâhilinde mi oluyor, yoksa mecburiyetle mi göz yumuluyor diye padişah tarafından yapılan suale karşı işin aslını tekrar açıklıyorum!

Bu gibi olayların tamamı için mecburiyetle göz yummaktan başka çare yoktur. Çünkü kuvvet kullanan zorbalara karşı elde mevcut başka kuvvet yoktur. Memlekette her çeşit fenalığın önünü almak için bunlara aykırı hareket etmeyip ne isterlerse rıza gösterilmektedir. Mısır Osmanlı askerinin, itaat ve düzen içinde idare edilmesi hakkında padişah tarafından alınacak tedbirlere intizar edilmektedir. Son derece gizli bir şekilde arz etmeniz rica olunur.”⁷⁵

Hidiv “buyurun siz bir çözüm üretin” demekteydi. Sadece telgrafla emir vermekle koca bir ülke yönetilemezdi. Sadrazamın “Bir rütbenin alınması, o rütbeyi veren devletin hakkıdır.” şeklinde yaptığı itiraza Vatanî liderlerden Nazırlar Heyeti Başkanı Mahmud Sami Paşa'nın “Babîâlî'nin hiçbir hakkı yoktur. Rütbe sökülmesi Mısır'ın imtiyazları arasındadır. Bunun için Babîâlî'ye katiyen ret cevabı verilmelidir” dediği yine hidivin iddiaları arasındaydı.⁷⁶

Hidivin verdiği bilgilere göre nazırlar heyeti başkanı, İngiltere ve Fransa başkonsoloslarına “... subaylar konusunda, Devlet-i Aliyye'den bir memur ya da bir komisyon gelirse İskenderiye'den zorla geri gönderdiğim.” demişti. Subaylara verilen cezaların indirilmesi için emir veren hidivi, “Ben bu emri kabul etmem, sizin mevkiiniz tehlikededir.” diye tekrar tehdit etmişti.⁷⁷

⁷⁵ Y. PRK. BŞK 5/72 (25 Nisan 1882)

⁷⁶ Y. PRK. BŞK 5/72

⁷⁷ Y. PRK. BŞK 5/72 (9 Mayıs 1882)

Hidiv, mabeynin müdahalesine yol açmayacak şekilde cezaların düzeltilmesine çalıştı. Rütbelerin alınması hükümden çıkarılacak, sürgün kararları da gurbete göndermeye çevrilecekti.

Barodi Heyeti, hidivin bu kararını kabul etmedi. Rütbelerin sökülmesi ve ordudan ihraç kararında ısrarcı oldu. Fransız ve İngiliz konsolosların desteğini alan Hidiv, Nazırlar Heyeti'ni reddedince yeni bir hükümet bunalımı ortaya çıktı.

Hükümet bunalımının ortaya çıkması ve krizin derinleşmesinde yabancı konsoloslar etkili olmuşlardı. Hidivin her işini yabancı konsoloslara danışması aslında başlı başına milliyetçileri çileden çıkaran bir davranıştı. Suikast iddiası ile subayların tutuklandığını gizlemesi, ceza kararı alınana kadar mahkemeye müdahale etmemesi, saray ile milliyetçi nazırları birbirine düşürmek için kurulmuş bir tezgâh izlenimi vermekteydi. Hidivin hükümet bunalımını bahane ederek yabancı konsoloslardan askerî yardım istemesi bu şüpheyi artıracaktı. (Arabî'nin suikast ile ilgili görüşleri için bkz. Ek IV)

İKİNCİ BÖLÜM

İşgalden Önceki Gelişmeler

a) İngiliz Donanması Geldi

Vatanîler karşısında aciz kalan ve İstanbul'un etkin bir müdahaleye arzulu olmadığını anlayan hidiv, bir süredir yabancı konsolosların istekleri doğrultusunda kararlar alıyordu. Yaşanan son hükümet bunalmı sırasında Fransa ve İngiltere'den yardım istedi. Uzun süredir bu fırsatı hazırlamak için çalışan Fransa ve İngiltere, Mısır sularına donanma gönderme kararı aldı. Hidiv yetkisinin dışında bir karar almış, İstanbul'u âdeta sırtından bıçaklamıştı.

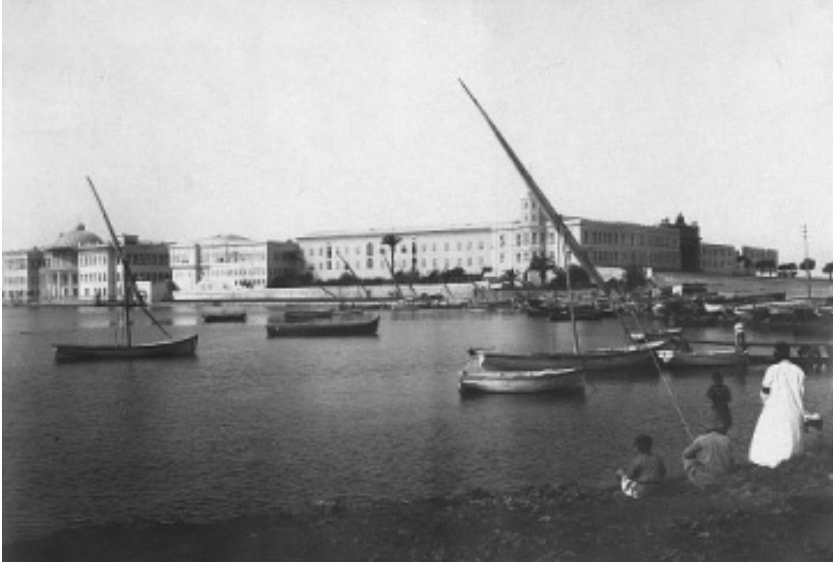
İstanbul siyasetinin çok sayıda açmazı vardı. Hidiv açıkça yabancı konsoloslarla birlikte hareket etmekte, ama görünüşte İstanbul'un emirlerine itaat etmekteydi. Hidivi bütünüyle elden kaçırmaktan korkan saray, bunun sebebini sormaktan çekinmekteydi.

Yabancı gemilerin İskenderiye'ye girmesinden sonra Osmanlı sadrazamı, istifa eden milliyetçi nazırları ikaz etti. Nazırlar hidive bağlılıklarını bildirdiler. Hidivin olayları zamanında İstanbul'a bildirmesi durumunda Babıâli'nin daha etkin tedbirler alabileceğini gösteren bu gelişme Hidiv hakkındaki şüpheleri artırmaktaydı. Yabancı gemiler halkı korku ve heyecana düşürmüştü. (20 Mayıs)

Arabî Paşa'ya göre Mısır'daki kargaşanın en önemli sebebi hidivdi: Hidiv âdeta İngiliz konsolosun emrine girmişti. Yabancı müdahalesine bahane hazırlamak için elinden gelen her şeyi yapmaktaydı. Hidiv ve Riyaz Paşa, Mısır'ın eninde sonunda İngiliz himayesine gireceğini düşünüyor ve ona göre hazırlık yapıyorlardı.

Mısır, Hindistan gibi İngiltere'ye bağlanacak, Riyaz Paşa İngiliz genel valisi olacaktı. Hidivlik İngiltere himayesinde bir krallığa dönüşecekti.

Emellerine engel gördükleri milliyetçi subayları tasfiye etmeye çalışıyorlardı. Mısır halkı oynanan oyunları görmüş, Arabî Paşa'yı Mısır'ı savunması için görevlendirmişti. Arabî, bütün gücü ile hilafet merkezine olan bağlılığı güçlendirmek için çalışmaktaydı.

İskenderiye

İttihad-ı İslam için canını vermeye hazır olan Arabî Paşa'ya göre tek çare Millet Meclisi'nin ve Mısır'a verilen imtiyazların devam ettirilmesi şartıyla hidivin değiştirilmesiydi. Suikast ithamı ile tutuklanan subaylar konusunda çıkan anlaşmazlıktan yararlanan Hidiv, İngiliz ve Fransız donanmasından yardım istemişti. Yabancı donanmanın İskenderiye'ye gelmesi Mısır'ın fiilen işgali anlamına gelirdi.⁷⁸

Arabî Paşa'nın vatan savunması için halkın kendisini görevlendirdiğinden söz etmesi, Osmanlı saltanat geleneğinde benzeri bulunmayan bir gelişmeydi. Öte yandan hidivin İngiltere himayesine girmek için oyun oynadığı ve olayları planlı bir şekilde o noktaya doğru sürüklediği düşüncesi sadece milliyetçilerin düşüncesi değildi. Mısır elden gidiyordu.

b) Sultan Ne Düşünüyordu?

Gerek hidivin gerekse Nazırlar Heyeti'nin yabancı işgaline yol açacak davranışlar konusunda birbirlerini suçlamaları sultanın karar

⁷⁸ Y. EE. 121/ 24 (25 Mayıs 1882)

almasını da zorlaştırmaktaydı. Öteden beri hidivin kararsız davranışlar sergilediğini bilen padişah, Mısır'a heyet göndermek yerine heyetin yapacağı nasihatlerin telgrafla tebliği edilmesini ve tarafların niyetlerinin açığa çıkarılmasını istiyordu. Konu ile ilgili görüşlerini özetleyen Sultan, Mısır'a çekilecek telgrafı da kendisi hazırlamıştı:

“Mısır kıtasında bir süreden beri devam eden olaylar, esasen büyük bir entrikadan ibaret olduğu üzerinde düşünmeye değmez. Bu entrika iki devlet ve Mısır hükümeti tarafından icra olunmaktadır. Dersaadet'ten dahi bazı tarafların bozguncu hareket ve fikirleri buna yardım etmektedir. Bu duruma karşı acil tedbirler ve isabetli kararlar alınmadığı takdirde Allah saklasın neticesi pek vahim olur ve devletin yıkılmasına yol açabilir. Bu işin bir adım önce düzeltilmesi devletin temel menfaatleri arasındadır.

Hidivden bu sabah alınan telgraflardan anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti'nin cidden yardımını istediği hâlde, İstanbul tarafından Nazırlar Heyeti'ne çekilen telgrafı saklayıp, ıskaladığını resmen beyan etmekle biri diğerine zıt iki harekette bulunmuştur. Öbür taraftan yabancı gemilerin gelmesine sebebiyet vermiştir.

Hidiv vaktin darlığından bahisle Osmanlı Devleti tarafından komiser gönderilmesini hızlandırmak, aynı zamanda bütün olayların sorumluluğunu askerlere yüklemek istediği anlaşılmaktadır.

Bu duruma nazaran komiserler gittiği zaman devlet tarafından ne gibi tedbirler alınması emredilecekse, nasıl davranmaları gerektiği tavsiye edilecekse, orada hangi nasihatları yapacaklarsa bunların buradan telgrafla açık bir şekilde; hidive, gerektiğinde Nazırlar Heyeti'ne ve askerî reisler tebliğ edilmesi, memur ve komiser göndermekten daha önemli görünüyor.

Bu suretle Allah saklasın bir maksatları varsa tamamıyla anlaşılmış olur. Hidiv mi yahut askerî reisler mi bu hallere sebebiyet veren hangi tarafa açığa çıkar. Ve yabancı fesadının önüne geçilmiş olur.

Askerlere şu mealde bir telgraf çekilebilir:

Askerlik mukaddes bir vazifedir. Özellikle İstanbul'da ve Mısır kıtasında bulunan askerin din ve mezhebi aynı olup tamamı birlikte İslam'ın şanlı askerleridirler. Devlet reisinin emirlerine itaat etmek her Müslüman için farz olduğu gibi adı geçen askerler için bu farz ikiye katlanmıştır. Hem dinen hem de askerlik nizamına göre emir

sahibi padişaha itaatle mükelleftirler. Sizlere isnat edilerek yabancılar tarafından Mısır'da birtakım karışıklıklara yol açılıyor. Mısır'da bulunmanız bu karışıklığı artıracığından geçici bir süre için Mısır'ı terk ile İstanbul'da bulunmanız, Osmanlı Devleti ve Mısır kıtasının selameti için, hidive ihsan edilen ferman hükümlerinin ve statükonun korunması için zorunludur. Bu sebeplerle mükellef olduğunuz itaate dayanarak sizi memuriyetinizden istifa ile buraya gelmeye davet ederiz. Sizin için burada bir yer tayin edilip hakkınızda gereken hürmet yapılacaktır.”

Bu telgraf ile askerî liderlerden belirli şahıslar Dersaadet'e davet edilecek, hidive de “işte isteğiniz bu değil miydi. Bu yerine getirildi. Siz de Osmanlı saltanatına karşı mükellef olduğunuz sadakat ve kulluk yolundan ayrılmayınız. Emniyet ve asayişin devamını temin ediniz. Güvenliğin sağlandığına yabancıları ikna ediniz. Saltanatın hukukunu ihlal eden yabancı gemilerin oradan ayrılmasını hızlandırınız.” denilecekti.⁷⁹

Saray, hidivin iki yüzlü politikalarının farkında olmasına rağmen son çare olarak milliyetçi liderleri Mısır'dan çıkmaya çağırıyordu. Mısır'dan ayrılması istenen isimler, kendilerini birer halk kahramanı olarak görüyordu. Yaşanan süreçte millî bir cephe oluşmuş ve manevî bir liderlik ortaya çıkmıştı. Milliyetçi subayları Mısır'dan çıkarma girişiminin bu aşamada başarı şansı bulunmuyordu.

c) Hidivin Azli ve Halim Paşa

İstanbul, bir yandan milliyetçi liderleri Mısır'dan uzaklaştırmayı düşünürken diğer yandan hidivi değiştirmenin yollarını arıyor, zemin yokluyordu. Yaşanan son buhran, bu konuyu çözmek için iyi bir fırsat olabilir miydi? Ancak bu konu sanıldığı kadar kolay değildi. Avrupa devletleri ikna edilse bile Halim Paşa'nın Vatanîlerle olan ilişkisi kendi içinde sorunluydu. Vatanîlerin saltanata bağlılığı da aynı şekilde sarayın arzu ettiği şekilde değildi.

Hidiv ailesinden Halim Paşa, Tevfik Paşa'nın büyük amcası idi. Saray daha önce Tevfik Paşa'nın yerine Halim Paşa'yı Hidiv yapmak istemiş, ancak bunu başaramamıştı. Halim Paşa bu tarihte gerek İngiltere Sefiri Dufferin'den gerekse Fransa'dan yardım istedi. Ancak her

⁷⁹ Y. PRK. MYd. 2/44 (16 Mayıs 1882)

iki devlet onu kendi emellerine uygun görmüyorlardı. Onların hesabı Tevfik Paşa üzerineydi. Halim Paşa bu sevdasından uzun süre vazgeçemedi. Mısır'da çıkan olaylarda onun da parmağı olduğu endişesi, çeşitli vesilelerle dile getirildi.⁸⁰

Sultan Abdülhamid, Mısır'a verilen imtiyazları yeniden düzenlemeyi planlıyordu. Bunu yeni tayin edilecek bir hidiv ile başarmak mümkündü. Mahmud Sami ve Ahmed Arabî'nin, Tevfik Paşa'nın azli ile yerine Halim Paşa'nın tayin edilmesini istemeleri üzerine sultan bu konunun yeniden değerlendirilmesini istedi. (bkz. Ek. IV)

Yıldız Sarayı'nda Sadrazam Said Paşa'nın başkanlığında Mahmud Nedim, Asım, Cevdet ve Suphi Paşalardan oluşan bir kurul, Tevfik Paşa'nın azli ile yerine Halim Paşa'nın tayini konusunu değerlendirdi:

Heyet tahkikat evrakı üzerinde yaptığı incelemede Milliyetçi liderlerin hidive karşı ırkçılık niyetiyle hareket ettikleri kararına vardı. Bunlar karşısında güçsüz kalan Hidiv çareyi yabancılara sığınmakta bulmuştu. Arabî Paşa'nın Hidiv hakkındaki ihbarları kötü niyetine verilmeliydi.

Halim Paşa'nın bu ortamda hidivliğe tayin edilmesi hidivliğin resmen Arabî'nin eline geçmesi demektir. Halim Paşa'nın askerleri dinlememesi durumunda aynı olaylar tekrar yaşanırdı. Nasıl bir yol takip edeceği bilinmeyen Halim Paşa yerine Tevfik Paşa ile devam edilmeliydi. Zira böyle "önemli durumlarda tecrübe edilmeyenin, tecrübe edilene tercih edilmesi mümkün değildi."

Her ne kadar Tevfik Paşa olaylar karşısında aciz kalmaktaysa da yüce hilafet makamının kendisini himaye ettiği anlaşılırsa, halkın ve askerlerin fikirleri yeniden Tevfik Paşa'ya yönelirdi. Bu maksatla hidivin makamını güçlendirici çalışmalar yapılmalıydı.⁸¹

Kurulun yaptığı değerlendirmeler teorik esaslar üzerinden yapılmıştı. Raporda Mısır'da yaşanan kriz ve İngiliz Fransız ikilisinin olaylara etkisi üzerinde durulmaması önemli bir eksiklikti. Hidivin sadece milliyetçi liderlere değil, Batılı güçlere karşı da bağımsız davranmasını sağlayacak bir güce ihtiyacı vardı. Bu temin edilmeden hidivin makamını güçlendirmekten söz etmek, onu İngilizlere mahkûm etmek demektir. Bu tedbirin Mısır'ın işgaline yardım ettiği ilerde görülecekti.

⁸⁰ Y. PRK. AZJ. 4/91

⁸¹ Y. PRK. MYD. 2/44

Oysa devletin hidivi değiştirme gücünün bulunup bulunmadığı dik-
kate alınmalı, Mısır'da işgal sürecinin başladığı görülmeliydi.

Özel kurulun tavsiyelerini değerlendiren Osmanlı kabinesi, Feraşet-i
şerife Vekili Seyid Ahmed Esad Efendi'nin etkisi altında kaldı. Esad
Efendi, Cidde'den İstanbul'a dönerken Mısır'da Ahmed Arabî ile gö-
rüştüğünü, Mısır hareketinin ırkçılık esasına dayanan bir hareket oldu-
ğunu, Vatanîlerin Halim Paşa'yı siyasî maksatlarına alet yapmak için
istediklerini ileri sürdü. Bunun üzerine Babıâli, Tevfik Paşa'nın Mısır
Hidivliği'nde bırakılmasına karar verdi. Hidivin nüfuzunu güçlendir-
mek ve mevkisini korumak üzere yeni bir heyetin Mısır'a gönderilmesi
ayrıca tavsiye edildi. (20 Mayıs 1882)

d) Arabî Paşa Tek Adam Kaldı!

Bir süredir Harbiye Nazırlığı'nı elinde tutan Ahmed Arabî, diğer
nazırların istifa etmesi üzerine hükümetin bütün kuvvetlerini idare ede-
cek bir konuma yükselmişti. 18.000 askeri silahaltına çağırması, İngiliz
ve Fransız gemilerine karşı İskenderiye limanında savunma tertibatı ha-
zırlamaya başlamıştı.

Mısır'da heyecan ve kargaşa yeni olaylarla gün geçtikçe artıyordu.
İskenderiye'de İngiliz donanma kumandanı liman istihkâmlarında gö-
rünen hazırlıklardan şikâyetçiydi. Hidiv İstanbul'dan asker istiyor, sul-
tan onun bu talebini samimi bulmuyordu.

İstanbul, milliyetçi nazırlara durumun nezaketini bildirmiş, yaşanan
kargaşaya son verilmesi için kesin olarak hidive itaat edilmesini isteyen
telgraflar çekilmişti.

Feraşet-i şerife vekili bu dönemde padişahın emriyle birkaç defa
Mısır'a gidip geldi ve milliyetçi reisleri ikna etmeye çalıştı. Mısır'a çe-
kilen telgraflarda Esad Efendi, Arabî ve çevresini ırkçılık yapmamaları
ve ümmeti parçalamamaları konularında uyardı.

“Mahmud Sami ve Arabî Paşalara

Salı günü sabah Asitane'ye ulaştım. Mektuplarınızı arz ettim. Netice
ittihad-ı İslam ve umumun rahatıdır. Kavmiyet bölücülüğü yapmamak-
tır. Çünkü hepimiz “La ilahe illallah Muhammedün rasulullah” diyoruz.
Bölücülüğe sebep olanlar dünya ve ahirette sorumlu olurlar. Şimdi en
ziyade lazım olan genel asayişin sağlanması ve Müslümanların rahatıdır
ve ayrılığa düşmemektir. Ve Mısır ile Asitane arasında şiddetli irtibatın

sağlanmasıdır. Bu iki memleket arasında ayrılık doğduğu ve Sultan'a itaatsizlik çıktığı zaman aramıza düşman girer. Allah göstermesin bu iki memleketten biri giderse diğeri de gider.”⁸²

Esad Efendi'nin bu iki memleketten biri giderse diğeri de gider, şeklindeki ön görüşü ne yazık ki gerçektir. Mısır'ın işgalinden sonra hızla gelişen olaylar, bu tahmini doğrulayacaktır.

Çerkez subaylara verilecek ceza konusunda anlaşmazlığa düşen hidiv ve hükümet arasında ortaya çıkan bunalım, İstanbul'un araya girmesi ile sona ermişti. Nazırlar Heyeti, hidiv ile birlikte çalışmayı kabul etti.

Hidiv ve Vatanîler arasındaki tartışmanın sona ermesi, Fransız - İngiliz konsoloslarını harekete geçirdi. Yeni tahriklere ihtiyaç vardı. Konsoloslar hükümetlerinden emir aldıkları gerekçesiyle Ali Fehmi, Ahmed Arabî ve Abdülal Paşaların da içinde bulunduğu milliyetçi reislerin Kahire'den uzaklaştırılmasını ve Şerif Paşa'nın yeni hükümeti kurmasını isteyen bir nota verdiler. Yabancıların böyle bir talepte bulunma hakları olmadığı gibi, Hidiv Tevfik Paşa'nın bu istekleri karşılayacak gücü bulunmuyordu. (23 Mayıs 1882)

Mallet'in ifadelerine göre Fransa konsoloslu ile birlikte hazırlanıp Mısır hükümetine resmî olarak verilen notada hiçbir şekilde kabul edilemeyecek istekler vardı. “Her iki devlet bütün nazırların Mısır'dan sürgün edilmesinde ısrarcıydı. Asker üzerinde etkili olan bütün subaylar ülkeden çıkarılacaktı. Mısır ordusu külliye dağıtılmalı, Millet Meclisi kapatılmalıydı.”⁸³

İngiliz ve Fransız donanması İskenderiye'ye geldikten sonra yabancı konsoloslar artık tehditkâr bir lisan kullanmaktan çekinmiyorlardı. Daha önce verdikleri müşterek nota ile Şerif Paşa hükümetini düşürdükleri gibi bu layiha ile de Barodi hükümetinin düşürülmesine yol açtılar.

Nazırlar Heyeti, uzun süren görüşmelerden sonra padişahın mülkü olan Mısır'a, yabancı müdahalesinin kabul edilemeyeceğini açıklayıp istifalarını sundular. Hidiv yeni kabine için Şerif Paşa'yı görevlendirdi.

Şerif Paşa, askerî liderlerin iki müttefik devletin isteklerini kabul etmeleri karşılığında hükümet kurma görevini kabul edebileceğini açıkladı. Hidiv, aynı şartla genel af ilan edecek, aksi takdirde paşalar cezalandırılacaktı. Bu istekleri paşalara bizzat tebliği eden Hidiv, neticeyi

⁸² Y. A. HUS. 170 /62

⁸³ Cromer, s. 168

hesaplamış olmalıydı. Çünkü paşaları cezalandırma işini kendisi yapamayacağına göre bunu İngilizlere havale edecekti. Bu tehditler milliyetçileri çılgına çevirdi. Zaten istenen de oydu.

Yabancı devletlerin, Mısır'ın iç işlerine müdahale hakları bulunmadığını hidive hatırlatan Tabla Paşa, Arabî Paşa'nın derhal Harbiye Nazırlığı'na geri getirilmesini istedi. Ardından 400 kadar askerle meclisi kuşatıp Meclis Başkanı Sultan Paşa'dan hidivin azlini ve Arabî Paşa'nın görevine iade edilmesini talep etti. Sultan Paşa uygun bir dille askerlerin dağılmasını sağladı.

Ancak taşkınlıkların arkası kesilmedi. İskenderiye'de bulunan askerler Re'süttin Kışlası'nda bulunan topları şehrin üzerine çevirmiş, şehri topa tutmak istemişlerdi. Aklı başında subaylardan bazıları askerlerin öfkesini yatıştırmış büyük bir facianın önü alınmıştı.

Vatanî subaylar, 12 saat zarfında Arabî Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na iade edilmesini, aksi hâlde İskenderiye'de ortaya çıkacak fenalıklardan mesul olmayacaklarını hidive bildirdiler. Hidiv, isteklerin yerine getirileceğini, meclis üyeleri, nazırlar, ulema ve şeyhler ile görüşmelerin sürdüğünü, halkın istirahatı için çalışmaları gerektiğini bildirdi. Hidivin verdiği cevaba güvenmeyen askerler, Arabî Paşa'dan teminat aldıktan sonra sakinleştiler.

Arabî Paşa'nın evinde toplanan askerî heyet ile birlikte topluca hidivin ikametgâhı olan İsmailiye Sarayı'na gitmişler "Hidiv düşsün, Arabî Paşa Harbiye Nazırı olsun" şeklinde bağırıp çağırmışlardı.

Bu şartlar altında Millet Meclisi Reisi Sultan Paşa, milletvekillerini, âlimleri ve Mısır'ın önde gelen isimlerini hidivin huzurunda topladı ve genel bir görüşme yapıldı. Yeni bir hükümetin kurulma şansı bulunmuyordu. Kargaşanın yatıştırılması için Arabî Paşa, Harbiye Nezareti'ne iade edilecek buna karşılık paşa güvenliği sağlamayı garanti edecekti. "Askerlerin gösterisinden sonra Arabî, Harbiye Nazırlığı'na getirilmek zorunda kalındı. Çünkü o günlerde Arabî bir hareketiyle Avrupalıların can güvenliğini tehlikeye atabilecek kadar sokağa hâkimdi."⁸⁴

Askerlerin ikide bir sokağa inip taşkınlık yapmaları, siyâsî çözümün önünü tıkayan kanunsuz bir müdahaleydi. Mısır'ın hızlı bir şekilde bir yerlere sürüklendiğini görmek ve yabancı işgalini hesap etmek her kesimden önce onların görevleriydi. Herkesin şikâyetçi olduğu sorunların

⁸⁴ Asım, s.20

çözümü ve Mısır'ın idaresi için ellerinde ne bir program ne de bir tecrübe birikimi yoktu. Şahsî arzularını tatmin etmek için delicesine sokağa inen bu insanların çoğu, yaptıkları işin şuurunda değillerdi.

İkinci Osmanlı Heyeti

Mısır'da bu gelişmeler yaşanırken Babıâli henüz herhangi bir inisiyatif geliştirememişti. Fransa ve İngiltere'nin, yeni teklifi İstanbul siyasetini rahatlatacaktı. İki devlet hidivin konumunu güçlendirecek ve Mahmud Sami ile Ahmed Arabî'yi İstanbul'a getirecek bir heyetin Mısır'a gönderilmesini istiyorlardı. İtalya sefirinin verdiği nota, Mısır'daki kargaşayı önlemek için padişahın nüfuzunu kullanmaktan başka çare kalmadığına vurgu yapıyordu.⁸⁵

Bu gelişme üzerine Müşir Derviş Paşa'nın reisliğinde Temyiz Ceza Reisi Lebib Efendi ve sair erkândan teşkil edilen bir heyetin Mısır'a gönderilmesine karar verildi. Mabeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi ile Feraşet-i Şerife Vekili Esad Efendi de padişah tarafından gayr-i resmî surette heyete ilave edildiler. (7 Haziran 1882)

İstanbul'dan gelecek Osmanlı heyetinden beklentiler oldukça yüksekti. Halim Paşa'nın Hidiv yapılması ve milliyetçi subayların Mısır'dan uzaklaştırılması bunlar arasındaydı. Heyetin siyasî ve askerî işlerde tecrübeli, halkın meşrebini ve lisanını bilen zatlardan seçilmesi başarı şansını artıracaktı. Batılı güçlerin Osmanlı'nın müdahalesine taraftar görünmeleri aldatıcıydı. Onlar Mısır'da her şeyi kendi çıkarları doğrultusunda yeni baştan yapılandırmak istiyorlardı.⁸⁶

a) İskenderiye Olayı

İskenderiye, Akdeniz kıyısında Mısır'ın önemli ihracat limanlarından biriydi. Mısır'ın hammaddelerini Avrupa'ya taşıyan yabancıların büyük kısmı İskenderiye'de toplanmıştı. Bunlar arasında 18.688 Yunanlı, 11.579 İtalyan, 8.215 Fransız, 3.552 İngiliz vardı. Diğer yabancılarla birlikte bu sayı 49.693'e ulaşmıştı ki bu rakam, Mısır'da yaşayan yabancıların sadece %21'ine eşitti.⁸⁷

Yabancılar, İskenderiye'de hiçbir konuda yerel yönetimin emrine tabi olmak istemiyordu. Bu durum Fransa ve İngiltere donanmasının

⁸⁵ Y. PRK BŞK. 6/15 10 Haziran 1882

⁸⁶ Y. A. HUS. 170/62

⁸⁷ Asım s. 9

İŧkenderiye'ye gelmesinden sonra daha da artmıŧtı. Aynı zamanda yerlilere karŧı kötü davranmaktan ve iŧgal tehdidinde bulunmaktan kaçınmıyorlardı.

İŧgalden altı ay kadar önce gümrük mfettiŧi olarak Portsaid'e gelen İngiliz Moris Bey, Mısırlı bir memura kızmıŧ, konyak ŧevki ile "Gelecek Ağustosun içinde Kahire'yi İngilizler zapt edip cümlenize ŧapka giydirecek." diye tehditler savurmuŧtu.⁸⁸

Yerliler her an askerlerin karaya çıkıp ŧehri iŧgal edecekleri korkusuna kapılmıŧlardı. İŧkenderiye artık Mallet'in, Lord Granville yazdığı gibi, istenildiği her anda Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında bir hadise çıkarmaya elveriŧli hâle getirilmiŧti.⁸⁹

Derviŧ Paŧa Heyeti'nin Kahire'ye ulaŧmasından bir iki gün sonra 11 Haziran 1882 tarihinde İŧkenderiye'de bir merkep sürücüsü ile bir Maldiz arasında yaŧanan kavga, halk arasında umumi bir heyecana sebep oldu. Adi bir kavga, yabancı konsolosların olağanüstü gayretleri ile bytlmŧ, yüze yakın insanın öldürülmesine yol açan büyük bir hadise hâline getirilmiŧti.

İngiliz himayesindeki Maltalı, Mısırlı merkep sürücüsünün ücretini tam olarak vermediği için çıkan kavgada aldığı sopa darbesi ile hayatını kaybetti. Merkep sürücüsü firar edip civardaki evlerden birine saklandı. Onu yakalamak isteyen İngiliz ve Yunan tabiiyetini taŧıyan yabancılar, mahalle sakinleri üzerine ateŧ açarak birçoklarının ölmesine sebep oldular. Bunun intikamını almak isteyen yerli halk, ellerindeki sopalarla yabancıların dkknlarına saldırdı. Kargaŧa böylece arttı. Akŧam saatlerinde müdahale eden askerler, hadiseleri yatıŧtırdı. İŧkenderiye olayında hayatını kaybedenlerin sayısı 38'i yabancı olmak üzere toplam 50 kiŧi civarındaydı. (Bunun tamamen aksine 75 yabancı, 163 yerlinin öldürüldüğünü ileri süren kaynaklar da vardır). Olay yerinde kargaŧayı bizzat idare eden İngiliz Konsolos Coksen ile birlikte Yunanistan ve İtalya konsolosları da aldıkları taŧ ve sopa darbeleri ile yaralanmıŧtı.⁹⁰

İŧkenderiye olayının sorumlularıyla ilgili olarak birçok taraf suçlandı. Faili meçhul kargaŧaları kimin çıkardığını bulmak için takip edilen en iyi usul, bu kargaŧadan en çok kimin yararlandığını bulmaktı.

⁸⁸ Y. PRK. ASK. 14/46

⁸⁹ Asım, s.16

⁹⁰ Rafii, s.269

Olaylara bu açıdan bakıldığında İngilizlerin bu olayları yönlendirdiği rahatlıkla görülebilirdi.

Arabî hareketinin meşhur hatibi Abdullah Nedim, İngiltere'nin İskenderiye konsolosu Coksen'i "müminler ve kâfirler" arasında bir olay çıkarmak için Mallet ile ittifak yapmakla suçlar. Zira Osmanlı elçisi Derviş Paşa'nın Mısır'a gelmesi ile asayişin tekrar sağlanması korkusuna kapılmıştır. Coksen'in Avrupalıları silahlandırmak için gösterdiği gayretler bugünlerde büyük bir olayın planlandığını göstermesi açısından önemlidir. Mallet'in İngiltere hariciyesine "Mısır meselesini çıkarılabilecek bir olayla sona erdirme" yolundaki müracaatları da böyle bir olayın önceden hazırlandığı şeklinde anlaşılmaktadır. De Freycinet, "Mısır Meselesi" isimli kitabında olayın kahramanı Maldiz'in İngiliz konsolos Coksen'in özel hizmetçisi ile kardeş olduğunu yazar.

Cinayetden sonra yoldan geçenlerin büyük bir kalabalık oluşturduklarını, bu sırada yabancıların evlerinin pencerelerinden daha önceden hazırladıkları silahlarla kalabalık üzerine ateş açtıklarını, bu şekilde kolaylıkla çok sayıda Mısırlının öldürüldüğünü belirtir.

Bazı araştırmacılar İskenderiye olaylarında özellikle Vatanîlerden ayrılıp hidive bağlanan İskenderiye Muhafızı Ömer Lütfü'yü sorumlu tutarlar.

Mahmud Sami hükümeti, görevi bıraktıktan sonra hidiv, bedevî kabilelerden özel bir muhafız alayı kurmak istemişti. Bahire Müdürü İbrahim Bey aracılığı ile bedevî şeyhleri bir araya getirildi. Bu süreçte Evlad-ı Ali kabilesinden üç bin bedevî Kahire'ye getirildi. Asker sayısı konusunda anlaşmazlık ortaya çıkması üzerine, özel alayın kurulması geri kaldı. İskenderiye muhafızı Ömer Lütfü, bu Bedevîleri İskenderiye'ye getirdi.

Hidivin kendini korumaktan başka bir hesabı daha olmalıydı. Arabî Paşa, Harbiye Nazırlığı'na iade edildiğinde yabancıların güvenliğini sağlama konusunda güvence vermişti. Olayların yatışması durumunda Arabî'nin Avrupalılar nezdindeki itibarının artmasından korkan Hidiv, İskenderiye muhafızı Ömer Lütfü'ye aşağıdaki telgrafı çekti:

"Arabî genel güvenliğin sağlanmasını üzerine alıp bunu gazetelerle ilan etti. Konsoloslar önünde sorumluluk aldı. Güvenliğin sağlanması konusunda başarılı olursa devletler nezdinde güven kazanacağı muhakkaktır. Bu bizim itibarımızın azalmasına yol açar. İskenderiye

sularındaki yabancı donanma ve heyecan verici haller, senin bir seçim yapmanı gerekli kılmaktadır. Ya Arabî'nin omzuna aldığı güvenliğin sağlanması için hizmet edersin ya da bize hizmet edersin.”⁹¹

Bu telgraf ile İskenderiye'ye getirilen Bedevîler birlikte değerlendirildiğinde Ahmed Arabî ve Muhammed Abduh'un İskenderiye olaylarını hidivin tertip ettiği yolundaki iddiaları kuvvet kazanmaktadır.

İskenderiye olayının sorumluları hakkında o günlerde bölgede bulunan John Ninet şunları söyler: “Yabancı donanma İskenderiye'ye geldikten sonra Mısırlılar ve Avrupalılar bir türlü sakinleşemediler. Avrupalılar birbirlerine soruyorlardı. ‘Bu donanma tehdit niyetiyle mi buraya geldi. Bunlar Mısırlıları mı tehdit ediyorlar! Ama niçin? Bilmiyoruz! Konsolosların sözlerinden de bu konuda bir şey anlaşılıyor! Madem iki devlet bizleri himaye için bu donanmayı gönderdi, bizlerin de silahlanıp onlara yardımcı olmamız gerekir.”

Bu ruh hâli içerisinde İngiliz Konsolos Coksen kendi tebaasını güçleri yettiğince silahlanmaya teşvik ediyordu. Kendisine ‘Bir hadise çıkacak ki bu donanma buraya geldi. Ne yapmamız gerektiğini bize söyle, biz nefsimizi nasıl koruyacağız?’ diye soranlara gülerek ‘Birbirinizi ve nefsinizi korumak için elinizden geldiği kadar silahlanın!’ diyordu. Konsolosun bu tavsiyesi üzerine İngilizler aşırı derecede silahlanmış, çarşıda silah tüccarları elinde müsessedes ‘altılı’ silah kalmadığı için acele ile Avrupa'dan silah getirtmişlerdi. Esasen yabancılara satılan silahların büyük çoğunluğu İngiliz donanmasından çıkarılmaktaydı.”⁹²

Şeyh Muhammed Abduh, İngilizlerin fitne çıkarmaktaki ustalıklarına dikkat çeker: “İngiliz donanması Mısır hükümetini tehdit için İskenderiye'ye geldikten sonra zayıf akıllı bazı taraftarlarının kulağına kargaşa çıkarmaları için üfledi. Fitne ateşi çıktıktan sonra İngilizlerin şehvetini söndürmek için belde sakinlerinin canları yandı. Sonra da İngilizler düşmanlıklarını ilan etmek için kendi yaktıkları bu ateşi bahane ettiler. Mısır'da yaşanan olayları dikkatli bir nazarla incelersen İngiliz donanması geldikten sonra her şeyin İskenderiye olaylarını çıkarmak için hazırlandığını görebilirsin!”⁹³

⁹¹ Asım, s. 73

⁹² Ninet, s. 100, (zkr. Rafii, s.278)

⁹³ Rafii. S. 278

Dönemi itibari ile yaygın olan merkepli taşıyıcılardan bir maldiz

Bütün bu veriler İskenderiye olayının bilinçli bir provokasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte öteden beri Mısır'da yaşayan Avrupalılar aleyhinde halkı tahrik edici makaleler neşreden Vatanîlerin olaya katkıları da göz ardı edilemez. Özellikle meşhur hatip Ahmed Nedim ve Arabî'nin yakın dostu Hasan Musa Akkad, olaydan önce yabancılar aleyhinde şiddetli konuşmalar yapmaktaydılar. Hasan

Musa Akkad'ın İŕkenderiye'de halka nebabit dağıttığı da söylenenler arasındaydı.⁹⁴ Bu tepkileri İngilizlerin yönlendirdiği göz önüne alındığında bu katkının çok da mühim olmadığı kendiliğinden anlaşılır.

Neticede İŕkenderiye'de yaşanan kargaŕadan yine Avrupalılar karlı çıktı. Konsoloslar Avrupalı tüccarların hayatlarının tehlikede olduğunu ileri sürdü. Güvenliği sağlamak bahanesi ile sahildeki gemilerden silah çıkarıldı ve 3.000 Yunanlı, asayiŕi korumakla görevlendirildi. İtalya konsolosu da kendi güvenlik teşkilatını kurduğunu açıkladı. Ayrıca Avrupalı tüccarların korunması için bir komisyon kurulacak, bir miktar yabancı asker silahlandırılıp komisyonun emrine verilecekti. Alınan bu kararların devlet hukuku açısından izah edilebilir bir tarafı yoktu.

Limanda bulunan yabancı beylik gemi kaptanları, kışlalardan ŕehrin üzerine çevrilmiş topların kaldırılmasını istedi. Aksi hâlde ateŕ açma tehdidinde bulundular. Yaşanan olayların tekrar edilmesi hâlinde ŕehre asker çıkaracaklardı.

İŕkenderiye ve Eryaf'ta bulunan halk, korku içinde kalmıştı. Mısır halkı, İŕkenderiye'den hicret ederken yabancılar takım takım Avrupa ve Suriye taraflarına firar etmeye devam etmekteydi. İngilizler kendi vatandaşlarını Mısır'dan uzaklaŕtırıyordu.

İŕkenderiye olayının, İngilizler tarafından savaŕ bahanesi olarak bilinçli bir ŕekilde çıkarıldığını doğru bir ŕekilde anlayan yabancılar, bulabildikleri her türlü deniz aracına ticaret mallarını yükleyip ŕehri terk ettiler. Ay sonuna kadar ŕehirden ayrılan yabancıların sayısı 32.000'ni bulmuştu.⁹⁵

b) Hidivin Osmanlı Askeri Talebi

İŕkenderiye'de yaşanan kargaşanın ikinci günü Kahire'de Osmanlı heyeti, Avrupa konsolosları, Hidiv ve Ahmed Arabî'nin katıldığı bir toplantı yapıldı. Yapılan değerlendirmeler özetle ŕöyleydi: Ahmed Arabî'nin hidive itaat etmesi durumunda asayiŕ sağlanacaktı. Konsoloslar Mayıs ayı sonlarında bütünüyle Ahmed Arabî'nin elinde kalan hükümet işlerinin yeni bir Nazırlar Heyeti'ne verilmesini istiyorlardı.

Öte yandan hidiv, işin sadece nasihat heyeti ile çözülemeyeceğini, alınan kararları tatbik edecek bir kuvvetin gönderilmesi gerektiğinde

⁹⁴ Asım, s. 83 vd.

⁹⁵ Rafii. S. 275

ısrar etmekteydi. Maksadı milliyetçi liderleri Mısır'dan çıkarmaktı. Derviş Paşa da bu konuda hidivi destekliyordu.

İstanbul hükümetine göre İskenderiye'de çıkan hadiseler yerel hükümet aracılığı ile çözüme bağlanabilecek cinstendi. Hidiv muhalifleri, Mısır'dan çıkarmak için mutlaka kahredici bir kuvvetin gönderilmesi talebinde ısrar etmekteydi. Ancak genel fikirler, hidivin aleyhinde olduğu için isteklerinin karşılanma ihtimali kalmamıştı.

Bu durumda Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi Müslümanlar arasında vahim ayrılıkların çıkmasına sebep olurdu. Ayrıca ortada Osmanlı Devleti tarafından asker sevkini gerektirecek meşru bir sebep yoktu. "Zaruret durumunda zararın en hafifine razı olmak" kaidesi gereğince hidivin değiştirilmesi ile işlerin düzelmesi mümkündü. Bunun için Avrupa devletleri ile görüşülmeliydi.⁹⁶

Osmanlı kabinesinin daha bir ay önce aldığı kararların aksine şimdi hidivin değiştirilmesini önermesi, üretilen politikanın günü kurtarmaya yönelik olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Mısır'a asker göndermek için ortada meşru bir sebep bulunmadığını ileri sürmek, yaşanan olaylara göz yummaktan başka bir mana ifade etmiyordu.

Ne var ki Mısır'a asker gönderilmesi talebi yeni bir boyut kazanmıştı. Hidiv, Osmanlı askerini milliyetçi reisleri Mısır'dan çıkarmak için istiyordu. Bu durumda Osmanlı askeri, yanan ateşin üzerine sürülecekti. Oysa Osmanlı askeri, Mısır'da asayişin sağlanması adına gitmeli ve kanunsuz olarak konsoloslar tarafından teşkil edilen güvenlik birimleri tasfiye edilmeliydi. Sultanın böyle bir riski göze alması mümkün değildi. Mısır meselesinin başından beri Mısır'a asker göndermeye sıcak bakmayan Sultan, Babıâli'nin aldığı bu karardan memnundu. Padişah'ın özel kâtabi sadrazama şunları yazdı:

"Bahriye müşirlerinden İngiliz Hobart Paşa, padişahın izni olursa yabancı devletlerin bilgisi olmayacak şekilde İskenderiye'ye yakın Mısır sahillerinin bir noktasına 20.000 Osmanlı askeri çıkarmayı taahhüt etmektedir. Bu işe İngiltere ve Fransa'nın talimatı üzerine teşebbüs ettiği aşikârdır."

Sultan'a göre İngilizler, bu işi Osmanlı'nın hayrına istememektedir. Bu yüzden asker göndermeme yerinde bir karardır.

⁹⁶ Y. PRK. MYD. 2/44

Yunanistan'ın İskenderiye'ye iki adet zırhlı gönderme kararını öğrenen sultanın bu kanaati iyice pekişmişti.

“Geçen Yunan meselesinde Osmanlı Devleti'nin arazi terkine yol açan zararlı maddeyle uğraşıldığı sırada Yunan ile savaşa tutuşulduğu hâlde ve galip olunacağı meydanda iken, hiç kimse savaş tarafına gitmeden yeni birçok arazinin terk edilmesine razı olurlarken bu defa Mısır'a asker veya donanma sevkiyle İslam'ı, İslam ile tutuşturmak isteyenlerin fikirleri ne derece uzak, isabetsiz olduğu cüzi bir değerlendirme ile anlaşılır.”⁹⁷

Sultan, Mısır askeri ile Osmanlı askeri arasında çatışma çıkması tehlikesine dikkat çekmekteydi. Ayrıca işin içine Yunanlıların katılmasını, İngiliz planının sadece Mısır'la ilgili olmayıp bir bahane ile savaşı Balkanlara taşıma gayreti olarak değerlendirmesi de mümkündü. Yunan meselesine yaptığı atıfla gerekirse Mısır'ın gözden çıkarılabileceğini ifade etmişti.

Padişahın Mısır'a asker göndermeme konusundaki kararlılığı Bahriye Nezareti'ne yaptığı ikazdan daha iyi anlaşılmaktaydı. Sultan, Mısır'a Osmanlı askeri gönderileceğine dair gazetelerde çıkan haberlerin kaynağını sormuş, Bahriye Nezareti'nin yaptığı bazı hazırlıkların bu tür yorumlara yol açabileceğini ileri sürerek nazırı ikaz etmişti.⁹⁸

c) Derviş Paşa Heyeti'nin Çalışmaları

Milliyetçi reislerin Mısır'dan çıkarılması için batılı devletler ortak bir tavır belirlemişlerdi. Esasen bu durum Mısır'ı ıslah etmek için değil işgal etmek için düşünülmüştü. Arabî ve arkadaşlarını bu ortamda Mısır'dan çıkarmak mümkün değildi. Hidivin bunu sağlayacak gücü yoktu. Osmanlı sultanı, Mısır'a asker göndermeye sıcak bakmıyordu. Arabî Paşa ise artık bir halk kahramanıydı. Geriye tek seçenek kalıyordu o da İngilizlerin müdahale etmesi! Arabî'den Mısır'ı terk etmesi istenecek, o bu teklifi kesin olarak ret edecek, böylece İngilizlere müdahale hakkı doğacaktı.

Bugünlerde Mısır'dan alınan bilgiler, İngilizlerin yönlendirmesi ile Mısır'daki direnişin Osmanlı askerine karşı olduğunu ima edecek şekilde takdim ediliyordu. Böylece Müslüman'ı Müslüman'la çarpıştırma

⁹⁷ Y. PRK. BŞK. 6/15

⁹⁸ Y. PRK. BŞK. 6/15

korkusu taşıyan Sultan, aldığı kararın doğruluğunda ısrar edecekti. İngiliz telkini ile hazırlanmış haberlerden biri şöyleydi:

“(Mısır ordusunda) pek önemsiz sayıda Türk, Çerkez, Arnavut ve Kürt olmak üzere çeşitli rütbelere yükselmiş subayların sayısı 500 kaddır.

Arabî Paşa ekser gecelerde gizli bir şekilde İngiliz general konsolosu Mallet’in evine gider. 3 saat kadar görüşür, sonra evine gelir. Bu ziyareti kimsenin bilmediğini zanner. Hâlbuki bu işleri takip edenler bu durumu birçok defa görmüşlerdir.

Halka açık yerlerde Arabî Paşa bulunduğu zaman yapılan nutuklarda yalnızca hidivin adı anılırdı. Şimdilerde Arabî Paşa’nın isminden başka isim anılmaz oldu. Kendisinden ‘vatanın koruyucusu’, ‘hürriyet lideri’ diye bahsedilir. Âdetâ Arabî’nin dili olan Arap gazeteleri, ‘Ömer’ül-Faruk’un ruhu Arabî Paşa cismine serpildi’ diye yazıyorlar.

Arabî’nin sözcüsü Taif gazetesinin yazarı Abdullah Nedim Efendi bir nutkunda Türkleri ve Çerkezleri andığı yerde ‘İşte Allah bize onların akıbetlerini gösterdi. Onlar emekliler defterine kaydedildiler. Kendilerine nafaka tahsis olundu. Habis işlerini doldurana kadar dul kadınlar gibi yaşasınlar. Temiz işlerine kadar demeyiz.

Bundan sonra hoşâ giderse onlar için ayrı bir mezaristan açılrsa da temiz kemikler şu habis kemiklere karışmasa. Temiz kemikleri demeyiz’ şeklinde konuşmuştu.

El-Cevanib gazetesi, Mısır’a Osmanlı askeri gönderilmesi hakkında yayınladığı bir yazıda özetle ‘Mısır askeri de Osmanlı askeri olduğuna göre şüphe yok ki onları dostça karşılız’ demişti.

Arabî Paşa’nın gazeteleri sayılan Taif ve Müfid gazeteleri buna şöyle bir cevap yazdılar:

‘Mısır askeri, padişahın askeri değildir. Onlar Mısır’ın askerleridir.

Nasıl Mısır hazinesi, Suriye hazinesi gibi, padişahın hazinesi değilse Mısır askeri de Osmanlı askeri değildir.

Evet biz Osmanlı askerini ziyaret için, şerhlerinden emin olacağımız bir sayıda geldikleri vakit kabul ederiz.’

Bu yazıyı Zaman gazetesi reddetti ve Osmanlı Devleti’nin hukukunu savundu. Ancak gazete bu yüzden kapatıldı.”⁹⁹

⁹⁹ Y. PRK. AZJ. 41/103

Bu haberlerin İstanbul'u yönlendirmek için uydurulduğunda şüphe yoktu. Mısır'a Osmanlı askeri çıkarıldığında buna karşı konulacağına dair resmî bir beyan olmadığı gibi Mısır'da bulunan Osmanlı subayları ısrarla asker istiyorlardı. Onların gönderdiği raporların hiçbirinde böyle bir tehlikeden söz edilmemişti. Mısır'a askerî müdahale yapılacaksa bu hak öncelikle İstanbul tarafından kullanılmalıydı.

d) Arabî Paşa'yı İstanbul'a Getirmek

Mısır'a giden Osmanlı heyetinin başarılı olmasından korkan İngiltere yeni bir oyun oynadı. İstanbul'da Mısır meselesi ile ilgili olarak uluslararası bir konferans toplanmasını gündeme getirdi. Bu teklif Mısır'da yapılan çalışmaları etkisiz hâle getirmek için yapılmıştı. Konferans teklifi ile birlikte Osmanlı heyetinin Mısır'da bir ağırlığı kalmamıştı. Bütün taraflar bu işin konferansta alınacak kararlara bağlı olacağını biliyordu.

Mısır hakkındaki tereddütleri artan ve Batılı devletlerin sağladıkları ittifakı dikkate alan sultan, İngiliz oyununu görmüştü.

Uluslararası konferanslar şimdiye kadar hiçbir meselede Osmanlı'nın yararına karar almamıştı. Sultan, bu konferansa mani olmak istiyordu. Bunun için Arabî'nin bir an evvel Mısır'dan çıkarılması şarttı. Padişah, yakınlarından Osman Efendi ile yaver Salim Bey'i hususi bir görevle Mısır'a gönderdi: Arabî Paşa'nın Mısır'da kalması yabancı müdahalesine sebep olacaktı. Bu durumu İngiltere teşvik etmekteydi. Osmanlı heyeti, Arabî Paşa ile Mahmud Sami (Barodi) Paşaları aklî ve naklî delillerle ikna edip derhal Dersaadet'e gönderecekler ya da başka bir mahalle uzaklaştırmak için çalışacaklardı. Ayrıca Arabî Paşa'ya birinci dereceden Osmanlı Mecidî Nişanı verilecekti.

Salim Bey ve Osman Efendi bir hafta sonra geri döndü. Ancak sara-ya sundukları raporlar umutsuzdu:

Osmanlı heyetine göre Arabî Paşa'yı Mısır'dan çıkarma imkânı bulunmuyordu. İngiltere'nin Arabî'yi teşvik ettiği doğru değildi. "Arabî'nin, İngilizlere karşı çok şiddetli bir kin ve düşmanlık beslediği, İngiltere'nin Arabî'den çok şikâyetler etmesinden anlaşılmaktaydı."¹⁰⁰

Arabî Paşa, Osman Efendi'ye padişaha son derecede bağlı olduğunu bildirmişti. Osmanlı subaylarına bir ziyafet vermiş, İslam dininin

¹⁰⁰ Y. PRK. MYD. 2/44

şerefini yüceltmek için çalıştığını anlattığı sırada Mısır halkından bir Kıpti, İslamiyet ile şereflenmek için paşaya bir arzuhal sunmuştu.

Arabî Paşa “İki sene önce İslam adı hakaretle anılmakta iken El-hamdülillah şimdi pek şeref buldu, yabancı milletlerden pek çok insan İslamiyet’le şereflenmek üzeredir. Halk asker olmak için yarışmaktadır.” şeklinde konuştu. Sorgu sualin şeklinden Osman Efendi’de işin bir tertip olduğu kanaati uyanmıştı. Yollarda karşılaşılan büyük kalabalıklar Arabî Paşa’ya selam verir, paşa aynı şekilde onlara karşılık verirdi.¹⁰¹

Osmanlı Mecidî Nişanı ile Arabî’nin ikna edileceği düşünülmüş olmalıydı. Ancak Arabî ikna edilemedi ve nişan meselesi Avrupa’da alay konusu yapıldı. Belli ki bir acemilik yapılmıştı, önce teminat alınmadan nişan verilmesi yaklaşık 600 yıllık bir geleneğe sahip saray için hafife alınacak bir durum değildi.

Osman Efendi’nin ifadeleri Arabî Paşa’nın artık Mısır’da herhangi biri olmadığını gösteriyordu. Arabî’nin olayı halka mal olmuş bir hareket olarak gösterme gayreti, maksadının aksiyale neticelenecekti. Saltanat karşısında bir halk kahramanı değil, itaatkar bir memur arardı. Arabî’nin bu tavırları bilakis hakkındaki şüpheleri artıracak, sarayın Mısır siyasetini hidive mahkûm edecekti.

Derviş Paşa heyetinin öncelikli vazifesi Arabî Paşa’yı İstanbul’a getirmektir. İstanbul’a gelmek Mısır’ın idari hafızasına göre tehlikeli bir işti. Daha önce İstanbul’a gelen Mehmed Ali ve İbrahim Paşalar dönüşlerinde fazla yaşayamamışlardı. En azından İstanbul’a geldiklerinde bir daha bu şehirden çıkamayacaklarını biliyorlardı. Kendilerine çok kuvvetli teminatlar verilmeliydi. Teklif edilen teminatların neler olduğu bilinmemekle beraber, bu konuda Derviş Paşa’nın talepleri İstanbul tarafından kabul edilmedi.

Mısır meselesi artık şahıs merkezli olmaktan çıkmıştı. Burada yaşanan sıkıntılar esasında devletin merkezden uzak bütün eyaletlerinde yaşanmaktaydı. Batılı devletler, diplomatları, savaş gemileri, tüccarları, misyonerleri hatta başıboş gezen serserileri ile bu eyaletleri kuşatma altına almışlardı. Merkezden yardım alma umudu kalmayan yerel şeyhlikler çareyi bölgede nüfuzu güçlü olan Batılı devletlerden birinin himayesine girmekte görüyordu.

Ticarî ve siyasî imtiyazları alabildiğine istismar eden yabancılar,

¹⁰¹ Y. PRK. M. 1/118

yerli halkı bezdirmişti. Son zamanlarda bunlara bir de hukukî imtiyazların eklenmesi, özellikle Mısır'da önde gelen devlet görevlerine İngilizlerin tayin edilmesi, uzun süredir Müslümanları onurlandıracak millî bir başarının elde edilememesi, milletin onurunu kırmış, Batılı güçlere karşı umumi bir nefretin doğmasına yol açmıştı. Bu tepkilerden İstanbul da nasibini almaktaydı. Bu zeminde milliyetçi tepkinin kolaylıkla yayılması ve toplumsal hareketlerin kontrolden çıkması beklenen bir durumdu.

Mısır'da çözüm, milliyetçi liderlerin Mısır'dan çıkarılması değil, Batıların nüfuzunu sınırlandıracak ve onur kırıcı davranışların önüne geçecek tedbirlerin alınmasıydı. Bu bir dereceye kadar merkezî otoritenin artırılması ile yapılabilirdi. Ancak Hidiv istikbâlini İngiliz himayesinde görüyor, Osmanlı bu otoriteyi sağlayacak güç gösterisine yanaşmıyordu.

Bu durumda Arabî'ye "Mısır'dan çık." demek hangi derde çare olabilirdi?

Derviş Paşa heyeti, konferans teklifi ile daha da önem kazanan Arabî Paşa konusu ile ilgili görüşme tutanaklarını saraya gönderdi.

"Yaverlerinizden Salim Bey aracılığıyla bize ulaştırılan iradenizle Arabî Paşa'ya ne şekilde tebligat yapıldığı Dersaadet'e belki de Hicaz'a gitmesi isteğine ne şekilde mazeret gösterdiği sorulmuştu.

Arabî Paşa davet edildi ve bulunduğumuz odanın kapısı kapatıldı. İslam milletinin selameti uğrunda, kendisinden beklenen fedakârlığın, yalnızca birkaç arkadaşı ile geçici bir surette izzetli ve hürmet görececek bir şekilde Dersaadet'e gitmesinden ibaret olduğu anlatıldı. Müimnlerin emiri ve Müslümanların imamından göreceği iltifat ve her türlü yardım konusunda hiçbir tereddüde kapılmaması gerektiği, bu hareketinin İslamiyet ve diyanetin icabından bulunduğu ayrıntılarıyla izah edildi.

Arabî Paşa yapılan nasihatlere şu karşılığı verdi: 'Diyanet ve İslamiyet'in kendisine yüklediği farz vazifelerden olmak üzere büyük hilafetin yüce makamına her şekilde itaat ve bağlılık göstermekte, dinin emri olan farzı yerine getirmektedir. İslam toplumları bir eve benzer, Mısır kutası da bu evin içinde bir küçük oda hükmündedir. Mısır'dan yüce hilafet makamına gitmek hane nin içinden dışarıya çıkmak değildir. Gitmek elinde olsa hemen çantasını alıp yürüyüvereceğinden şüphe edilmemesi gerekir.

Mısır'ın duçar olduğu felaket ve musibetler üzerine halk, bir kurtuluş çaresi aramaya mecbur olmuş ve bu niyet için kendisine ağır bir yük yüklemiştir.

Her ne tarafa gitse cami-i şerifte görüldüğü üzere ‘Ahmed Arabî’yi görmek için erkeklerin küçüğü büyüğü, cami avlusunda ve sokaklarda, kadınların büyüğü küçüğü evlerin kapı ve pencerelerinde, cumba ve damlarda bekleyiyorlar. Her yerde bu şekilde büyük kalabalıklar görülebilir’. Bu durumda iken kendilerini bırakıp gidecek olursa elbette engel olacaklar ve denizle arasına iki yüz bin kişi set çekecektir. Çalışıp çabalayarak Osmanlı Devleti ile Mısır arasında sağladığı irtibat yine eski hâline dönecektir. Allah saklasın bunlara bakmayıp ve fırsat bulup gitmiş olsa, memlekette yapılmadık fenalık kalmayacak, Mısır kıtasında kargaşa ve arbede devam edecektir. Madem efkar-ı umumiye akıcı bir sel gibi bu mecrada akıp gitmektedir, önünün alınamayacağı tabidir.’

Ahmed Arabî, bu şekilde mazeret ileri sürmüş bir yere çıkıp gidemeyeceğini söylemiştir. İslam beldelerinde ortaya çıkacak tehlikeler ve büyük zararlar kendisine anlatılmış, doğacak sonuçlardan Allah katında, peygamberin huzurunda ve padişahın yanında sorumlu tutulacağına dair aklî deliller ve şeriatın nakiller yapılmıştır. Söyledikleri doğru olsa bile zararın daha azına razı olmak için Dersaadet’e hareket etmesi, şeriatın emri olduğu söylenilmiş, ancak tesir etmemiştir.

Mukaddes hilafet makamının emrine uyulmadığında Mısır kıtasının yabancı askerlerin ayakları altında kalacağı, dindar ve milletini seven hiç kimsenin bunu kabul edemeyeceği, Mısır’ın yabancılar karşısında dayanamayıp sonunda yabancı istilasına uğrayacağı ve buna kendisinin sebep olacağı ayrıca hatırlatılmıştır.

Arabî Paşa, Hidiv İsmail Paşa zamanında yapılan büyük borçların, sefahat yollarında israfla tüketilmiş olduğunu, Mısır halkı ağır yüklerin altında bir altını iki üç altın faizle borç aldığını, Mısır idaresinde maliye, mülkiye, adliye, nafta ve ticaret dairelerinin her şeyi ile İngilizlere teslim olduğunu, yerlilerin işten çıkarılarak yerlerine yüksek maaşlarla İngilizlerin alındığını ve yerli halka her türlü hakaretin yapıldığını söyledi ve şunları ilave etti:

‘İngiliz idaresinde bulunan Hidiv posta vapurları, İngiliz ailesinden her kim isterse ücretsiz olarak tahsis olunur ve masrafı Mısır hükümeti hesabına yazılır.

İngilizler günlerini zevk ve sefa içinde geçirirler, kendilerine bir itiraz yapılacak olsa uygun bir cevap vermek yerine sert bir şekilde hakaretle karşılık verirler. Halkın sermaye ve emeklerinden kazanılan bunca gelir bu yollarda heba edilmektedir. Gümrük idaresi ve benzeri yerler yüksek

maaŕ ve tahsisat ile yine İngilizlerin elinde bulunur. Gümriik dairesine ne kadar İngiliz malı gelirse ya bütünüyle gümrük vergisi alınmadan veya yüzde birden daha aŕađı bir ücret verilerek gümrükten çıkarılır. Bütün bunlar yetmiyormuŕ gibi birde hiçbir faydası olmayan arazi ölçme usulü çıkarıldı. Sadece İngilizlerin bilgisi dâhilinde yürütölen bu işleme çok büyük bir tahsisat ayrılmıŕtır. Bu yolda ahalinin elinden alınan araziler satılmakta, parası yine İngilizlere verilmektedir.

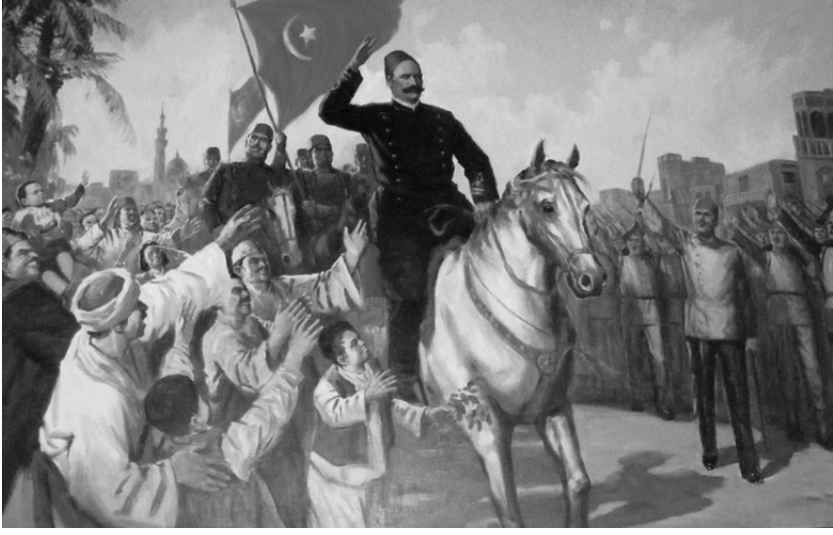
Mısır halkı kendi başlarından bu belaları def etmedikçe zillet ve hakaretten kurtulamayacaktır. Bunun için ümmet-i Muhammediye cihat ve gaza ile görevlidir. Hadis-i ŕeriflerde ne zaman cihat terk edilirse ümmetin zillete düŕeceđi beyan edilmektedir. Nüsret ve muzafferiyet azluğa ve çokluğa tabi olmayıp Allah tarafından verildiği, ŕerefli Kur'an'da açıklanmıŕtır. Doğrusu İngilizlerle savaŕmak, Mısır için farz bir görevdir.

Devlet-i Aliyye, içinde bulunduğu durumun gereği olarak harp ilan etmemekle birlikte Mısır kıtasına yardım etmeyi de mahzurlu gördüğünde yine bağlıluğa zarar gelmeyecektir. Padiŕah tarafından konferansta icrasına çalıŕılan müdafaa tedbirleri, güzel bir netice vermeyecek olursa kendi başımıza çalıŕıp çabalayarak kanalı açılmayacak derecede kapatmak, Mısır'da bir tek adam kalmayınca kadar savaŕmak ve Mısır toprağını her ŕeyden boşaltıp, imardan eser bırakmamak görevimizdir.'

Arabî, Devlet-i Aliyye tarafından ne asker gönderilmesi ve ne de sorumluluk yüklenilmesi gerekmediğini, Hz. Peygamberin yardımına dayanarak bu merkezde sebat edeceklerini, kimseye harp ilan etmeyi ancak Mısır'ı iŕgalcilere karŕı koruyacaklarını söylemiŕ görüşme bu ŕekilde bitmiŕtir. Kendisine yapılan tebligat ve ikna çalıŕmaları iki saatten fazla sürmüŕken Arabî inat ve ısrarından vazgeçmediği için görüşmeye son verilerek bu görüşmenin kimseye iŕŕa edilmeyeceği konusunda bir daha yemin ettirilmiş olduğu arz edilir. Bu konuda emir padiŕahındır."¹⁰²

Mısır'da ortaya konan tepkinin yabancıların müdahalesine yol açacağı doğru bir tespitti. Ancak yabancılar istedikleri zaman müdahale ŕartlarını hazırlayabilirdi. Öte yandan "Sonu belirsiz bir ŕekilde içinde bulunduğunuz zilletle yaŕamaya devam edin, Batılıların tahakkümüne ve hakaretlerine razı olun." manasına gelecek isteklerin, millî bir heyecana kapılmış kitleler üzerinde tesirli olması düşünölemezdi.

¹⁰² Y. PRK. MYD. 2/46

Vatanîler hareketinin lideri Ahmed Arabî'yi bir halk kahramanı olarak gösteren temsili resim. (Harbiye Müzesi, Mısır)

e) Mısır'da Nasihat Kâr Eder mi?

Heyetin, yaptığı çalışmalarla ilgili olarak hazırladığı raporlarda dönemi itibarıyla Mısır hakkında ayrıntılı bilgiler vardı. Son bir yıl içerisinde yaşanan olayların İngilizler tarafından ustaca planlandığı ortaya konulmaktaydı.

Hidivin konumunu güçlendirmek için Arabî ve arkadaşlarını Mısır'dan çıkarmak görevi ile Mısır'a gelen Osmanlı heyeti, bunun mümkün olmadığını görünce önceliği bir süredir devam eden hükümet bunalımını çözmeye verdi. Bu konuda yapılan nasihatler fayda vermiş Arabî, hidive itaat edeceğini açıklamış, asayiş sağlanmıştı. İskenderiye olaylarını soruşturmak için karma bir komisyon kurulmuştu. Ancak İngiltere ve Fransa'nın Mısır'da güvenliği sağlamak gibi bir dertleri yoktu. İskenderiye olaylarını soruşturmak için kurulan komisyonu çalıştırmadıkları gibi, Osmanlı'nın karşı çıkmasına rağmen İstanbul Konferansı'nı başlatmışlardı Osmanlı heyetinin Babıali'ye gönderdiği değerlendirmeler şöyleydi:

Konsolosların teşviki ile yabancı ülke vatandaşlarının Mısır'dan ayrılmaları sürmekteydi. Harp gemilerinin İskenderiye Limanı'nda beklemeyi sürdürmeleri ve yabancıların şehirden ayrılışı halkın korku ve heyecanını artırmıştı. Avrupa gazetelerinde İngiltere'nin Süveyş

Kanalı'nı korumak için Hindistan'da kırk bin asker hazırladığına dair haberlerin çıkması zihinleri bütünüyle karıştırmıştı.

Heyetin yaptığı çalışmalardan elde ettiği genel kanaate göre asayişin ihlaline ve kargaşaya sebep olan İngiliz ve Fransız konsoloslarıydı. İskenderiye olayını sorgulamak için kurulan komisyona İngiliz ve Fransız konsolosları duyarsız kalmışlardı.

Konferans kararının işitilmesi üzerine hidivin tavrı değiştiği gibi İngiliz ve Fransız konsolosları yeni hükümetin kurulmasını engellemeye çalışıyordu. Konsoloslar kendi ayıplarını örtmek için hükümetlerine tahrik edici raporlar göndermeseler, bozgunculuk çıkarmaktan vazgeçseler, Mısır'da yeni hükümetin kurulması konusunda hiçbir zorluk yaşanmayacaktı. Bu iki kaynağın çıkardığı fitneleri önlemek üzere sağlam tedbirler alınması durumunda, Mısır için başka tedbir aramaya gerek kalmayacaktı.

Mısır meselesinde yaşanan fitnenin daha önce Hidiv İsmail Paşa zamanında ekilen fesat tohumlarının meyvesinden ibaret olduğunda şüphe yoktu.

Arabî Paşa ve Mısır askeri, güvenliğin sağlanması için dikkatli bir şekilde çalışmaktaydı. Askerlere göre hidiv, Osmanlı saltanatına karşı isyan etmek için fırsat kollamaktaydı. Yabancıların asker göndermesi durumunda Mısır'ın yabancı istilasına düşmesi önlenemezdi. Bu fenalığın önüne geçmek için, öncelikle Osmanlı Devleti'ne bağlılığın güçlendirilmesi gerekmektedir.

Mısırlılar hidiv ve ailesine karşı düşman olsa da hidivliğin getirdiği imtiyazların sürdürülmesi konusunda hemfikirdi.¹⁰³

Mısır'daki problemin tamamen İngilizlerin ve Fransızların ortak fitnesi olduğu bu raporla ortaya konmuştu. Hidivin İngiliz siyasetine kendini kaptırması ve arada bir milliyetçi subaylara karşı Osmanlı askeri istemesi işleri iyice zorlaştırmaktaydı. Bu durumda yapılacak olan hidivin ya da Batılı güçlerin ikaz edilmesiydi. Milliyetçi subayların sık sık tahrik edilmesi ve ardından yaşanan olaylardan mesul tutulmaları, İngilizlerin bilinçli olarak oynadıkları bir oyundu.

Sultan, heyetin ortak raporundan ayrı olarak heyet üyelerinin şahsî görüşlerini sormuştu. Derviş İbrahim Paşa'ya göre Mısır Müslüman halkı yüce hilafete bağlıydı. Hidivlik ile Harbiye Nezareti arasındaki ihtilaflar

¹⁰³ Y. PRK. MYD. 2 /42

halkın arasına bozgunculuk düşürmüştü. Bundan yararlanan yabancı memurlar her gün yeni bir hile kurmaktaydı. Mısır ve İskenderiye’de ortaya çıkan korku ve telaş, tamamen yabancıların eseri idi.

Hidiv, yabancıların telkinlerine olumlu yaklaşmakta; etrafını saran yakınları, menfaat peşinde koşmaktaydı. Yabancı memurlar aynı zamanda Arabî ve Mahmud Paşalardan da yararlanmak için her fırsatı değerlendiriyordu.

Avrupalıların müdahalesine meydan verilmemesi için hükümet bunalımı bir an önce çözülmeli, buna razı olmadığı takdirde hidiv zorlanmalıydı.¹⁰⁴

Osmanlı heyetinin diğer önemli ismi Lebip Paşa’ya göreyse hidivin yargısız sürgünleri, yakınlarına ve konsoloslara fazla yüz vermesi, olayların asıl sebebiydi. Yabancı gemilerin İskenderiye’de bulunması, halkı Mısır’ın işgal edileceği korkusuna düşürmüştü. Halk, farklı fikirlerdeyse de asker ve subaylar kalplerini Arabî Paşa’ya bağlamışlardı.¹⁰⁵

Lebip Paşa Arabî Paşa’ya meyilli görülmele birlikte çözüm için herhangi bir fikri yoktu. Padişahın kerametli fikirlerinin bu zorlukları aşacağını düşünmekteydi.

Saray, Mısır siyasetini hidiv üzerinden yürütmeye mecburdu. Mısır’a verilen imtiyaz fermanları Fransa ve İngiltere ile üzerinde uzlaşıldıktan sonra verilmişti. Yine ferman hükümlerinde yazılı olmayan bir durum ortaya çıktığında her iki devletle uzlaşılarak hareket edilecekti. Osmanlı müdahalesinin en kolay yolu, hidivin resmî olarak yardım talebinde bulunmasıydı. Ancak hidiv, sadece milliyetçi liderlere karşı asker istiyordu. Fransa ve İngiltere’ye karşı kendi iradesini kullanmaktan acizdi ya da işgal senaryosunda en mühim rol ona aitti. Mısır halkı, hidivin İngiltere’den resmen himaye istemesinden korkmaktaydı. Sık sık Tunus’a vurgu yapılması bu korkunun ifadesiydi.

f) Osmanlı Heyeti’nin Geri Dönüşü

Osmanlı heyeti 20 gün kadar Mısır’da kalmış padişahın emirleri doğrultusunda gerekli nasihatleri yapmıştı. Heyet, 8 Temmuz Cumartesi günü Fevaid Vapuru ile İskenderiye’den ayrıldı. Salim Efendi, İskenderiye’de liman içinde ve dışında bulunan yabancı gemiler ile

¹⁰⁴ Y. PRK. BŞK. 6/15

¹⁰⁵ Y. PRK. BŞK. 6/15 (16 Haziran 1882)

üzerlerinde bulunan silahlar hakkında saraya bilgi verdi. Derviş Paşa ile Kadri Efendi bir süre daha Mısır'da kalacaktı.¹⁰⁶

Yeniden Halim Paşa

Osmanlı kabinesinin daha önce aldığı karara rağmen Halim Paşa meselesi daha uzun süre gündemden düşmedi. Halim Paşa'nın beklenti içinde İstanbul'da tutulması gerekli görülüyordu. Mısır'da son dönemece girildiği Temmuz ayında saraydan yazılan tezkirelerde Halim Paşa'ya bu kez bu işi oldu bil denilmekteydi.

“Efendimiz size selam buyurdular. Mısır'da Tevfik Paşa'nın ahvali gayet acip görünmekte, yani Devlet-i Aliyye'ye karşıdır. Efendimiz sizi Mısır'a hidiv tayin etmek isterler. Bunu muhakkak ve samimi bir inayet olarak size yeminle temin ederim.”

Sultanın korkusu Mısır'da pek çok taraftar kazanmış olan Tevfik Paşa'nın Halim Paşa'ya suikast yaptırıp, Tunus valisi gibi Avrupa'ya sığınmasıydı. Böyle bir durumda devletin büyük bir tehlikeye atılması ihtimali vardı.

Halim Paşa, kuvvet kullanmaya gerek duymadan sulh yoluyla Mısır'da yaşanan bütün problemleri kısa sürede çözmeyi vaat ediyordu. “Özet olarak diyorum ki saltanatın en sadık bendelerinden olmakla elimden gelen hiçbir şeyi esirgemem. Bu kullarına gelince padişahın emirlerini tereddüt etmeden icra etmeyi vaat etmektedir.”¹⁰⁷

Mabeyn Katibi Tahsin Bey, bu yazışmaları gayr-i resmî yapıyordu. Saraya gönderdiği bilgi notunda “Halim Paşa'ya gönderilen asıl nüshaya adi bir imza konulmuştur.” demektedir. Bir iki güne kadar tayinin gerçekleşeceği müjdesini veren paşa, Halim Paşa'nın kız kardeşini Saray'a istiyordu. “Bu akşam muhterem hemşireniz Zeynep hanımefendinin saray-ı hümayuna gelmesi istenmektedir. Bu konuda ferman yüce padişahındır.”¹⁰⁸

Halim Paşa uzun süre Mısır hidivliği hayaliyle İstanbul'da yaşayacak, ama ona bu vazife kendisine nasip olmayacaktı. Sultan gerçekten onun Hidiv yapılmasını istiyor muydu! Yoksa bu Hidiv Tevfik Paşa için yapılmış bir ikaz mıydı. Bu durumu anlamak zordur. Zira daha sonra görüleceği gibi sultan, Halim Paşa'nın Arap hilafeti için çalışanlarla müşterek

¹⁰⁶ Y. PRK. M. 1/118

¹⁰⁷ Y. EE 84/4

¹⁰⁸ Y. EE. 84/8 (16 Temmuz 1882)

hareket ettiğini ileri sürecektir. Halim Paşa'yı hakikaten Hidiv yapmak istemesi durumunda Batılı devletleri buna ikna edemediği anlaşılmaktadır.

Bu iradelerde dikkat çeken asıl husus padişahın her türlü ihtimali dikkate aldığıdır. Halim Paşa'nın hidivliğe tayin edilmesi halinde Tevfik Paşa taraftarlarının isyan çıkarıp yabancı müdahalesini davet etmeleri korkusu, bu konuda tek taraflı adım atılmasına engel olmaktadır.

İşgalden Önce İngiliz Siyaseti ve Fransa

a) İngiliz Siyaseti

İngilizlerin uyguladıkları dış politika her zaman kendini ele vermeyecek kadar seyyal ve hileciydi. Görünüşte siyasî gündemle askerî hedefler arasında hiçbir alaka kurulamazdı. Mısır'da işgale başladıkları günlerde Londra'nın siyasî gündemi tamamen farklıydı. Bunu o kadar samimi olarak yapıyorlardı ki Osmanlı'nın Londra büyük elçisi bile İngilizlerin Mısır konusundaki niyetleri konusunda tamamen yanılmıştı.

İngiliz parlamentosu Mısır'da takip edilecek siyaseti tartışmıştı. "Mısır'da hükümlanlık hakkı bulunan padişaha sorulmadan Fransa ile birlikte hareket edilmesi yanlıştır. Yeni dönemde halifenin Mısır üzerinde olan hükümlanlık hakkına zarar verilmeyecektir. Hidivin menfaatleri korunacak ve Mısır'ın fermanlarla sağlanan imtiyazları devam edecektir. Arabî Paşa ve daha birkaç kişinin İstanbul'a getirilmeleri sağlanacaktır."¹⁰⁹

Osmanlı sefirinin İngiltere'nin Mısır siyaseti hakkında saraya verdiği bilgiler hayret edilecek cinstendi: "Mısır meselesi hakkında Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar takip ettiği ihtiyatlı hareketler, bütün İngiliz basınında ve bilhassa parlamentoda verilen nutuklarda övülmektedir.

İngiliz hükümeti, Fransızlarla ittifak ederek padişahın iradesine müraaat etmeden İskenderiye'ye harp gemisi gönderilmesinden pişmanlık duymaktadır. Bu konuda Fransa ile yapılan anlaşmadan geri dönmek için ilk vesileyi kaçırmamaya ve anlaşmayı reddetmek için Fransızlar tarafından yapılacak cüzi bir hareketi vesile yapmaya çalışıyorlar. Bir vesile ile Fransız ittifakından ayrıldıktan sonra (Bismark dahi bu ittifakı bozmak için çok çalışmış) Fransızların bilinen kötü niyet ve faaliyetlerine karşı Mısır'ı müdafaa etmek için Osmanlı Devleti ile ittifak edilmesi ve gerektiğinde Fransızlara karşı harp ilan edilebileceği, İngiliz siyasetçilerin ileri sürdükleri fikirler arasındadır.

¹⁰⁹ Y. PRK MK. 15/16

Fransızların kötü niyetlerinden Mısır'ı istila etmek gibi vahim bir netice zuhur edeceğini İngilizler anlamış durumdadılar, bu fikre karşı koymak ve Mısır üzerinde Osmanlı Devleti'nin hükümlerini korumak için çalışmayı acil ve çok lüzumlu bir hareket saymaktadırlar. Tunus'ta Fransa'nın hareketi Almanya tarafından pek ziyade desteklenmiştir. Bu durum Fransa'yı daima işgal için cesaretlendirmektedir

Mısır olaylarının Avrupa'da muhtelif devletlerarasında bir buhran çıkarmaya müsait olduğu da söylenenler arasındadır.”¹¹⁰

Londra Sefiri İ. Hakkı'nın gözlemlerine göre İngilizlerin niyetleri ile Londra'daki siyasî gündem arasında ciddi ayrılıklar vardı. Mısır'da Fransız işgalinden söz etmek ya da Fransızlarla yapılan ittifaktan pişmanlık duyulduğunu yazmak bir sefir için ciddi bir aymazlık örneğiydi.

Öte yandan İngiltere, Mısır krizi boyunca Arabî Paşa'nın Padişah tarafından yönlendirildiği iddiasını canlı tutmuştu. Bu söylemle yaşanan kargaşadan Osmanlı Devleti sorumlu tutulacak, İngiltere batılı tüccarların can güvenliğini sağlamak için Mısır'a müdahale etmek zorunda kalacak, işgale güya meşru bir sebep bulunmuş olacaktır.

İsmail Hakkı Bey'in bu oyunun farkında olduğunu söylemek zordur. Ancak verdiği bilgiler, İngilizlerin siyasî gündemi, askerî hedeflerinin oldukça dışında tutmayı başardıklarını göstermesi açısından ilginçtir.

“İngilizler Mısır'ın böyle büyük bir buhran içinde bulunmasını, padişahın Mısır'ı İngiliz ve Fransız ellerinden kurtarıp bütünüyle kendi yönetimi altına almak için Arabî Paşa'yı kullanmasına bağlıyorlar. Ve Arabî'nin daimi surette hareketini düzenlemek için gizli olarak padişaktan emirler aldığını söylüyorlar. Her ne kadar bu siyaset tarzı kendi politikalarına pek aykırı ise de, Mısır'ın yabancı tahakkümünden kurtulması için takip edilen siyaset son derecede övülmektedir.

Osmanlı hükümdarı Sultan Abdülhamid Han'ın son derece akıllı ve Avrupa diplomatlarına karşı birinci sayılacak bir diplomat olduğu hakkındaki övgüler daima işitilmektedir.”¹¹¹

Londra elçiliğinde bulunan bir zatın, İngiliz işgali gibi bir ihtimali hiç nazara almaması dikkat çekicidir. Güya Fransa ile ortak hareket etmekten İngilizlerin duydukları üzüntü Osmanlı sefirini pek etkilemiş olmalıdır!

¹¹⁰ Y. PRK MK. 15/16

¹¹¹ Y. PRK MK. 15/16 (22 Mayıs 98)

b) Fransız Siyaseti

İngiltere, Vatanîler hareketinin lider kadrosunu Mısır'dan uzaklaştırmak istemekte ve Fransa'yı Mısır'dan uzak tutmak için planlar yapmaktaydı. Sultan Abdülhamid, Fransa ve İngiltere arasındaki ittifakı bozmak için Fransızlara birtakım menfaatler sağlamayı teklif etti. Fransa iki devletin tarihten beri sürdürdükleri dostluğa bağlı kalmalı ve iyi niyetini göstermek için savaş gemilerini İskenderiye limanından çekmeliydi. Bu yapıldığında Tunus'ta Fransa'nın arzulanacağı bir çözüm şekli kabul edilebilirdi.¹¹²

Padişahın bu teklifi bir karşılık bulmadı. O günlerde Fransa İngiltere'den daha sert bir tutum içine girmişti. İstanbul sefiri De Nauvail'in, Fransa Dışişleri Bakanı De Freycinet'ye gönderdiği mektup bu gerginliğin derecesini göstermesi açısından ilginçti. Sefir, Osmanlı hükümeti ile ilişkilerin birtakım zorluklara uğradığını bunu düzeltmek için kuvvet kullanmak gerektiğini öne sürüyordu:

“Türkiye'yi mecbur etmek ve doğu politikamızın maksadını temin etmek için Fransa ile İngiltere devletlerinin Mısır'da maddî kuvvetle müdahalesini lüzumlu görüyorum.

Araplar ile Bâbıalî'nin gözünü korkutmak için bir büyük urgan vurmak lazım olduğuna asla şüphem yoktur. Eğer bu olmazsa burada hiçbir şeye muvaffak olamadıktan başka, Cezayir ve Tunus'ta mevkiimiz pek ziyade güçleşecek bu topraklarda kalmamız büyük tehlikelere uğrayacaktır.

Aciz fikirlerime göre Mısırlılar ile Bâbıalî'nin itirazlarına son vermek için önce İskenderiye kalesini topa tutup sonra şehre asker çıkarılmaktan başka çare yoktur. Daha sonra meseleyi diplomasi yoluyla düzeltmek için çalışırız”¹¹³

Öte yandan Ajans Hevas'ın Paris'ten verdiği bilgilere göre Batılı devletler Mısır'da İngiliz politikalarını destekleme kararı almıştı. Rusya Dışişleri bakanı, Petersburg'da İngiliz sefirine; Almanya, Avusturya ve İtalya Devletleri ile ittifak ederek Mısır'da İngiltere ve Fransa politikasını destekleme kararı aldıklarını bildirmişti.¹¹⁴

Mısır meselesinde Fransa sonuna kadar İngiliz politikasına teslimiyet gösterdi. Asıl sebep İngilizlerin Tunus ve Cezayir üzerinde Fransız işgaline göz yummalarıydı. Kamuoyuna Mısır'da İngiliz işgaline karşı olduğunu açıklaması büyük devlet olma imajını canlı tutmak içindi.

¹¹² Y. PRK BŞK. 6/15

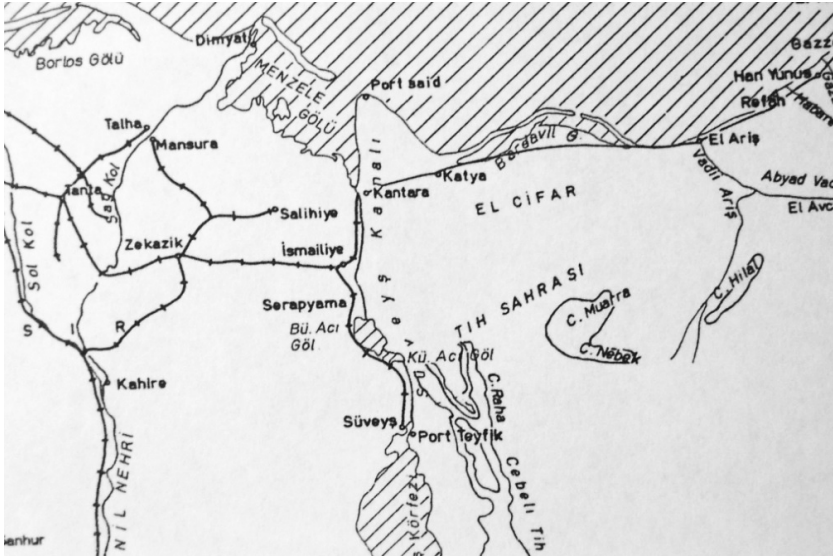
¹¹³ Y. PRK. TKM 4/84 (20 Haziran 1882)

¹¹⁴ Y. PRK. MYD 2/44

Uzun süre beklenilmesine rağmen sultanın klasik politikası, Mısır meselesinde işe yaramamış Fransa elde edilememiştir.¹¹⁵

Mısır'daki başarısızlığın kendilerini Tunus ve Cezayir'de zor durumda bırakacağı tezi, Fransa'yı sonuna kadar İngiliz siyasetini desteklemeye mecbur etti. Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin Mısır'da nüfuzunun artması durumunda, Afrika kıtasında işgal etmek için göz koyduğu yeni yerlerde problem çıkarabilirdi. İşgalcilere karşı direnme fikrinin Müslümanlar arasında uyanması sömürgecilerin en büyük korkusuydu. Ne yazık ki İstanbul bu korkunun farkında değildi ve cihan harbine kadar da farkına varamayacaktı. Fransa, Tunus'a yerleşmek için Osmanlı yerine İngiltere ile anlaşmanın daha karlı olacağını hesap etmişti kuşkusuz. Tunus'ta kendisi işgalci olan Fransa'nın Mısır'da İngiliz politikalarına destek vereceği şüphesizdi.¹¹⁶

İngiltere, Süveyş'e asker çıkarmak için hazırlıklarını sürdürürken Fransa'ya askerî harekete katılma teklifinde bulundu. Fransız kabinesi bu teklifi iki defa reddetti.¹¹⁷ Fransa Afrika'da daha fazla yükümlülük almak istemiyordu ya da İngiliz teklifleri görüntüyü kurtarmaktan ibaretti.

İngilizlerin 1882'de el koydukları Süveyş Kanalı ve çevresini gösteren harita.

¹¹⁵ Y. A. HUS 170/28 (28 Haziran 1882)

¹¹⁶ Cromer, s. 83

¹¹⁷ Y. A. HUS. 170/128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mısır'ı Savunmak

a) Osmanlı'nın Önündeki Seçenekler

Osmanlı heyetinin Arabî'yi Mısır'dan çıkmaya razı edememesi İngilizleri harekete geçirmeye yetmişti. Avrupa'dan alınan haberler karar alma zamanının geçmekte olduğunu gösteriyordu.

İngiltere'de Gladiston kabinesi, savaş hazırlıklarına başlamıştı. Aynı şekilde Fransa'da Freycinet kabinesi de De Nauvail'in ısrarı üzerine harp hazırlıklarını konuşmaktaydı.

Gelinen noktada Osmanlı Devleti kendi rızası dışında başlayan İstanbul konferansına katılabilir, ya da Fransa ve İngiltere ile birlikte Mısır'a asker göndermek istediğini açıklayabilirdi. Bu kararın meydanı bütünüyle İngilizlere bırakmak istemeyen diğer Avrupa devletleri tarafından desteklenme imkânı vardı.

Mısır askeri ile doğrudan karşılaşılmayacak bir bölgeye asker çıkarmanın hiçbir sakıncası olamazdı. Böylece padişahın İslam kanı dökülmemesi konusunda gösterdiği titizliğe de dikkat edilmiş olurdu.

Ortaya çıkacak masrafın bu iki devletten biri ya da Mısır hazinesinden karşılanması mümkündü.¹¹⁸

b) İskenderiye Hareketinin Başlaması

Mayıs ayı başından beri üç Fransız harp gemisiyle beraber İskenderiye limanında bulunan İngiliz filosu kumandanı, liman çıkışında savunma tertibatı alındığını, bu teşebbüsün donanmanın emniyetini tehlikeye düşürdüğünü ileri sürmüş, hükümetinden takviye harp gemisi gönderilmesini istemişti.

İngiliz amiralin şikâyeti İstanbul'a iletilmiş, Babıâli'nin şiddetli emirler vermesi üzerine Mahmud Sami ve Ahmed Arabî'nin istihkâm

¹¹⁸ Y. PRK. TKM 4/84

tamiri ve top yığınağı gibi hazırlıkları durdurulmuştu. Temmuz ayı başlarında İngiliz amirali tekrar limanın savunmaya hazırlandığını ileri sürerek Őikâyetini yeniledi. Yapılan hazırlıkların Şiddetle men edileceğine dair Babiâli'nin verdiği teminata rağmen İngiltere Hariciye Nazırı Lord Granville, savunma hazırlıklarının sürdürülmesi durumunda tahrip edilmesi için emir verdi.¹¹⁹

İngiliz Amirali, 6 Temmuz'da Mısır hükümetini tehdit eden bir nota verdi. İskenderiye komutanı Tabla Paŕa tarafından tabyaların kaldırılacağına dair verilen teminatı kabul etmedi. Ne Babiâli'nin teminatları ne de diğer devletlerin aracılıkları İngilizleri durdurmaya yetmeyecekti.

Amiral Seymour, 9 Temmuz'da harp vaziyeti aldı. 10 Temmuz'da verdiği ikinci bir ultiatom ile tabyalar kendisine teslim edilmediği takdirde topa tutulacağını bildirdi. Fransa, İskenderiye limanında bulunan gemilerini, Mısır sularından geri çekti. İngiltere konsolosu Mısır ile ilişkilerin kesildiğini tebliğ ederek kendi vatandaşlarını harp gemilerine nakletmeye başladı.

Hidivin başkanlığında toplanan Mısır Nazırlar Heyeti, Derviş Paŕa'nın da bulunduğu bir toplantıda İngiliz notasını tartıştı.

Derviş Paŕa, Amiral Seymour'un teklifinin kabul edilmesi yönünde görüş bildirdi. Tecrübeli bir topçu subayı olduğunu belirten Derviş Paŕa'ya göre tabyalar, İngiliz donanmasından yapılacak ateŕe karşı dayanamazdı. Eldeki topların zırlılılara tesir etme imkânı yoktu. Bu durumda Amiral Seymour'un istekleri kabul edilmeliydi. Daha önce tabyaların idaresinde bulunan Mehmed Maraŕlı Paŕa, tabyaların devamlı ateŕ altında 24 saat dayanamayacağını, dört- beŕ saat sonra hepsinin alt üst olacağını ileri sürdü.

Toplantıda söz alan Mahmud Fehmi Paŕa, "Siperler üç saat karşılık verebilir. Düşmanın savaŕ kabiliyeti karşısında üç saat dayanan tabyalar, bir günde üç saat, bir haftada üç saat, bir ayda üç saat dayanırlar" sözleriyle her iki paŕanın tekliflerine karşı çıktı. Ali Fehmi'nin bu sözleri bir mana ifade etmiyordu. Tartışmalar uzayınca Tabla Paŕa ve Arabî Paŕa'nın da Ali Fehmi'yi desteklemesi üzerine amiralin teklifi reddedildi. İngiliz gemileri ateŕ ettiği takdirde karşılık verilecekti.¹²⁰

Arabî'nin hatıratına göre "İngiliz topçu ateŕi sabah saat yedi civarında başladı. On, on beŕ dakika sonra kalelerden Şiddetli ateŕ ile cevap

¹¹⁹ Y. PRK. PT. 1/112 (Die Niyöz, 5 Temmuz 1882)

¹²⁰ Rafii, s. 306

verildi. Karşılıklı top atışları güneş batıncaya kadar devam ettiyse de İngiliz gemilerinden yapılan atışlarla istihkamlar yıkılmış, toplar işlemez hâle gelmişti. Tabyalardaki toplar eski oldukları için gülleleri İngiliz gemilerine kadar yetişmiyordu.

Bombardımanın sürdüğü dakikada kadın erkek birçok insan, mücahitlere yardım etmeye çalıştı. Bir yandan yaralılar hastanelere taşınırken diğer yandan tabyalara erzak taşınyordu. Bütün tabyalarda kadın erkek yüze yakın şehit vardı.”¹²¹

Tabyaların kendini savunmaktan aciz kaldıkları görülmüştü. Aynı gece Derviş Paşa'nın da katıldığı toplantıda ikinci gün bombardımanın sürmesi durumunda beyaz bayrak çekilmesi kararlaştırıldı. Çarşamba günü sabah başlayan bir iki atıştan sonra, istihkâmlara beyaz bayrak çekildi.

Arabî'ye göre “Amiral Seymour'a barış heyeti gönderilmişti. ‘İsteğiniz tabyaların kaldırılması idi o şuan da gerçekleşti, bütün tabyalar yıkıldı ve toplar parçalandı artık ateşi kesiniz! Biz hiçbir devletle özellikle de İngiltere ile savaşmak istemiyoruz’ denildiği hâlde amiral uzun süre ateşi kesmek istemedi. Üç kalenin kışla yapılmak üzere kendisine teslimini istemişti.”

Derviş Paşa, gelişmeler hakkında sarayı bilgilendirdi. “Arabî Paşa bombardımanın sona ermesi ardından Nazırlar Reisi Ragıp Paşa ve Ebu Cehil İsmail Paşa ile beraber hidivin yanına geldiler. Bütün tabyaların harap ve işe yaramaz hâle geldiğini, halkın çok fazla korkup memleketten kaçtıklarını, asker de bunlara karıştıklarını, bombardıman tekrar ederse savunamayıp işin fenalaşacağını açıkladılar. İngiliz Amiral ile haberleşip ikinci gün ateşin kestirilmesi konusu tartışıldı. Ateş tekrar başlarsa görüşme bayrağı çekilmesi ve Amiral ile müzakereye girilmesi üzerinde ittifak edildi. Ardından heyet dağıldı.

Tabla Paşa, amiral ile görüşmek için gönderilmişti. Amiral meşgul olduğu için kendisi ile görüşmemiş. Yardımcısı, boğaza hâkim olan üç tabyanın boşaltılarak teslimine razı olunmazsa öğleden iki saat sonra zorla işgal edileceğini kesin olarak beyan etmiş!

Bu gelişme üzerine Tabla Paşa, tekrar amirale gönderildi. Bu isteğin Babî'li'ye bildirildiği oradan bir cevap alınmadıkça bir şey denilemeyeceği ifade edildi. Şayet amiral beklemez, karaya asker çıkarmaya kalkırsıra müdafaa edileceği de eklendi.”¹²²

¹²¹ Arabî, Müzekkerat, s. 77

¹²² Y. PRK MYD 2/47 (13 Temmuz 1882)

İngiliz işgalinden önce Ezher öğrencilerinden bir grup

John Ninet'nin gözlemlerine göre İskenderiye Bombardımanı şehirde ciddi boyutta tahribata yol açmıştı:

“Yaralılar nakil arabaları üzerinde hastanelere taşınyordu. Arabaların üzerine uzatılan tahtalara bağlanmış 20-30 asker ya da halktan yaralı insanın birlikte taşınması görenlere gerçekten elem veriyordu. Cesetlerin kanları damlıyor, hayatlarının son saniyelerinde anneler oğullarının üzerine kapanıyordu. Bir kısım kadınlar toplu hâlde ağıtlar yakıyor ve bu mezbahada kalanlara yardım edilmesi için feryat ederek arabaları takip ediyorlardı. Bense öylece ayakta kalmış bakıyordum! Önümde cesetlerle dolu iki araba gidiyordu. İngilizlere ve bütün Avrupalılara lanet okuyan kadınların velveleleri onları takip ediyordu. “Kardeşlerimizi katlettiler ve üzerlerine ferace örttüler. Onları öldürünüz.”¹²³

¹²³ Ninet, s. 175 (zkr. Rafii, s. 323)

İngiliz donanmasının açtığı ateş sonucunda Mısır askeri 2.000 kadar zayıt verdi. İngilizlerin 5 ölüsü 15 kadar yaralı vardı. John Ninet bu kayıpların 700 şehit 500 yaralı olduğunu ileri sürer. Arabî Paşa ise hatıratında kayıp sayısını sadece 100 şehit olarak verir.

İskenderiye'de İngiliz bombardımanının yol açtığı yangınlar şehri sarmış, şehir halkı büyük bir kargaşanın içine düşmüştü. Halk İngiliz askerinin şehre girmesi korkusu ile telaşa kapılmıştı. Götürebileceği eşyalarını yanına alarak telaş içinde şehirden uzaklaşmaya çalışıyorlardı. İstasyonlara yığılan kalabalık birbirini eziyordu. Vatanîlerin bir kısmı şehirde yeni yangınlar çıkarırken, Süleyman Sami emri altında bulunan muhafızlara şehri yağmalamaları emri vermişti. Yangın, yağma ve hicret kargaşası içinde yüz elli bin insan yollara döküldü. Nereye gideceklerini bilmeden şehrin kapılarından uzaklaşıyorlardı. Birçok insan, hasta ve ihtiyar yakınlarını geride bırakmış, ölüme ve yangına terk etmişlerdi. John Ninet, Keferdevar yollarında gördüğü insanların; Hidiv Tefvik, Arabî ve İngilizlere lanet okuduğunu söylüyordu.

Şeyh Muhammed Abduh, şehirden kaçanların hâllerini edebî üslupla şöyle tasvir etmişti: “Her şeylerini terk etmiş yüz elli bine yakın insan, hiçbir sığınakları ve maksatları olmadan yollara düşmüştü. Ölüm ve korku nefislerini doldurmuş, Mahmudiye kıyısında Deminhor ve Demiryolu köprüsü üzerinden Kahire'ye doğru yürüyorlardı. Muhacirler siyah bir hat hâlinde ince uzun bir insan zinciri oluşturmuşlardı.

Korku içinde ilerleyenler kasırğa gibi yerden toz kaldırıyorlar, izdihamdan üst üste yığılmış hâlde fundalık seddini yıkmış gibi boşalıyorlar, sanki bir mecnunlar sürüsünü andırıyorlardı. Kafile önlerinde değersiz ev eşyalarını taşıyan hayvanlar vardı. Kadınlar evlatlarını arıyor, biri biri ile itişip kakışıyorlardı. Yollara dökülmüş atlı, atsız her nevi arabanın bir kısmı Mahmudiye kanalına düşmüş bir kısmı ters dönmüştü. Bu kargaşaya kaçışanlara ekmek ekmek diye bağırان satıcıların sesleri karışmaktaydı.”¹²⁴

c) Hidivin İşgal Oyunu

Ateş kesildikten sonra tabyaların teslimini isteyen İngiliz amirale, yabancı askerlerin karaya çıkmasına ancak Osmanlı Devleti'nin karar verebileceği söylenmiş ve İstanbul'a sormak için süre istenilmişti. Şayet

¹²⁴ Rafii, s. 334

amiral, alınacak cevabı beklemeden karaya asker çıkaracak olursa buna engel olunacaktı. Bu kararlar Arabî'nin şahsî kararları değil Derviş Paşa'nın da içinde bulunduğu toplantılarda Mısır Hidivliği'nce alınmıştı.

Amiral Seymour, İstanbul'un cevabını beklemeden tabyaları teslim almak için karaya asker çıkardı. Şehri savunmaya çalışan Mısır askeri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada Osmanlı heyeti ile Remle Sarayı'na sığınan hidiv, Arabî'yi görevden aldığı ilan etti. Beklenildiği gibi Arabî bu kararı kabul etmedi. Arabî Paşa, önce Remle Sarayı'nı kuşattı, ardından daha geride bir savunma hattı teşkil etmek için çöl içinde Keferdevar'a çekildi.

Hidiv, İskenderiye'de Remle Sarayı'na sığınıp İngiliz amiralin himayesine girdikten sonra Keferdevar'da bulunan Arabî'ye telgrafla emir verip savaş hazırlıklarını sona erdirmesini istedi. Arabî bu telgrafa verdiği uzun cevapta İngilizlerle savaş kararının Hidiv ve Derviş Paşa'nın da içinde bulunduğu mecliste alındığını hatırlattı. İngilizler İskenderiye'yi boşaltmadan harp hazırlıklarını sona erdirmek mümkün değildi. İngilizlere sığınan bir Hidiv, İngiliz işgali altında bulunan İskenderiye'de, Mısır'ın yararları doğrultusunda karar alamazdı.

Kadri Efendi hidivin işgal oyununu net bir şekilde özetlemişti: “İngiliz ve Fransız donanmaları Mısır'a geldikten sonra hidiv, işin alevlenmesi ve kuvvet kullanmaya ihtiyaç doğması için gerekli sebepleri düşünmüş ve ona göre davranmıştır. Arabî'nin cesaretinin artmasına sebep olacak gereksiz fikirlere olumlu yaklaştı. Hatta bombardıman sırasında İngilizlere karşı şehri müdafaa etmesi için nazırlar heyeti kararıyla hidiv, bizzat Arabî'ye emir vermişti.

Bombardımandan sonra İngilizler üç tabyaya asker çıkarmak talebinde bulundu. Osmanlı Devleti'nden bu konuda emir almadıkça İngiliz askerinin karaya çıkmasına izin verme yetkisi bulunmayan hidiv, yine Arabî'ye savunma emri vermiş, böylece İngilizlerin karaya asker çıkarmasını sağlayacak şartları hazırlamıştır.”¹²⁵

Bu sırada Kahire de toplanan fevkalade millî meclis, İskenderiye'de bulunan hidivin geri çağırılmasına karar verdi. Hidiv, İngiliz işgalindeki İskenderiye'den kendi iradesiyle ayrılamazdı. Bu gelişmeler üzerine 20 Temmuz 1882 tarihinde Arabî'yi, Harbiye Nazırlığı'ndan aldığı açıkladı.

¹²⁵ Y. PRK. BŞK. 6/76 (16 Ekim 1882)

d) Derviş Paşa Ne Yapmak İstiyordu?

Derviş Paşa'nın hareketlerinde tam bir belirsizlik vardı. İskenderiye olaylarından hemen önce Arabî'ye karşı suikast hayalleri kuruyordu.

“Ne çare ki bu sırada dayanabileceğimiz küçük bir kuvvet bulunmuş olsaydı, Arabî Paşa'nın şiddetli bir şekilde saf dışı edilmesi mümkün olacak ve Mısır meselesi de sona erecekti. Gerçi Hidiv tarafından yapılan davet üzerine dün gece birtakım urban şeyhi ile iki bin kadar bedevî buraya geldiler. Verilen kayıplar üzerine korku ve dehşete kapılıp Arabî'den yüz çeviren askerilerin bir kısmı da ele alınırsa bu Bedevîler vasıtasıyla bir iş görmek mümkündür.

Şu hâlden istifade ile mahalli bağımsızlık yolunda Hidiv aleyhinde hazırlanan fesada meydan vermemek için elden geldiği kadar çalışılacaktır.”¹²⁶

Arabî, Remle Sarayı'nı kuşattığında çok fazla heyecanlanan paşa, İzzettin Vapuru'na ulaşabilse kurtulmuş olacaktı. “İşte şimdi bulunduğumuz Remle Sarayı'nın etrafı Arabî Paşa'nın gönderdiği askerle kuşatıldı. Hidiv ile birlikte mahsuruz. Bu kuşatmanın akıbeti pek vahim ve tehlikeli görünmektedir. İzzettin Vapuru her ne kadar Remle açıklarına gelmişse de fırtınadan sandal çıkaramamıştır. Bununla birlikte kuşatmadan geçmek de mümkün değildir.”

“Tehlike son noktasına geldiğinden şevketli padişahımızın mübarek ayaklarından öptüğümü arz ile Allah aşkına olsun beklediğimiz fermanın gönderilmesi istirham olunur.”¹²⁷

Padişahın ayaklarını öperek beklediği emir, İzzettin Vapuru'na binip geri dönmek değilse Arabî'ye suikast için izin verilmesi olmalıydı. Arabî bütün hareketlerini meşveret kararlarına dayandırmaya özen gösteriyordu. Amiralin karaya asker çıkarması hâlinde tabyaların teslim edilmeyip müdafaa edilmesi kararı, Hidiv ve Derviş Paşa'nın da dahil olduğu toplantıda alınmıştı. Ayrıca Kahire'de toplanan fevkaledde Harp Meclisi'nin kararı da aynı yöndeydi. Derviş Paşa'nın olayı sadece Arabî'nin şahsı ile ilgili görmesi Mısır gerçeğini görmezden gelmenin işaretiydi. Oysa daha önce gönderdiği resmî raporlarda bütün sorumluluğu yabancı konsoloslara yüklemişti.

Derviş Paşa'nın Hidiv ile birlikte savunma kararlarına katılıp, ilk ateşkesten sonra karaya çıkacak İngilizlere karşılık verilmesini

¹²⁶ Y. PRK MYD 2/47

¹²⁷ Y. PRK MYD 2/47

istedikleri hâlde, en kritik anda –hem de bunu yapacak güçleri olmadığı hâlde- Arabî'nin azledilmesi Derviş Paŕa için ciddi bir kusurdu. Bu kararın Arabî Paŕa'yı çılıgına çevirmiş olması beklenen bir durumdu.

Arabî Mısır ordusu ile birlikte İngilizlere teslim olmayacağına göre savaŕtan baŕka çıkar yol kalmayacaktı.

Arabî'nin İngilizlerle Savaŕ Kararı

İskenderiye bombardımanından sonra hidivin İngilizlere sığınması uzun süredir oynadığı oyunun son perdesiydi! Mısır'da bulunan Derviş Paŕa ve Kadri Efendi de hidivi takip ettiler. Her halükarda Mısır politikasını Hidiv üzerinden yürütme kararında olan Sultan, baŕka bir alternatif geliŕtmemiŕti. Bu durumu iyi değerlendiren Hidiv, iŕgal sürecini çok iyi yönetmiş, İngilizlerin iŕlerini oldukça kolaylaŕtırmıŕtı.

Hidivin İngilizlere sığınması üzerine Kahire'de bulunan Mısırlı önderler bir karar almak durumundaydı. Ezher ŕeyhlerinden bir kısmı baŕından beri Arabî hareketini desteklemiŕti. Bunların baŕında ŕeyh Muhammed Aliŕ, ŕeyh Hasan Adevî gelmekteydi. ŕeyh Muhammed Aliŕ, Mısır'ı yabancılara sattıktan sonra Tefvik Paŕa'nın Müslümanlara hâkim olmasının caiz olmadığına dair fetva verdi. "Tefvik Paŕa'nın azli vaciptir." diyerek Arabî'ye destek oldu. Aynı ŕekilde Hasan El-Adevî, hidive isyan etmenin dinî bir görev olduğunu belirtirken "Allah ve Resulu hidivin emirlerine itaat edilmemesini emrediyor. Ŗu anda mukaddes cihada ihanet etmiŕtir." diyordu. Onun bu fetvasını bütün Mısır üzerinde etkisi bulunan ŕeyh Aliŕ'te destekledi. Arabî İngilizlerin tehdidinden sonra Dahiliye Nezareti'nde teŕkil edilen mecliste bu fetvalarla hidivin makamından azledilmesi yönünde karar aldırdı.

Kahire'de 20 Temmuz'da toplanan Harp Meclisi'nin saraya gönderdiği kararlar ŕöyleydi:

"Padiŕah'ın yüce eŕiğine arz ederiz.

Ahmed Arabî Paŕa'nın azli için Hidiv tarafından verilen emir ve Arabî Paŕa tarafından neŕrolunan makaleler okundu. Arabî, hükümetin idaresi için teŕkil olunan meclisin reisi bulunduğu cihetle meclisimize ŕu iki soruyu yöneltmiŕtir:

'Hidiv ve ona bağlı olan nazırlar ŕimdi İskenderiye'de bulunan İngiliz askerlerinin muhafazasında bulduklarından bunların emirleri uygulanır mı, uygulanmaz mı?

Bana Hidiv tarafından bir emir verilirse bu emir ile amel edeyim mi yoksa etmeyeyim mi?"

Biz gördük ki İngiliz askerleri donanmalarıyla beraber İskenderiye'de ve Mısır sahilinde bulunmaktadır. Arabî Paşa düşman müdafaası için bilgili olduğundan içinde bulunulan şartların zorunlu gereği olarak Harbiye ve Bahriye Nezareti'nde ve bütün askerlerin başında bırakılmıştır. Askeriyeye ait verdiği emirlerin geçerli olması, Hidiv tarafından veya İskenderiye'de emrinde bulunan nazırlar tarafından verilen hiçbir emre uyulmaması kararlaştırılmıştır.

el-Ezher Camii

Zira Hidiv şeriat kaidelerinin ve kanunların dışına çıkmıştır. Nazırlar Heyeti aracılığıyla bu kararımız padişahın yüce eşiğine arz olunur."¹²⁸

¹²⁸ Y. PRK. MK. 1/69

Yukarıdaki mazbataya eklenen ikinci mazbatada Hanefi müftüsü, Ezher Camii şeyhi, Prens Ahmed Paşa, Prens Kamil Paşa, Malikî müftüsü, Ezher âlimleri, Mısır kadısı, Büyük Şeriat Mahkemesi şeyhi, İrsat Meclisi vaizi, Evkaf müftüsü, Sudan vekili, Nazırlar Heyeti üyeleri, askerî erkân ve Mısır'a tabi bölgelerin idare amirlerinden oluşan elliye yakın imza vardı.¹²⁹

Arabî, asi bir general tarzında başına buyruk hareket etmiyordu. Hareketin başında İskenderiye'yi savunması için Hidiv tarafından görevlendirilmişti. İskenderiye çıkarmasından sonra da Kahire'de toplanan Harp Meclisi, Arabî'yi bütün Mısır kuvvetlerinin komutanı olarak tayin etti. Bugünlerde Osmanlı memurlarının Kahire'de olmaması yanlış bir tercihti. Kadri Efendi, mecliste oy birliği sağlanamadı dese de bu birlik kurulacak hükümete alınacak nazırlar konusunda sağlanamamıştı.

Hidivin İngilizlere sığınıp Arabî'yi görevden alması üzerine Ahmed Arabî, İskenderiye'yi tahliye edip Keferdevar'da asker toplamaya başladı. Arabî'nin yakın adamlarından Miralay Süleyman Sami, Napolyon'a karşı yapılan Moskova savaşını örnek almış, İskenderiye'yi yakma girişiminde bulunmuştu. Bu sırada ortaya çıkan kargaşa sırasında birçok yağma ve cinayetler işlendi. Yağma olaylarına askerlerin de karıştığı görülmüştü.¹³⁰

Arabî, Hidivle birlikte Osmanlı memurlarının Tunus gibi Mısır'ı İngiliz işgaline terk ettiklerini ileri sürmekte ve Mısırlıları ülkelerini savunmaya çağırıyordu.¹³¹

İşgalden Sonra İskenderiye

Kadri Efendi'nin İskenderiye'den ayrılma isteği kabul edilmedi. Bu tarihten sonra gelişmeler günlük olarak Kadri Efendi'den öğrenilecekti.¹³²

İskenderiye'nin haberleşme, ulaşım ve su yolları Arabî tarafından kesilmişti. Hidivin ve Osmanlı memurlarının Mısır'ı İngiliz'e sattıklarını ilan eden Arabî, bir yandan asker toplamak, diğer yandan hükümet kurmak için çalışmaktaydı. Bir Alman muhabir hanımı ile birlikte

¹²⁹ Y. A. HUS. 171/32;

¹³⁰ Y. PRK. PT. 1/112

¹³¹ Y. PRK. PT. 1/112 (Die Niyöz, 13 Temmuz 1882)

¹³² Y. A. HUS 171/32

istasyonda öldürülmüştü. Yabancılar son derece tedirgindi. Herkes birbirine Osmanlı askerinin niçin gelmediğini sormaktaydı.¹³³

Halk Osmanlı askerinin gelmesinden umudunu kesmiş, her türlü çözüme razı olacak hâle gelmişti. Arabî tabyalarından zaman zaman İngilizler üzerine top atışları yapılmaktaydı.¹³⁴

Saray'ın Arabî Paşa ile haberleştiğini ileri süren İngilizler, İstanbul'dan gelen Mısır vapuruna el koydu. İddiaya göre vapur kaptanı, Arabî Paşa'nın sarayla haberleşmesini sağlayacak özel bir telgraf şifresi getirmişti.¹³⁵

İngilizler, Avrupa devletlerinin ortak dileğini yerine getirmek için Mısır askerini tamamen mahvetmek istediklerini açıkladılar. Askerî hareket, Fransa ve İtalya ile birlikte yapılacaktı. Kendilerinin Mısır'la ilgili özel bir talepleri yoktu. Mısır askeri silahlarını bırakır, subaylar tamamen istifa eder ve Mısır'ı terk ederlerse askerî hareket sınırlı tutulabilirdi. Halk ilanlarla sakin olmaya çağrılmaktaydı.¹³⁶

İstanbul'da Sürdürülen Çalışmalar

a) Sefirler Konferansı

Yabancı gemilerinin İskenderiye'de yeni karışıklıklara sebep olduğu sırada Fransa, Mısır meselesini görüşmek üzere bir Avrupa konferansı toplanmasını istemiş, İngiltere bu teklifi kabul etmişti. Her iki devlet tarafından Babiâli'ye ve büyük devletlere "Padişah'ın ve hidivin hukukunu güçlendirmek, Mısır'ın uluslararası sözleşmelerini güvence altına almak ve iç işlerinin ıslahını kararlaştırmak" üzere İstanbul'da bir konferans toplanması teklif edilmişti. (2 Haziran 1882).¹³⁷

Derviş Paşa'nın Mısır'daki kargaşayı yoluna koyacağını düşünen Babiâli önce teklifi reddetti. Babiâli'nin şüphelerini ortadan kaldırmak isteyen Fransa ve İngiltere'nin konferansta Mısır işlerinden başka bir meselenin ele alınmayacağına dair vermek istedikleri teminat da kabul edilmedi. Uluslararası konferans demek, mutlaka devleti yeni yükümlülükler altına sokacak siyasî oyunların başlatılması demektir.

¹³³ Y. A. HUS. 171/32

¹³⁴ Y. A. HUS 171/32 (25 Temmuz 1882)

¹³⁵ Y. PRK. BŞK. 6/42 (26 Temmuz 1882)

¹³⁶ Y. A. HUS. 171/32

¹³⁷ Y. PRK. BŞK. 6/15

Babiâli konferansın gereksiz olduğunu, Mısır'a gönderdiği memurların tarafların arasını bulacağını, ileri sürmekteydi.

Babiâli'nin konferansa katılması, Mısır meselesinde yabancı devletlerin müdahale haklarını kabul etmek anlamına gelecekti. Müminlerin emiri sıfatını taşıyan padişahın Haremeyn-i Şerifeyn'in kapısı demek olan Mısır'daki hukukunu korumak her şeyden önemliydi.

Bu tereddütleri ortadan kaldırmak isteyen Batılı devletler, "konferansta Hidiv hakkında ferman-ı âlilerle verilen hakların korunacağı, devletlerarası anlaşmalara saygılı olunacağı ve başka konuya girilmeyeceği, şahsî garazlardan kaçınılacağı" şeklinde bir senet imzaladılar.

İngiltere konferansın engellenmesi durumunda Mısır'da tek başına hareket edeceğini açıklamıştı. Basında "Süveyş Kanalı'na sevk etmek üzere Avrupa ve Hind'de askerî hazırlıklara başladığı" haberleri vardı. Süveyş kanalının tek başına İngiltere'nin eline geçmesini istemeyen Avrupa devletleri, konferansa katılması için İstanbul'a baskılarını artırmışlardı.¹³⁸

Babiâli'nin itirazına rağmen konferans, 23 Haziran'da İtalya Sefiri Kont Correti'nin başkanlığında ilk celsesini yaptı.

14 Ağustos 1882'ye kadar devam eden İstanbul Konferansı'nın ilk dokuz toplantısına Babiâli temsilci göndermedi. İlk toplantılarda, tek başına herhangi bir devletin Mısır kıtasında menfaat elde etmek ya da arazi kazanmak gibi bir faaliyete girişmemesi, devletlerden herhangi birinin Mısır'a tek başına müdahale etmemesi gibi kararlar alındı. Ancak İngiltere Sefiri Lord Dufferin, bu karara "kat'i zorunluluk görülmedikçe" kaydını koydurdu. İskenderiye bombardımanına böylece zemin hazırlanmıştı. Aynı toplantıda İngiltere sefiri, Osmanlı Devleti'nin askerî müdahalede bulunmasını teklif etmiş, Fransa sefiri Marki (De Nuaille) buna itiraz etmişti.

Sefirler kendi aralarında toplanıp dağılırken zaman geçmiş İskenderiye olayları gelişmişti. İngiltere'nin önceden verdiği teminata rağmen İskenderiye'nin topa tutulması şaşkınlık doğurmuştu. Hatta Rusya sefiri "İngiltere'nin icraatına seyirci kalmaktan başka yapılacak bir şey olmadığı" gerekçesiyle görüşmelerin kesilmesini istemişti.

Bombardımandan sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesi yeniden gündeme geldi. İngiltere'nin de dâhil olduğu büyük

¹³⁸ Y. PRK. MYD. 2/44

devletler, Babiâli'yi Mısır'a asker sevk etmeye davet eden bir takrir kaleme aldılar.

Osmanlı askerlerine yüklenilmek istenilen vazife “Mısır'da yerli ve yabancı menfaatlerini ihlal ve memleketi harap eden karışıklığın önlenilmesi, buna sebep olan grupların tasfiyesi, saltanat hukukunun ve hidivin otoritesinin korunması, Mısır'a imtiyaz fermanlarıyla tanınan idarî, mülkî ve hukukî ayrıcalıkların gelişmesine engel olunmayacak tarzda Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesin” den ibaretti.

Osmanlı kumandanı, hidiv ile görüşerek hareket edecekti. Mısır'da kalacağı süre hidiv ile diğer devletler tarafından talep edilmediği takdirde üç ay ile sınırlı olacaktı. Sefer masrafları Mısır hazinesinden karşılanacaktı.

Gelinen noktada Sultan Abdülhamid, konferansa katılmama konusundaki fikirlerinde ısrar etmedi. Babiâli, asker gönderme teklifinin kabul edildiğini ve konferansa katılma kararı aldığını bildirdi.

Sultan, Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesi hakkının yalnızca Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ileri sürerek Osmanlı askerlerinin Mısır'a girmesiyle birlikte İngiliz askerlerinin çekilmesini istedi. Padişah'ın bu talebine “Olsa olsa askerî harekete katılmanızı kabul edebiliriz.” karşılığı verildi.

Zaman kazanma girişimleri karşısında yabancı elçilerin tehditkâr bir tavır takınmaları üzerine 7 Ağustos'ta daha önce belirlenen şartlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesi kabul edildi ve bir protokol imzalandı.

Sultan Abdülhamid, görüşmeleri uzatabilmek amacıyla Mısır'a sevk edilecek Osmanlı askerinin tabi olacağı şartları konferansın belirlemesini istiyordu. İngiltere, Osmanlı askeriyeye ilgili bütün talepleri öncelikle Arabî'nin asi ilan edilmesi şartına bağlıyordu. Konferansa verilen layihada alaycı bir üslup vardı. “İngiltere yaşanan kargaşaya Osmanlı Sultanı'nın hiçbir şekilde müdahale etmemesi üzerine mecbur kaldığı için Mısır'a girmişti. Hidive yardım etmek gayesiyle padişahın ihsanlarına ve Mecidî nişanlarına nail olmuş olan Arabî Paşa'nın asi ilan edilmesi Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi kararı ile birlikte kabul edilmişti. İngiltere sefiri bu ilanin hangi tarihte yapılacağını öğrenmek istemekteydi.”

Osmanlı delegesi padişahın hiçbir harekette bulunmadığı iddiasını reddetti. Konferansta Mısır'a asker gönderme kararı alındığında

“Osmanlı askerinin Mısır’a girebilmesi için, öncelikle Arabî’nin asi ilan edilmesi” şartı bulunmuyordu. Bu ilan ancak Osmanlı askeri Mısır’a çıktıktan sonra yapılabilirdi.¹³⁹

Sultan zaman kazanmak istiyordu. Ne var ki Mısır’da yaşanan gerilimin fazla beklemeye tahammülü yoktu. İngiltere tutumunu sertleştirmişti. Saraya takdim edilen görüşme tutanağının son cümlesi şöyleydi:

“Oturum sonunda İngiltere sefiri şunları söyledi: Madem şimdi İngiliz askeri İskenderiye’dedir. Ve Osmanlı askeri de oraya gidecektir. Bunların hareket tarzını açıklayan bir mukavelenin tanzimi gereklidir. Osmanlı askeri Mısır’a gitmeden önce Arabî Paşa’nın asi ilan edilmesi gereklidir. Eğer bir mukavele düzenlenmez ve istenilen ferman yayınlanmazsa Osmanlı askerinin Mısır’a sevkine müsaade edilmeyecektir.”¹⁴⁰

İngilizlerin İskenderiye’ye asker çıkarmasının üzerinden bir aya yakın bir zaman geçmiş bu süre içerisinde Avrupa devletleri arasında bir görüş ayrılığının çıkması beklenilmişti. Ancak bu beklenti gerçekleşmedi. Avrupa devletleri aynı ağızdan konuşuyordu.

16 Ağustos 1882 tarihinde yapılan toplantı tutanakları da umutsuzdu. İngiltere ile yapılacak askerî sözleşmenin konferansta gündeme getirilmesi için Almanya, Avusturya ve İtalya’dan yardım istenilmiş, ancak bu konu açıldığında İngiltere elçisinin toplantıyı terk edeceği ve konferansın dağılacağı cevabı alınmıştı. Rusya sefiri de bu görüşleri destekliyordu.¹⁴¹ Sonuçta Osmanlı Devleti askerî sözleşmenin konferansta görüşülmesi talebinden vazgeçmek zorunda kaldı.¹⁴²

b) İskenderiye Çıkarmasından Sonra İngiliz Siyaseti

İngiltere bir yandan hızlı bir şekilde askerî yığınağını tamamlamaya çalışırken diğer yandan dünya kamuoyunun desteğini almaya çalışıyordu. Süveyş Kanalı’nın açık tutulması ve ticarî güvenliğinin sağlanması, bütün milletlerin görevidi. İngiltere bu görevi bütün insanlık adına yapıyordu.¹⁴³ Ayrıca bu kıtaya medeniyet getirecekti! Avrupalı

¹³⁹ İ. MTZ. 05. 22/1050

¹⁴⁰ İ. MTZ. 05. 23/1052

¹⁴¹ Y. A. RES. 17/17

¹⁴² İ. MTZ. 05. 22-10 50

¹⁴³ Y. PRK. PT 1/112 (Observer, Londra 16 Temmuz 1882)

ailelerin hiçbiri ortada görünmüyordu. Bunlar katiller tarafından ateşe atılmış olmalıydı.¹⁴⁴

İngiltere kendi menfaatleri yanında bütün Avrupa'nın menfaatlerini korumak için askerî işgali sürdürmek zorundaydı. Padişah hiçbir tedbir almadığı için kendileri askerî hareket yapmak zorunda kalmışlardı.

Elde edilmesi gerekli görülen askerî hedeflere ulaşır ulaşmaz, Mısır'da iyi bir hükümet kurulması için diğer devletlerden yardım talep edilecekti.¹⁴⁵

Lord Granville'nin "İngiltere'nin Mısır'ı himayesine alacağını bildiren takririni" aynı günlerde gazetelerde yayınlandı. Bu haber Mısır'ın İngiliz sömürgesi yapılacağı manasına gelmekteydi.

İngilizler, İstanbul'da devam eden konferansta işgali haklı göstermek için Osmanlı Devleti'ni Mısır'daki olaylara seyirci kalmakla suçlamaktaydı. Avrupa'nın menfaatlerini ve bölgedeki ticaret güvenliğini korumak için Mısır'a asker çıkarmak zorunda kalmışlardı. Bu işgalin sorumlusu –Mısır'da her türlü tahriki yapan kendileri değil- güya hiçbir şekilde harekete geçmeyen padişahın kendisiydi.

c) Mısır'a Asker Göndermek

Sultan Abdülhamid, zoraki katıldığı İstanbul konferansı sonrasında Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi konusunda uzun soluklu bir diplomasi oyununa başlamıştı.

İstanbul'da devam eden konferans, Mısır'a gönderilecek Osmanlı askeri ile ilgili protokolü, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yapılacak görüşmelere bırakmıştı. Her iki tarafta isteksiz olarak sürdürülen görüşmelerde bir sürü problem icat edilmekteydi.

Öncelikle Osmanlı askeri nereye çıkarılacaktı ve sayıları ne kadar olacaktı.

İngiltere Dimyat, Ebukır ve Reşid bölgelerine en fazla 5-6 bin Osmanlı askeri çıkarılmasını istiyordu. Sadrazam bu noktalara çıkacak Osmanlı askerinin Mısır askeri ile çarpışmaya girebileceğini, bu sayının yetersiz olduğunu ileri sürüyordu. İngiltere görüşmelerde tavizsiz bir üslup kullanıyor, her çıkarılacak Osmanlı birliği için ayrıca sözleşme yapılmasını istiyordu.

¹⁴⁴ Y. PRK. PT. 1/116 (17 Temmuz 1882)

¹⁴⁵ Y. A. RES. 16/42

Askerî sözleşme için yapılan görüşmeler iki noktada kesilmiş görünmekteydi. Bunlardan biri: Osmanlı askerinin İskenderiye'ye çıkarılması, ikincisi: Arabî Paşa'nın asi olduğunu bildiren fermanın hemen yayınlanması.¹⁴⁶

Osmanlı Devleti'ne göre Arabî Paşa hazırlıklarını iyice ilerletmişti. Şimdiden asi ilan edilirse, hazırlıklarına hız verecek daha çok kan dökülmesine sebep olacaktı. Bunu önlemek için Osmanlı askeri Mısır'a çıkarılmalı, Arabî Paşa itaate davet edilmeli, dinlemediği takdirde asi ilan edilmeliydi. Paşanın itaat edip kan dökülmesinin önüne geçilmesi ve işin kolaylıkla sona erdirilmesi ihtimali vardı. Bunun için iki üç gün yeterliydi.

Osmanlı Devleti'nin bu konudaki görüşleri İstanbul konferansına katılan diğer Avrupa ülkelerine anlatılmalı Almanya, Avusturya, Fransa, Rusya ve İtalya'nın konuyla doğrudan ilgilenmeleri sağlanmalıydı.

İngiliz elçi, Arabî konusundaki talebe şiddetle itiraz etmiş, görüşmeleri keserek masadan kalkmıştı. Anlaşılan Mısır'daki İngiliz yığınağı arttıkça Osmanlı askerlerinin Mısır'a gönderilmesi zorlaşacaktı.

Bunun önüne geçmek için bir ön anlaşma imzalandı: "Mısır askeri, fermanlarla ve uluslararası anlaşmalarla Hidiv'e sağlanan hükümet nüfuzu aleyhinde isyan etmiştir. Padişah hazretleri İngiltere kraliçesi ile ittifak ederek bu isyana son vermeye, Mısır'a asayiş ve huzuru geri getirmeye karar vermişlerdir.

Padişah tarafından hariciye nazırı Mehmed Said Paşa ve Evkaf Nazırı Asım Paşa ile kraliçe tarafından Dersaadet büyükelçisi Kont Dufferin izinli elçi tayin edilmişlerdir:

Osmanlı hükümeti Mısır'a bir kolordu göndermek niyetinde olduğundan ilk gönderilecek birinci tümenin sayısı beş, altı bin askerle sınırlandırılmıştır. İlerde anlaşmayı yapan iki tarafın ittifakıyla bu askerin sayısını ihtiyaç duyulan seviyeye çıkarma hakkı saklıdır.

Sevk olunacak Osmanlı askeri Ebukır ve Portsaid'e çıkarılacaktır.

Her iki ordu kumandanları, Osmanlı askerinin askerî hareketleri hakkında öncelikle aralarında uyuşacaklar, ancak Osmanlı askeri sadece kendi başkumandanına tabi olacaktır.

Mısır'da askerî tedbir alma şartları ortadan kalktığında her iki tarafın askeri aynı anda Mısır kıtasını boşaltacaktır.

¹⁴⁶ Y. A. RES. 16/42

İki ordu arasında haberleşmeyi kolaylaştırmak için karşılıklı olarak birer büyük subay alışverişi yapılacak bu iki subay aynı rütbeyi taşıyacaklardır.”¹⁴⁷

Bu ilk sözleşme imzalandıktan sonra Sultan, hemen harekete geçmek istememiş, Osmanlı delegelerine askerinin çıkarılacağı yer ve asker sayısını artırma konularında sözleşme üzerinde iyileştirme yapmaya çalışmaları için emir vermişti. Ancak İngiliz büyükelçi buna hiçbir şekilde yanaşmıyordu.

Sözleşme üzerinden on gün daha geçmiş İngiltere için uzamasından rahatsız olduğunu bildirmişti. Sefaret tercümanı Sandison'un verdiği resmî tebliğ bu işe son noktanın konulması gerektiğini gösteriyordu:

“İngiltere hükümeti askerî sözleşmede yeni bir düzeltme yapamacağı için üzgündür.

İngiltere sefiri görüşmelerin sürekli uzamasının her iki devletin şanına layık olmadığını açıklama görevi almıştır. İngiliz ordusu için ihtiyaç duyulan katırların ve arabacıların kiralanmasına engel olunması ile şikayet konusu olan sair düşmanca hareketler, askerî sözleşmede ortaya çıkan zorluklara eklendiğinde; yakın zamanda görüşmeler sona erecek, bu takdirde Osmanlı Devleti, Mısır'a asker sevk edemeyecektir.”¹⁴⁸

Sadrazam, Saray'a sunduğu tezkirede gelişmeleri özetlemiş ve İngiliz sefirin tebliğine “İşin ehemmiyeti ve aciliyeti ortada olduğuna göre bir an önce gereğinin yapılması arz olunur” notunu eklemiştir.¹⁴⁹

İşin sürüncemede bırakılarak geçiştirilemeyeceği ortadaydı. Bir yandan İngilizler Mısır'a yerleşiyor, diğer yandan İngiliz elçinin tavırları sertleşiyordu. Acilen toplantıya çağrılan kırk kişilik danışma kurulunun hazırladığı rapor, Sultan'a arz edildi. Raporun önemli kısımları şöyleydi:

“Osmanlı Devleti'nin askerî müdahale ile hâkimiyet hakkını ve saltanat hukukunu kuvvetlendirme mecburiyeti vardır. Osmanlı askerinin İskenderiye'ye çıkarılması ve buranın hareket merkezi yapılması konusunda İngiltere ikna edilememiştir.

Osmanlı askerini artırmak gerektiğinde yapılacak sevkiyata zorluk

¹⁴⁷ İ. MTZ O5. 23 / 1074 (Bu sözleşme 1882 Ağustos'unda Dersaadet'te tanzim olunmuştur. Ahmet Cevdet, Mehmet Akif, Mehmet Said, Hasan Hüsnü, Ahmet Esad, Said)

¹⁴⁸ Y. A. RES. 17/17

¹⁴⁹ Y. A. RES. 17 /17 (26 Ağustos 1882)

çıkarılmayacağına dair anlaşmaya bir madde ilave edilmesi teklifi de kabul edilmemiştir.

Çıkarma yapılacak yerler değerlendirildiğinde: Reşit ve Dimyad sığ sahiller olduğu için buralara asker çıkarmanın birçok zorlukla karşılaşacağı, hava muhalefeti durumunda bütünüyle imkânsız olacağı görülmüştür.

Ebukır'a gelince İngilizler, kanalı işgal etmiş ve kuvvetlerini kanalın aşağı taraflarına rastlayan bölgeye, Arabî Paşa üzerine sevk etmişlerdir. Arabî Paşa'nın da kuvvetlerini o tarafa çevirmesi gerekecektir. Bu durumda Ebukır noktasında Arabî Paşa'nın pek az askeri kalmış olacaktır. Bunları karşılamak Osmanlı askeri için pek zor olmayacaktır. Ebukır'dan Kahire'ye doğru askerî harekete su taşkınlığı engel olmadığı gibi Maryöt Gölü'nün batı yönü çöl olduğu için bu taraftan hareket fevkalade bir durum olarak değerlendirilmiştir. Hatta bu yönde askerî hareket yapmak bu sırada yalnızca Napolyon Bonapart'a nasip olmuş ve tarihin mühim olayları arasına geçmiştir.

Ebukır'a çıkacak askerin herhangi bir askerî harekete katılması mümkün olmayacak, yalnızca bulunduğu bölgeyi tutacak, orada tutunup kalacaktır. İskenderiye de aynı durumdadır. Buradan ne sağ nede sol tarafa askerî hareket yapılması mümkün değildir.

Denizden asker göndermek yerine Şam üzerinden sevkiyat yapma imkânı ayrıca değerlendirilmiştir. Karadan asker göndermenin birçok zorlukları vardır. Ayrıca askerî ve siyasî cihetten de faydasız görülmüştür.

Ebukır ile İskenderiye arası 5,5 saattir. Bu iki bölgenin şimendiferle birbirine bağlı olması birinden diğerine 30-40 dakika zarfında gidip gelmeyi ve haberleşmeyi mümkün kıldığından Osmanlı askerinin Ebukır'a nakledilmesi hâlinde, ordunun İskenderiye'yi de etkisi altına alacağı kabul edilmelidir.

Mısır'a Osmanlı askeri ulaşmadan önce, Arabî Paşa hakkındaki fermanın neşredilmesi ve Arapça bir suretinin İngiltere sefaretine teslimi, barışın gereği olarak görülmüştür.

İçinde bulunulan şartlarda anlaşmazlıkları sürdürmenin bir faydası olmayacaktır. İngiltere elçisinin ileri sürdüğü tehditlerin icrasına fırsat vermeden görüşmeyi yürüten paşaların müzakereleri olgunluk ve basiretle dikkatli bir şekilde takip etmesi ve "Osmanlı askerinin İskenderiye

üzerinden Ebukır'a sevk edilmesi" teklifini büyük elçiye kabul ettirmesi yaptığımız görüşme sonrasında kabul edilmiştir. (27 Ağustos 1882)¹⁵⁰

Askerî sözleşmede yeniden düzeltme yapılması talebi işi sürüncemede bırakmış, Eylül ayının ilk haftası geçmişti. Bu sırada Padişah bizzat devreye girmiş İngilizler, Osmanlı askerinin Portsaid'e çıkarılmasını kabul etmişti. Bu defa Padişah danışma kurulundan Portsaid ile Ebukır arasında bir değerlendirme yapmalarını istedi:

"Portsaid hem müdafaa hem de taarruz için uygundur. İngilizlerle temasa girmek ya da girmemek imkânını da sağlamaktadır. Portsaid'den kanala girilebileceği için orada Osmanlı askeri sancağının dalgalanması gelip geçecek hac kafilelerinin kalplerini ferahlandıracak, Mısır'ın itaatkâr halkı ile Hicaz ve Yemen kıtaları üzerinde olumlu etkiler bırakacağı görüşünde birleşmiştir."¹⁵¹

Portsaid'den geçen gemiler (1882)

Danışma kurulunun aldığı kararları ve ekli raporları tekrar inceleyen Sultan, nihayet 6 Eylül'de, -İngilizler İskenderiye'ye çıktıktan iki ay sonra- sözleşmenin imzalanmasına karar verdi. İlgili iradede:

¹⁵⁰ Y. A. RES. 17 / 17

¹⁵¹ İ. MTZ. 05. 23 / 1074 (4 Eylül 1882)

“Sözleşmenin ikinci maddesine sevk olunacak Osmanlı askerlerinin Portsaid’e çıkarılacakları ve dördüncü maddeye Mısır’da askerî tedbir alma sebepleri ortadan kalktığıında her iki devletin aynı zamanda askerini çekmesi şartları aynen yazılmak şartıyla sözleşmenin karşılıklı olarak imzalanması konusunda padişahın emri sadır olmuştur. (6 Eylül 1882)” denilmektedir.

d) Arabî’nin Asi İlan Edilmesi

Askerî sözleşmenin imzalanması kararı ile birlikte İngilizlerin ısrarla istedikleri Arabî’yi asi ilan eden ferman da yayımlandı.

Devletin resmî lisanı Türkçe olduğu için ferman, gazetelerde Türkçe olarak yayımlanacaktı. İngiltere sefirinin ısrar etmesi hâlinde kendisine, Şeyh Ebulhüda ve Seyid Esad Efendiler tarafından Arapçaya çevrilen bir nüsha verilecekti.¹⁵²

“Hepinizin bildiği gibi Mısır Hidivlerine verilen fermanlar ile ihsan edilen imtiyazların hükümlerine uyarak Padişah tarafından Mehmed Tevfik Paşa Hidivliğe tayin edilmiştir. Kendileri Osmanlı saltanatı adına Mısır’ın idaresinde mutlak bir vekil olarak bulunmaktadır. Verdiği emre itaat edilir. Aksine hareket sorumluluk gerektirir.

Şeriat ve kanunun açık hükümlerine aykırı olarak Arabî Paşa, hükümetin vazifelerine taarruz etmek fecaatini işlemiş, memleketin güvenliğini ortadan kaldırmış, Osmanlı saltanatının kadim dostu bulunan İngiltere Devleti’nin harp gemileri karşısında harp hazırlıklarına başlamış, yabancı müdahalesinin engellenmesi yolunda verilen padişahın emirlerine ve devletin kanunlarına isyan etmiştir.

Hidivin ikametgâhını kuşatma altına almış, Derviş Paşa ve Lebip Efendi ve Feraşet-i Şerife vekili, seyidlerin büyüklerinden Esad Efendi ve Kadri Efendi’den oluşan hükümet heyetinin her türlü dinî, şer’î ve aklî nasihatlerine asla kulak asmamış ve kendi bildiğine devam etmiştir.¹⁵³

Mısır’da kendi başlarına bir idare heyeti kurarak meşru hükümet aleyhinde hareket etmiş, Mısır’ın yabancılara karşı hukukunu muhafaza Osmanlı Devleti’nin görevi olduğu hâlde, hükümetin bu yüce hakkına da müdahale etmiş ve Mısır halkından bu önemli noktaları bilmeyen bazıları kandırmağa cesaret etmiştir.

¹⁵² I. MTZ. 05 23/1074

¹⁵³ Esad Efendi’nin nasihatleri için bkz. Ek VI)

Osmanlı saltanatı tarafından kendisine güvenilen hidivin tayin ettiği nazırların sahip oldukları imtiyaz ve iktidarın korunması gerekli olduğu hâlde, Arabî Paşa'nın haklarında cesaret ettiği hareketler, padişahın rızasına tamamen aykırı görülmüştür.

Bu sayılan suçlar Arabî Paşa'nın cezalandırılmasını gerektirdiği hâlde Osmanlı saltanatının af ve merhametine sığınması, pişmanlık gösterip doğru yola girmesi için kendisine iltifat edilip yardımlar yapılmışken, padişahın yaptığı bu lütufların da kadrini ve şükrünü yapmamış, gayri meşru yolda yürümeye devam ederek isyanını ilan etmiştir. Bu hareketleri üzerine kendisi devletin nazarında asi tanınmıştır.

Şurası da bilinmelidir ki hidivin nüfuzu ve imtiyazlarının korunması devletçe gerekli görüldüğünden herkes tarafından bu yüce karar dairesinde hareket edilmesi ilan olunur. Aslına mutabıktır. Mabeyn Katibi Ali Rıza".¹⁵⁴

Fermanın, Arabî'yi asi ilan etmesi devletin hukuku açısından normal görülse de İngiliz müdahalesini haklı ya da mazur gösteren üslubu oldukça dikkat çekicidir. Bunun diplomatik bir skandal olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'a gerçekten asker çıkarmaya niyetli olması durumunda bu fermanın ilan edilmesi normal karşılanabilirdi. Ne var ki sultanın böyle bir niyeti yoktu. Hâl böyle olunca bu ferman sadece İngilizlerin işine yarayacaktı.

Mısır'a gönderilen fermanla Arabî, yabancıların askerî müdahalesine sebep olmakla suçlanmaktaydı. Bu bakış açısına göre Osmanlı heyetlerinin Mısır'da bütün fenalıkların Batılı devlet konsoloslarınca hazırlandığını ileri sürmeleri göz ardı edilmişti.

Fermanın en güçlü tezi gerekçeli iradede zikredilen "İngiliz donanmasına karşılık verebilecek gücün kendisinde bulunmadığı akıl ve şeriatça bilinmekte iken bunca insanın kanını dökmekten ve Mısır kıtasına yabancı müdahalesine sebep olmaktan ve Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürmekten kaçınmalıydı." ifadeleriydi.

İlk bakışta doğru görünen bu yaklaşım milleti, hak ve adalet ölçülerini yok sayan güçlü zalimlerin önünde boyun eğme zilletine düşürme tehlikesini içinde taşıyordu. Bu zilleti kabul etmeyen ve sahip olduğu

¹⁵⁴ İ. MTZ. 23/1052

her türlü imkân ile işgalciye direnme kararı alan milletlerin, saygı hakkı olduğu dikkate alınmalıydı.

Yabancı müdahalesine sebep sayılan savunma kararları hidiv ve Derviş Paşa'nın ortak kararlarıydı. Arabî'nin kendisine yapılan nasihatleri 'yabancı olsun olmasın Mısır kıtasına her kim gelirse ona karşılık vereceğini' ileri sürerek reddettiği iddiası da doğru değildi. Osmanlı askerine karşı geleceğine dair açık bir beyanı yoktu.

Arabî, kendisini ısrarla İstanbul'a davet eden çağrılara olumlu cevap vermemişti. Bu durumda asi ilan edilip askerî kanunlar çerçevesinde divan-ı harbe verilmesi, hatta hakkında idam kararı alınması mümkündü. Ancak bu konuda da kararlı davranılmamıştı. Saray, son ana kadar Arabî ile ilişkilerini koparmak istememişti. Hatta Arabî'ye en büyük devlet nişanı verilmiş, bu durum Avrupalı devletlerce alay konusu yapılmıştı. İş bittikten sonra Arabî'yi asi ilan etmenin bir manası yoktu.

Arabî Paşa, kendisini asi ilan eden fermanı Cevanib gazetesinde okudu. "Kalbine büyük bir üzüntü doğdu, onun en büyük iddiası Mısır'da Osmanlı devletinin hukukunu müdafaa etmektir." Arabî fermanı askerlerden gizlemek istiyordu. Ne var ki hidivin casusları ve urban şeyhleri, Sultan Paşa'nın yardımı ile fermanı bütün ordugâhlara dağıtmışlardı. Bu fermanla herkesin nefsinde savaşıma isteği büyük ölçüde kırılmış oldu. Dinî hisleri zayıfladı "Sultan'a asi gelen Allah'ın kitabına ve Resulünün sünnetine de isyan etmiş olur" denilmekteydi.¹⁵⁵

Abdullah Nedim, fermanın Taif gazetesinde yayınlanmasını istiyordu. Bunun gizli kalmasının daha kötü neticeler doğuracağını düşünüyordu. Arabî buna izin vermedi. Bu ferman Arabî'ye mühim bir darbe indirdi. Arabî'nin yenilmesindeki en büyük etkenlerden biri bu ferman olacaktı.¹⁵⁶

e) Askerî Sözleşmenin İptali

Uzun görüşmelerden sonra gelinen noktada herhangi bir aksilik beklenmiyordu. İngilizlerin ısrarla istediği ferman verilmiş, çıkarılacak yer ile ilgili pürüzler aşılmıştı. Ama son aşamada işler beklenildiği gibi olmadı.

¹⁵⁵ Abdülmünim ed-Desukî, *Vekayü's Serveti'l- Arabiyyeti*, el-Ehram 1981, s. 109

¹⁵⁶ Semir Muhammed Taha, *Ahmed Arabî ve Devrihu fi'l- Hayati's Siyaseti'l Mısıriyyeti*, Kahire 1988, s. 287

Anlaşmanın imzasına karar verildiği akşam Sultan Abdülhamid, İngiltere elçisini Mabeyn'e çağırdı. Gece yarısına kadar süren görüşmeler sonrasında, Sultan yapılan askerî sözleşmeyi imzalamaktan son anda vazgeçti.

Bunun sebepleri nelerdi. Bu konuyu izah eden bir belgeye henüz ulaşamadı. Ancak devletin içinde bulunduğu sorunların kısaca değerlendirilmesi durumunda muhtemel sebeplerin bir kısmı anlaşılabilir.

Görüldüğü kadarıyla Mısır'da buhranın başladığı mayıs ayından itibaren her zaman asker göndermek mümkündü. Ancak olayın perde arkası sanıldığından daha karmaşıktı. Sultan Mısır'da, Mısır askeriyle ya da İngilizlerle bir çatışmaya girmek niyetinde değildi. Böyle bir hareketin sonucunun nereye varacağı kestirilemezdi.

Mısır'ın Osmanlı'dan koparılması ve bu ülkede Arap hilafetinin ilan edilmesi, İngilizlerin öteden beri şantaj maksatlı olarak dile getirdikleri bir projeydi. Askerî bir müdahale çok defa yaşandığı gibi gizli tahriklerle büyük kayıplara yol açabilecek bir savaşa dönüşebilirdi.

II. Mahmud döneminde Mısır askeri ile yapılan savaşlarda Osmanlı ordusuna ağır kayıplar verilmesinin üzerinden henüz 40 yıl geçmişti. Hatıraların bir kısmı hâlâ tazeydi.

İngilizler görünüşte Osmanlı askerinin Mısır'a girmesini istiyordu, ama askerî sözleşme yapılırken görüldüğü gibi küstahça davranmış, bunun sadece göstermelik bir istek olduğunu hatırlatan davranışlardan kaçınmamışlardı.

Asıl niyetlerini okumak zordu. Öncelikle sultanın Mısır'a asker göndermek istemediğini biliyorlardı. Kasıtlı olarak kamuoyuna Osmanlı müdahalesine taraftar olduklarını ısrarla yayıyorlar; gerek Avrupa devletlerine gerekse Mısır halkına "Biz bu işgali zorunlu olarak yapıyoruz, çünkü Osmanlı Sultan'ı bu meseleyi çözmek için hiçbir tedbir almıyor." diyorlardı.

İngiliz işgali böylece hem Avrupa'nın hem de Mısır halkının iyiliği için yapılmış oluyordu. İngiltere insanlık adına, Mısır'ı özgürleştirmek için bunca masrafı göze almış, büyük fedakârlık (!) yapmıştı.

Diğer mühim bir sebep, Osmanlı'nın büyük fedakârlıklarla 4 yıl önce İngiltere ile yaptığı özel Kıbrıs anlaşmasıydı. İngilizler, Devlet-i Aliyye'nin doğu sınırlarını Ruslara karşı korumak vadi ile Kıbrıs'ı

almışlardı. Osmanlı için Rus tehdidi aynen sürüyordu. İngilizler her an bu garantörlükten vazgeçebilirlerdi. Rusların saldırıya geçmek için bahane üretmeleri zor değildi.

Osmanlı Devleti, bu yüzden dünyanın herhangi bir yerinde İngiltere ile nüfuz yarışına giremezdi. İngilizlerin Mısır'da tasvip etmedikleri herhangi bir pozisyon Rusları harekete geçirebilirdi.

Osmanlı Ordusu'nun ülke sınırlarını koruyacak güçte olmadığı bilinmeyen bir durum değildi. Bu durumda Haçlı ittifakını bozmaktan başka bir çare yoktu, ama Sultan çok ayak sürümesine rağmen bunu başaramadı. Çünkü İngiltere Avrupa devletlerini Osmanlı toprakları üzerinden ayrı ayrı tatmin etmişti. İtalya'yı Trablusgarp için cesaretlendirecek, Tunus'ta Fransa'ya göz yumulacak, Almanya, Afrika'da yeni sömürgeler kuracak, Rusya bir süre daha 93 Harbi'nde yuttuğu büyük lokmanın hazmı için bekleyecekti.

Son olarak Mısır'da gelişen milliyetçi akımın dillendirdiği talepler sultanı rahatsız eden şeylerdi. Devlet-i Aliyye'nin etnik yapısı milliyetçi fikirlere müsait olmadığı gibi meclis talebi, sultanın İstanbul'da bastırmaya çalıştığı bir hastalıktı! Mısır'a gönderilecek askerlerin Arabî'nin fikirleri ile geri dönmesi istenilmeyen bir durumdu.

Özetlenirse Mısır'ın elden çıkması pahasına, devleti tehlikeye atacak bir savaşa girilmeyecekti. İşin perde arkasında Avrupa devletlerinin hiçbiri Mısır'da Osmanlı askeri istemezdi. Gazetelere düşen haberlere göre "Türk askerinin Mısır'a getirilmesi konusu, Almanya'nın girişimleri sayesinde Fransa ve İngiltere tarafından reddedilmişti."¹⁵⁷ Buna göre senaryo baştan yazılmış, perde perde sahnelenmişti. Bu oyunda Osmanlı'ya yer yoktu.

Öte yandan Türk askerinin Mısır'a gelmemesi için Hidiv ve Şerif Paşa büyük bir gayretin içindeydi. Türk askerinin Mısır'a gönderilmesi görüşmeleri, esasında İngilizlerin Arabî'yi asi ilan eden fermanı almak için kurdukları diplomatik bir hileydi. Arabî'nin Telkebir'de hezime-te uğramasından sonra Fransa, Türk-İngiliz askerî ittifakının acilen durdurulmasını istediği gibi Mısır Hidivi de İngiliz Büyükelçi Mallet'e şöyle demişti. "Sultanın eli güçlendiğinde Türk askerlerinin burada bulunması büyük tehlikelere ve zararlara yol açacaktır."¹⁵⁸

¹⁵⁷ Y. PRK. PT. 1/99

¹⁵⁸ Cromer, s. 221

Kısaca olayın aktörlerinden hiçbiri Mısır'a Osmanlı askeri istemiyordu.

Mısır'da Değişen Şeyler

a) Mısır Askeri, Osmanlı Askerine Silah Çeker mi?

Bu konu son derece mühimdir ve objektif değerlendirmelere muhtaçtır. Olayların başından itibaren Vatanîlerin Mısır'a Osmanlı askeri istemediklerine dair Saray'a gazete haberleri gelmekteydi. Ancak bu haberlerin Mısır'daki her türlü gelişmeyi kontrol edebilecek bir düzeyde ağırlığını artıran İngiliz lobilerinin bir oyunu olması ihtimali yüksekti. Mısır'a gönderilen Osmanlı heyetlerinden hiçbiri böyle bir ihtimalden söz etmemişti. Çok küçük bir kuvvetin Mısır'da güvenliği sağlamaya yeteceği ortak kanaatleriydi.

Öte yandan Vatanîler hareketin kuruluşundan itibaren, programlarını "Mısır'ın hilafet merkezine olan bağlarını güçlendirmek" olarak açıklamışlardı. Osmanlı birliklerine karşı gelmeyi hiçbir şekilde izah edemezlerdi. Vatanîlerin hidivin İngilizlere olan yakınlığını protesto etmeleri, esasında Osmanlı askerî müdahalesini kolaylaştırabilirdi. Hareketin aynı zamanda hidivi itaat altına alma gibi bir misyon yüklenmesi durumunda, Vatanîler büyük ölçüde destek verecek ve Osmanlı askerine itiraz etmek için ellerinde hiçbir bahane kalmayacaktı.

Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmediği zaman yaşanacakları Kadri Efendi derin bir vukufu tahlil etmiş bu düşüncelerinin padişaha arz edilmesini istemişti. İngilizlerin sadece güvenliği sağlamak bahanesiyle geçici olarak da olsa idareyi ele almaları durumunda muhtemel gelişmeler şöyle olacaktı:

Mısır'da zaptiye, jandarma, polis ve zabıtayla beraber bütün kara sınıfları ile savaş birlikleri Arabî'ye katılmıştı. Olaylar sona erdiğinde her sınıf askerî teşkilat lağvedilmiş sayılacaktı. Şu hâlde düzenin sağlanması için Mısır'da kullanılacak asker İngiliz birliklerinden ibaret kalacaktı.

Mısır gibi büyük bir kıta için gerek güvenlik işlerinde gerekse harbiye sınıfında kullanılmak üzere 30.000 kadar askerin toplanması ve tamamının eğitilmesi elbette zaman alacaktı. Bu uzun süre içerisinde idare tamamen İngilizlerin elinde kalacaktı. Mısır'ın iki sene boyunca İngiliz askerince işgali, saltanatın menfaatleri açısından büyük zararlara

yol açacaktı. Osmanlı askeri, işin başlangıcı için ne kadar gerekli ise olayların alacağı şekle göre yerli zabıta kuvvetinin hazırlanması ve güvenliğin sağlanması için de o kadar gerekliydi.

Güvenlik güçlerinin uzun bir süre için İngilizlerin elinde kalması Mısır'ı Osmanlı'dan ayırma çalışmalarını birçok noktadan kolaylaştırıyordu. Tunus'ta yaşandığı gibi Osmanlı Devleti'ne bağlılık gösterenler yüz çevirecek, Mısır hükümeti her zorlukta İngiltere'ye müracaat etmek durumunda kalacaktı. En azından Sir Mallet tarafından hidive bu yolda baskı yapılacaktı.

Mısır'da Osmanlı askeri bulunmazsa ne hidiv ne de Mısır halkı İngilizlere itaat etmekten başka bir şey yapamazlardı. Kadri Efendi, Osmanlı askerinin gelmesi durumunda küçük bir muharebeye dahi gerek kalmayacağını ileri sürmekte, İngilizlerin dökeceği kanlara dikkat çekmekteydi.¹⁵⁹

Mısır halkının gözünde hidiv ailesi, israf ve rüşvetlerle Mısır'ı malî iflasın içine sürüklemiş yabancı bir güçtü. Halkın her gün artan tepkisi karşısında bu aile, askerî bir güce dayanmadan Mısır'ın idaresini elinde tutamazdı. Bu gücü Osmanlı vermediğine göre Hidiv gücünü İngilizlerden alacaktı. Bu düşünce ile Kadri Efendi ile Derviş Paşa yeniden, Osmanlı askeri istediler: “Mısır kıtasında üzüntü verici haller günden güne artmaktadır. Allah'ın yardımı ile bu durumun önlenilmesi yalnızca Osmanlı askerinden derhal iki kolordunun gönderilmesine bağlı olduğu, gerek yaptığım araştırma ve gözlemlerden gerekse meselenin aldığı şekilden anlaşılmaktadır.”¹⁶⁰

Mısır'da görev yapan bütün Osmanlı memurları, Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi durumunda saltanatın büyük bir kuvvet kazanacağına fikir birliğine sahiptiler. Sultanın güvenini kazanan Seyid Abdülkadir Efendi bu düşüncesini şöyle ifade etmişti “Mısır kıtasında Arabî takımı müstesna olmak üzere halkın büyük kısmı mukaddes hilafete taraftardır. Hilafeti takdis ve tazim etmeyen varsa da küçük bir azınlıktır. Osmanlı askerinin gelişle durumun bütün bütün değişeceği kuvvetli bir şekilde düşünülmektedir. Allah'ın yardımıyla padişahın kutsal bir muvaffakiyet kazanacağını arz ederim.”¹⁶¹

¹⁵⁹ Y. PRK. BŞK 6 / 51

¹⁶⁰ Y. PRK. YMD. 2 /46

¹⁶¹ Y. PRK. SRN. 1/59

Birçok Mısır lideri İngilizlerin zulmünden kurtulmak için, sulh ve asayişin sağlanmasını padişahın şerefli elinden bekliyorlardı. Bir miktar Osmanlı askerinin Mısır kıtasına geldiğini haber aldıkları zaman saltanat-ı seniyyenin kanatlarına sığınacaklardı. Portsaid Muhafızı İsmail Hamdi Paşa, Osmanlı askerî sevkiyat memuruna “Padişah’ın bu lütfundan mahrum kalırsak Cenab-ı Hakkın murad-ı ilahisinden başka sığınacak kapımız kalmayacak” demiş, Mısır’ın İngilizler eline düşme korkusunu dile getirmişti.¹⁶²

Osmanlı memurlarının ısrarlı asker taleplerine karşı Sadrazam Said Paşa, ihtiyatlı bir cevap verdi. “Hidive yakın zamanda Osmanlı askeri gönderileceği konusunda gizli bir teminat verilebilirdi.”¹⁶³ Bu açıklama daha çok günü kurtarmaya yönelikti.

b) Halkın Mısır Savunmasına Katkısı

Arabî hareketi başladıktan sonra birçok yerleşim yerinde Bedevîlerin ve çiftçilerin Avrupalılara saldırdıkları dükkânlarını yağma ettikleri görüldü. Bunların birçoğu daha önce rehin aldıkları arazilere el koyan yabancı tüccarlar ya da yüksek faizle para veren Rum ve Yahudi tefecilerdi. Mısır’daki sefaletin asıl sebebi olan yabancı unsurlar öteden beri halkın nefretine hedef olmuş durumdaydı.¹⁶⁴ Bu nefret, Arabî hareketi ile birlikte kolayca eyleme dönüşecekti.

Vatanî liderler çiftçilere “Büyük arazi sahiplerinin ellerindeki toprakların asil sahipleri sizlersiniz.” şeklinde demeçler veriyor, çiftçileri kendi saflarında savaşa çağırıyorlardı. Bu çağrıları coşku ile karşılayan çiftçiler, Mısır’ın çeşitli idarî kısımlarından gruplar hâlinde gelip askerî birliklere katıldı. Bunları gören Muhammed Abduh, Barodi Paşa’ya; “Bedevî olsun, çiftçiler olsun kendi istekleri ile halkı harbe giderken gördüm. Büyük bir şevk içinde İngilizlerle savaşmak istiyorlar. İçten gelen bir şuur Mısır’ın asil sahiplerine cesaret vermektedir.” demişti.¹⁶⁵

Topraklarına kavuşma hayali ile Arabî hareketini destekleyen çiftçilerden esasen modern bir asker olarak yararlanma imkânı bulunmuyordu. Ancak halkın yardımı olmadan Arabî’nin hiç bir şey yapma

¹⁶² Y. PRK. ASK. 14/46

¹⁶³ Y. A. HUS. 171/32

¹⁶⁴ Şibli, s. 180

¹⁶⁵ Şibli, s. 176

şansı yoktu. İngiliz malî murakıp Mısır hazinesinde bulunan bütün paraları alıp harbin ilanından önce İngiliz donanmasına sığınmıştı.

Halkın umumi nefretinden yararlanılmış kısa zamanda Kahire'de büyük miktarda yardımlar toplanmıştı. Arabî'nin ifadelerine bakılırsa İskenderiye olayından sonra üç gün içinde askerlerden, gönüllülerden, urbandan yüz bin insan toplanmıştı. Anbarlar erzakla dolmuş, 40 bin deve ve önemli miktarda para gönüllü olarak bağışlanmış, at ve katır sayısı 80 bini geçmişti. İslam tarihinde benzeri görülmemiş bir fedakârlık örneği sergilenmişti.¹⁶⁶

c) Savunma Planları

Mısır ordusunun savunma planlarını Erkân-ı Harp subaylarından Mahmud Fehmi Paşa yaptı. Mahmud Fehmi, beş ayrı bölgede ordugâh kurup savunma tertibatı aldı.

Birinci cephe Keferdevar'da kuruldu. Bu cephenin bütün ihtiyaçları Deminhor'dan karşılanacaktı. Deminhor, bu konuda yeterli imkânlarla sahipti. Batı yönünde Maryot Gölü'ne dayanan cephenin doğusunda Mahmudiye Kanalı'nın girişi ve Ebukır Gölü vardı. Düşmanın Keferdevar'a girme ihtimali bulunmuyordu. Herhangi bir bozgun ihtimaline karşı burada ikinci bir cephe hazırlanmış, her türlü hazırlıklar buna göre yapılmıştı.

İkinci cephe Reşid sahiline kuruldu. Bu cephenin ikmalî Desuk şehrinden yapılacaktı.

Üçüncü cephe Reşid ve Berlis Boğazları arasına kuruldu. Bu sahile düşmanın çıkarma yapması imkânsızdı. Ancak küçük çapta düşman gemilerinin boğazdan Berlis Gölü'ne girmesinden korkulmaktaydı. Boğazı savunmak için iki ayrı tabya hazırlandı.

Dördüncü cephe her türlü ihtiyacı Keferbatih'ten karşılanacak olan Dimyat'a açılmıştı.

Beşinci cephe, şark cephesi adıyla anılan Telkebir ve Salihîye'ye kuruldu. Bu cephe oldukça genişti. Doğusunda Süveyş Kanalı vardı. Portsaid ile Kantara arasında İngiliz harp gemileri bulunmaktaydı. Portsaid ve Kantara yönüne bakan kuzey kısımların müdafaa edilmesine ihtiyaç yoktu. Düşmanın durumuna göre Kantara - Süveyş arasının müdafaa edilmesi gerekiyordu.

¹⁶⁶ Arabî, Takrir, s. 29

Askerî açıdan ilk yapılacak iş, Kantara'nın kuzeyinden Portsaid'e giden tatlı su kanallarının kesilmesiydi. Aynı şekilde Süveyş Kanalı İsmailiye girişinden kapatılmalı, kanal suyunun Süveyş ve İsmailiye'ye gidişi önlenilmeliydi.¹⁶⁷

Mahmud Fehmi Paşa harbin başında, İngilizlerin Portsaid ve İsmailiye'de bulunan tatlı su kanallarına ulaşmalarını önlemek için kanal girişinin kapatılmasını önerdi. Arabî, Mahmud Paşa'nın bu önerisini kabul etmedi.

Aynı şekilde Harp Meclisi Süveyş kanalının kapatılmasını istemişti. İngiliz askerlerinin kanalı kullanarak batı sahillerine özellikle de İsmailiye'ye ulaşmaları önlenmeliydi. Kanalın sahibi sayılan Mösyö De Laspes öteden beri kanala taarruz edilmemesi için Arabî Paşa ile iyi geçinmekteydi. Kendisine Arapça "oğlum" diye başlayan mektuplar yazmakta Arabî de ona "pederim" başlığıyla cevap vermekteydi. De Laspes açıkça Arabî'nin başarılı olmasını istiyor gözükmekteydi.¹⁶⁸

De Laspes Harp Meclisi'nin kararını öğrendiğinde Arabî'den kanalın kapatılmamasını istedi. İngilizlerin kanalı askerî amaçlar için kullanılmayacaklarına dair teminat verdi. Arabî bu telgraf üzerine kanal kapatmaktan çekindi.

İngiliz donanması Portsaid'e girdikten sonra bile De Laspes gönderdiği telgrafta "Kanalı kapatma! Kanaldan bir tek İngiliz askeri geçerse onun yanında bir de Fransız askeri olacaktır. Bütün mesuliyet bana aittir." diyordu.

Arabî'nin yakın dostu John Ninet de kanal konusunda şunları söyler: "Harp başladığı günden itibaren Mösyö Ferdinan De Laspes'in yalancı hileli nasihatlerini dinlemesi Arabî için açık bir gafletti. İngilizleri Fransızların bu konudaki uyarılarını dinleyecek zannetti. Arabî harp fenninin ihtiyaçlarına rağmen kanalın vaktinde kapatılmasından kaçındı. Arkadaşlarının ve benim defalarca hatırlatmamıza ve kendisine yazılı olarak verilen şiddetli takrirlere rağmen görüşünde ısrar etti. Böylece General Wolseley harp tarihinde benzeri görülmemiş bir yardım almış oldu." John Ninet'nin sözlerinin kıymeti onun Arabî'nin sadık ve halis bir dostu olmasından ileri gelmekteydi. Bu dostluk Keferdevar'da Arabî'nin hezime-te uğramasından sonra da devam etti.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Semir, s. 323

¹⁶⁸ Y. PRK. SRN. 1/59

¹⁶⁹ Ninet, 105 (zkr. Raffi, s. 376)

Kanalın kapatılmaması Şark cephesinde bulunan savunma hattını tamamen etkisiz hâle getirecek ve yenilginin en büyük sebebi olacaktı.

Arabî, İngilizlerin kanalın tarafsızlığı kuralına uyacağını zannetti. Bu büyük hata Mahmud Fehmi Paşa'nın savunma hatlarını anlamsız hâle getirdi.

Şayet Süveyş Kanalı harbin başında kapatılmış olsaydı İngilizlerin Akdeniz'de bulunan kuvvetleriyle irtibatları kesilmiş olacaktı. Aynı şekilde Hindistan'dan gelecek yardımlar da engellenecekti. Bu tedbir, General Wolseley'in askerlerini Şark sahrasında susuz ve ekmeksiz bırakacaktı. Ya da çok zor şartlarla delta yoluyla taarruz etmeye mecbur bırakacaktı.

“İngiliz siyasetinin mahareti, askerleri üzerindeki savaş yükünü azaltmıştı. Araplar Avrupa'nın tepkisinden çekinip kanalı kapatmaktan kaçındılar. Kanalın tarafsızlığı devam edecek zannettiler. Beldelerinin en zayıf tarafını açık bıraktılar.”

Ağustos'un yirmisinde İngilizler, Portsaid'ten harp gemileriyle Süveyş Kanalı'na girdiler. İsmailiye'yi işgal edip ticaret gemilerinin geçişine engel oldular. Bu tarihten sonra Arabî, kanalı kapatmak istediyse de İngiliz gemileri ve topçuları kanalın iki yakasında güvenlik tedbirleri aldığı için Mısırlılar ancak tatlı su kanallarını kapamakla yetindiler.¹⁷⁰

Bu savunma tertibatına göre Arabî, asıl kuvvetlerini Akdeniz sahiline yakın bulunan Keferdevar'da toplamış oluyordu. Keferdevar'da bulunan askerlerin başında Tabla Paşa vardı. Harp mahareti yüksek bulunan Sudan askerleri Dimyad'da bırakıldı.

Arabî bütün imkânlarını batı cephesine vermiş doğu cephesini tamamen ihmal etmişti. Hezimetinin en büyük sebeplerinden biri de bu olacaktı. Keferdevar ve Bahira arasında birçok savunma mevzileri hazırlandı. Mahmud Fehmi Paşa, bu bölgeyi müdafaa edecekti. On beş adım derinliğinde dört beş kilo metreyi bulan hendekler kazdırdı. Her tabyaya ellişer adet top yerleştirdi. Bunlar Mahmudiye Kanalı'nın girişini koruyabilecek durumdaydılar.¹⁷¹

Arabî ilk planda asker sayısını 25.000'e çıkarmak istiyordu. Bunun

¹⁷⁰ Mahmud el-Hafif, Ahmed Arabî. Ez-Zaimü Müftera Aleyh, Hilal 1971, s. 178

¹⁷¹ Rafii, s. 362

için en kolay yol, eyalet müdürlerinin emrindeki muhafızların asker yapılmasıydı. 13 Ağustos 1882 tarihinde müdüriyetlere verilen emirle, muhafızlar orduya çağrıldı. Yaklaşık 25.000 muhafız orduya alındı.¹⁷²

İskenderiye'de bulunan Seyid Abdülkadir'in Arabî'nin askerî hazırlıkları hakkında saraya verdiği bilgiler pek iç açıcı değildi:

“Arabî'nin topladığı düzenli Mısır askeri, Hidiv tarafından yapılan araştırmaya göre on altı alay piyade, sekiz alay süvari, dört alay topçu ve on bin kadar urban atlısından ibarettir. Bir piyade alayında iki bin asker vardır. Fakat bütün alaylar bu sayıya ulaşmayacağı için piyadele-
rin toplamı yirmi beş bin kadar tahmin edilmektedir. Arabî'nin toplam kuvveti hiçbir şekilde kırk bini geçmeyecektir.

Bu alaylar, Mehmed Ali Paşa zamanında askerlik yapan hemen hepsi altmış yaşından yukarı birtakım amelden düşmüş ihtiyarlardan ibarettir. Geri kalan alayların çoğu talim görmemiş acemi neferat ile doludur. Bunlara talim yaptıracak subaylar da bulunmamaktadır.

Arabî Paşa, meydana çıktığından beri mektepten yetişmiş olan subay ve amirleri askerlikten çıkarmış, Türk ve Çerkezleri de sürgün etmiş olduğundan subayların çoğu okuma yazma bilmeyen birtakım askerler arasından seçilme cahillerdir. Süvari alayları da bu hâldedir. Alayların kadroları yedi yüz olması lazım gelirse de ancak beş yüz civarında askerden kurulduğu tahmin edilmektedir.

Topçu takımları bunların tamamından daha geri kalmıştır. Gülle numarasını ayıramayacak, nişan almasını bilmeyecek derecede bilgisiz ve acemi olmaları yüzünden hemen tamamı hiçbir şey hükmündedirler.

Mısır'ın Sudan taraflarında 20.000 kadar nizamiye ve muvazzaf zaptiye askeri varsa da bunlar Mehdi denilen asinin karşısında dayanamamıştır. Şimdi oradaki kuvvet kâfi gelmediğinden devamlı surette buradan asker istemektedirler. Arabî Paşa oraya asker gönderme konusunda bir seneden beri tereddüt etmekte olduğu için Sudan'daki asker şimdilik müdafaa hâlinde bulunmaktadır.

Mısır halkı İngiliz istilasına karşı gelineceğine inanırsa, Arabî zamanla eksiklerini tamamlayacak Nil'in suları çoğaldıkça tehlike büyüyecektir. Arabî Paşa'nın ordugâh yaptığı mevkiin İskenderiye tarafı birtakım göller sayesinde emniyete alınmışsa da eğer yol bulunarak arkası

¹⁷² Semir, s. 321

kesilecek olursa bu tabii engelin elbette kendisine de zararı dokunacaktır. İngilizlerin Süveys'e döktükleri askerin, İsmailiye'ye doğru yürütülmesi bu maksada yönelik olduğunda şüphe yoktur.

Mısır halkının fikirleri ikiye ayrılmıştır. Arabî takımı canlarını kurtarmak için 'herçibad abad' savaşı fikrindedir. Yerli halkın dışında Fransızlardan başka bütün yabancılara düşmanlık gösteriyorlar. Halkın geneli, Mısır meselesini Tunus meselesine kıyas etmekte, İngilizlerin buraya gelmesini, Fransızların Tunus'a gitmesi gibi bir istila hareketi olarak görmektedir. Bu istila karşısında her türlü fedakârlığa katlanmak fikrindedirler."¹⁷³

Seyid Abdülkadir'in verdiği bilgilere bakılırsa Arabî'nin askeri eğitimsiz, yaşlı ve özellikle subay kadroları açısından yetersizdi. Ancak Mısır ordusunun daha ilk günde dağılacağı yönündeki tahminler fazla abartılıydı. İman ve idealin yerel şartlarla desteklenmesi durumunda İngilizlerin Mısır'a girmesi o kadar kolay olmayabilir, en azından yıllar süren bir direniş ortaya konabilirdi. İki yıl kadar sonra Sudan'da Ahmed Mehdi, mağrur İngiliz ordularını daha ilkel şartlarda perişan edecekti.

Osmanlı Devleti kendisi müdahale etme şansını kaybettiği andan itibaren Arabî hareketini zayıflatacak girişimlerden kaçınmalıydı. Mısır'da İngiliz işgalinin hukuksuz olduğu kuvvetli bir şekilde dile getirilmeli ve Arabî'yi asi ilan etmek gibi sadece İngilizlerin işine yarayan girişimlerden uzak kalınmalıydı. Vatanîler uzun bir süre kendi imkânları ile Mısır'ı savunabilirdi.

İngiltere'nin işgal politikaları uzun süreli ve sabırlı politikalarıdır. Osmanlı'nın en buhranlı bir döneminde Kıbrıs'ı zorla satın almış, Mısır işgalinin lojistik desteğini Kıbrıs üzerinden sağlamıştı. Aynı şekilde cihan harbine gelindiğinde Filistin'in işgali için lojistik desteği Mısır üzerinden sağlayacaktı. Yapılanlar en azından bir asırlık bir planın birleştirilen parçalarından ibaretti.

e) İngiltere'nin Askerî Yığınağı

İngilizler önceden hazırlıklarını yapmış, Kıbrıs, Malta ve Hindistan'da savaş birlikleri hazırlamışlardı. İlk planda Kıbrıs'ta hazır tuttulan 10.000 asker İskenderiye'ye çıkarıldı.¹⁷⁴ Açık denizde bekleyen Helikon, Enosibel, Monark ve Penelob zırhlıları iç limana girdi.¹⁷⁵

¹⁷³ Y. PRK. SRN. 1/59

¹⁷⁴ Y. PRK. BŞK. 6/42

¹⁷⁵ Y. PRK. PT. 1/112 (Die Niyöz, 13 Temmuz 1882)

İskenderiye'ye çıkarılan asker sayısı yeni gelen kafilelerle birlikte 25.000 ulaşmıştı. On bin kadarı piyade, geri kalanı süvari ve topçudan ibaretti. Bir tümen İskenderiye yakınlarında Arabî Paşa'nın savunma hattı karşısına yerleştirildi.

İngiliz askerinin tuttuğu cephenin bir ucu İskenderiye'ye bir buçuk saat uzakta bulunan Remle kasabasına ve Mahmudiye Kanalı'na kadar uzanmaktaydı. Bu kanal Nil'den İskenderiye'ye kadar Mehmed Ali Paşa zamanında açılmış ve İskenderiye'ye tatlı su vermekteydi. İngilizlerin burada inşa ettikleri merkez tabyası bir kale görünümündeydi.

İngiliz hattının diğer ucu eski ve yeni şimendifer hatlarının kesiştiği noktada yer alıyordu. Buralara da ayrıca tabya inşa edilmişti. 5-7 Ağustos 1882 tarihlerinde İngilizler; Malta, Kıbrıs ve Cebelitarık'tan on dört bin civarında asker getirdiler. Telkebir Savaşı'ndan önce İngiliz askeri elli bini geçmiş bulunuyordu.

İngiliz kumandanı Garnet Wolseley İskenderiye'de bir hafta boyunca yaptığı incelemeler sonrasında Süveyş tarafında bulunan İngiliz askerinin taarruz için yetersiz olduğuna karar vermişti. Yapılan değerlendirmelere göre: "Eski şimendifer hattı üzerine demir çubuklar koydurup, çölün ortasından sessizce Mısır'a gidilmesi zaman alacaktı. Hindistan'dan gelecek asker varsa da yetiştirme tarihi bilinmiyordu. Hareket uzadıkça İskenderiye de su sıkıntısı artacaktı. Ayrıca Osmanlı askeri geciktikçe Arabî Paşa'nın yaydığı haberler halkın zihninde yerleşecek, harbin saltanat ve hilafet adına yapılmakta olduğu inancı yaygınlaşacaktı." Hareketin bir an önce bitirilmesi gerekiyordu.

Mısır'da bulunan İngiliz askerlerinden yararlanarak 43 kıta harp ve nakliye vapuruyla Ebukır'a çıkarma yapmak için hazırlıklara başlandı. İskenderiye'den kanala giden Wolseley, önce Portsaid'e bir miktar asker bırakmış, Sis telgrafhanelerini işgal ettikten sonra İsmailiye'ye 9.000 asker çıkarmıştı. Kanalı savaş gemileri ile kapattığını Avrupa'ya ilan ettikten sonra, Zekazik İstasyonu'ndan Süveyş'e gelmekte olan askerle birleşmek üzere Mısır'a doğru hareket etti.

Wolseley, harp planını beş-on gün içinde Arabî'yi dört taraftan kuşatacak şekilde yapmıştı. Bunu gerçekleştirdiği zaman hareketin on beş gün içinde bitme ihtimali vardı. Kraliçenin üçüncü oğlu, üç alay piyadeye kumanda etmek üzere İskenderiye'ye gelmişti.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Y. PRK. ŞBK 6/51

f) Propaganda Savaşı

İngiliz askerleri Süveyş'ten İsmailiye'ye doğru hareket ettikleri sırada Arabî takımından çok sayıda urban şeyhini akçe ile kandırılmışlardı.¹⁷⁷ Bu konuda kendilerinin en büyük yardımcısı Meclis Başkanı Sultan Paşa'ydı.

Sultan Paşa, Mina Müdüriyetine bağlı bir köyde sade bir çiftçi olarak yaşamaktaydı. Mina'da sevilen ve saygı gören bir insandı. Siyasete ve emirliğe şiddetle düşkün olmasına rağmen İsmail Paşa döneminde sona eren arazi müfettişliği dışında siyasî bir görev almamıştı.

Vatanî hareketin ortaya çıktığı günlerde bu harekete destek verdi. Şerif Paşa döneminde yapılan milletvekili seçimleri sonrasında meclise girdi ve başkan seçildi. Muhammed Abduh'a bakılırsa Sultan Paşa, Meclis'te hidivin katledilmesini bile istemişti. Celselerin birinde hidivden söz edildiği sırada Sultan Paşa "Bizi yabancılara satan bu yağmacı yılan sülalesini öldürünüz!" diye bağırıyordu. Ancak Arabî bu fikre katılmadı.¹⁷⁸

Sultan Paşa gerçek yüzünü İngilizlerin İskenderiye'yi bombardıman etmesinden sonra gösterdi. Muhammed Abduh'a göre Mısırlılar içinde vatana en büyük ihaneti yapan Sultan Paşa'ydı. Önce fitne ateşini yakmak için uğraşmış, Vatanîleri harp ateşinin içine atmak için çalışmıştı. Harp başladıktan sonra izi üzerinde geri döndü. Dağıttığı rüşvetlerle kendi kavmi arasında İngilizlerin en büyük yardımcısı oldu. İngiliz gemileri ile sahil şeyhlerini dolaşan Paşa, büyük vaatler karşılığında Arabî'nin asker kaynaklarını kurutmayı başardı.¹⁷⁹ Şark müdüriyetine bağlı bedevî kabileler arasında savaşı terk etmeleri için sultan ve hidiv adına fermanlar dağıtmıştı.¹⁸⁰

Öte yandan İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Cambridge Üniversitesi Şark Dilleri hocası Edward Palmer'den yardım istedi. (1840-1882) Palmer'in Şark sahrasını tanınması ve yerel dilleri bilmesi işini kolaylaştırdı. İskenderiye'de Amiral Seymour ile görüşen Palmer, Yafa'ya gidip burada Arap kıyafetine girdi. Kendisini Şeyh Abdullah adında bir Müslüman olarak tanıtmış, deve satın almak isteyen bir tüccar görünüşüyle sahraya çıkmıştı. Büyük rüşvetler karşılığında Tarabin ve Tayaha kabileleri ile anlaşma sağladı.

¹⁷⁷ Y. PRK. SRN. 1/59

¹⁷⁸ Şibli, s. 151

¹⁷⁹ Y. PRK. ASK. 14/46

¹⁸⁰ İsmail Muhammed Zeynüddin,, *Barleman...* Mısır li'l-Mısıriyyîn, el -Ehram 1981, s. 233

Edward Palmer

Ağustos ayında tekrar bölgeye gelen Palmer, bedevîlerin yardımıyla, Arabî Paşa ile Türkiye arasında haberleşmeyi sağlayan telgraf hattını tahrip etti. Bölgede bulunan en büyük bedevî kabilesi şeyhlerinden Salihîye'de yaşayan Suud Tahavi ve Tamîlat vadisi şeyhi Muhammed el-Bakli'nin hidivin yanında yer almalarını sağladı.¹⁸¹ Bu seyahatlerinin birinde Palmer üç arkadaşıyla birlikte çölde dağıttığı altınların kurbanı oldu. Bedevîler altın yumurtlayan tavuğu kesmişlerdi.¹⁸²

Bedevî urban şeyhlerini satın alma, dönemi itibariyle İngilizlerin bütün Orta Doğu'da yaygın olarak kullandıkları bir usuldü. İngiliz ajanlar asırlardır çölde serbest yaşayan ve cahiliye toplumunun geleneklerini sürdüren urban reislerini kendi mekânlarında bulup onları maaşa bağlamışlardı. İskenderiye çıkarmasının hemen ardından bölgeyi çok iyi bilen ajan misyonerler Arabî'nin asker kaynağı olan urban kabilelerini dolaşmışlar, yüksek miktarda altın dağıtarak kabilelerin savaştan çekilmesini sağlamışlardı.

¹⁸¹ El - Hafif, s. 171-176

¹⁸² Y. EE. 127/45

Uzun asırlarda kendi hâllerine terk edilmeleri yüzünden Cihan Harbi'nden önce yabancılar tarafından İttihad-ı İslam aleyhine kullanılan Urban şeyhlerinden bir grup resmi bir memur ile birlikte.

Öte yandan Arabî'nin Mısır'daki gazetelerinden el-Müfit ve el-Vatan gazeteleri, Mahmudiye Kanalı civarında bulunan tabyalar arasında ara sıra karakol maksadıyla açılan birkaç el silah ve top seslerini, bir savaş suretinde gösterip “din düşmanlarını şöyle yaptık, böyle kestik, şuradan kaçtılar, buradan firar ettiler” diye ellerinden geldiği kadar büyüüp ilan ediyorlardı. İngilizler de boş durmamışlar dört beş gün içinde İskenderiye’de yayına hazırlanan el-Ehram ve el-Akval gazeteleri ile bunlara cevap yetiştirmekteydi.

Arabî taraftarları, padişahın emriyle İngilizlere karşı cihat ettiklerini iddia ederek halkı teşvik ederken, muhalif gazeteler bu iddiaları yalanlamak ve halkı korkutmak için çalışmaktaydılar.

Portsaid'in İngiliz askeri tarafından işgal edilmesinden sonra Osmanlı sultanının Arabî'yi asi ilan eden fermanı, Mısır'a ve bazı vilayet merkezlerine rahatlıkla gönderilebilecekti. Bu durumda Arabî önemli ölçüde güç kaybedecek demektir.¹⁸³

¹⁸³ Y. PRK. ŞBK. 6 /51

Harbin Başlaması

Askerî sözleşmenin imzalanmaması üzerine İngilizler serbest kalmış sayılırdı. Çok istedikleri fermanları zaten almışlardı. Halife'ye isyan etmiş olan Arabî'nin manevî kuvveti büyük ölçüde kırılmış sayılırdı. Geri kalan kısmı da altın ile halledilmişti.

Keferdevar, cephesinde iki tarafın küçük çaplı taarruzları oldu. Bunların çoğunda Mısır askerleri İngilizleri geri attı. İngilizlere kıyasla kayıpları daha azdı. Ancak bunlar kesin netice alıcı büyüklükte çarpışmalar değildi. Daha çok keşif birliklerinin taarruzlarından ibaretti. Reşid cephesinde İngilizlerin çıkarma yapma teşebbüsü başarılı bir şekilde engellenmişti. 5 Ağustos'taki ilk denemeden sonra bir daha herhangi bir teşebbüste bulunulmadı.

İngilizler asıl olarak harbe şark cephesinde hazırlanıyordu. Kanalın tarafsızlığı ve harp sahası yapılamayacağı kuralını hiçe sayarak harp gemileri ile 2 Ağustos'ta Süveyş ve Portsaid'i savaştan ele geçirmişlerdi. Süveyş'te karaya sadece 350 asker çıkarılmıştı. Mısır ordusu buralarda hiçbir savunma tertibatı almamıştı. Oysa buralar savunulmalıydı. 20 Ağustos'ta Portsaid'de bulunan 23 harp gemisinden karaya çıkan askerler doğu ve batı yönlerinde savunma hatlarını kurdu. Burada bulunan 250 Mısır askerinin bir kısmı firar etmiş, diğer bir kısmı esir düşmüştü.

25 Ağustos'ta Meshuta ve Meshame önlerinde çıkan şiddetli çatışmada İngiliz topçu ateşi, siperleri dağıtmış, Mısır Ordusu Erkân-ı Harp Başkanı Mahmud Fehmi Paşa, İngilizlere esir düşmüştü. Bu Mısır ordusu için telafi edilemez bir kayıptı.

Telkebir'deki asıl savaşın öncesinde kayda değer iki çatışma da Telkebir'e 15 km. uzaklıktaki Kassâsin'de meydana geldi. Burada İngilizlerin 1.500 kadar deniz askeri bulunmaktaydı. Kahire Harp Meclisi buraya taarruz kararı aldı. Yapılan her iki taarruzda Mısır askeri kendilerini karşılayan İngiliz askerlerini siperlerine dönmeye zorladılarsa da sonuç alıcı bir başarı elde edilemedi.¹⁸⁴

a) Telkebir Savaşı

Harp başladığı günlerde Telkebir'de tabyalar henüz tamamlanmamıştı. Asker sayısı da istenilen düzeyde değildi. Ali Rubi Paşa'nın komutasında on ya da on iki bin civarında asker ile yetmiş adet top vardı.

¹⁸⁴ Semir, s. 325-330

Askerlerden pek çoğu daha önce hiçbir muharebeye katılmamış ace-milerden oluşmaktaydı. Mısır ordusunun yetişmiş askerleri Keferdevar ile Dimyad'da bulunuyorlardı. Bunlar savaş süresince hiçbir muhare-beye katılmadılar. Arabî en azından Dimyad'daki tecrübeli askerleri Telkebir'e getirmeliydi.

General Wolseley Telkebir savaşı için on bir bin piyade askeri, iki bin süvari ve yeteri kadar top hazırlamıştı. Hücum Telkebir'in kuzeyin-den başladı. 12 Eylül akşam saatlerinde Kassasin'den hareket etti. Gece karanlığında bütün ışıklar söndürülmüştü. Askere donanma subayla-rından bazıları kılavuzluk yapmış, başarılı bir şekilde yıldızlardan yürü-yüş yönünü tayin etmişlerdi. Bunların arasında hidivin emrinde kalan Mısır'ın erkânı harp subayları da vardı. Ayrıca Henadi urbanından kira-ladıkları kılavuzlar askere yol gösterdiler. Kassasin'den Telkebir'e kadar on beş kilometre yürüyen İngiliz askerleri garip bir şekilde Arabî'nin keşif kolları tarafından fark edilmediler.

İngiliz askerleri sabah saat beş sularında Telkebir'e yüz elli yarda me-safeye kadar yaklaşmışlardı. Beşe çeyrek kala Mısır ordugâhı yarım hilal şeklinde İngiliz askerleri tarafından kuşatılmış durumdaydı. İngiliz hü-cumu başladığında Mısır askerleri hâla uyumaktaydılar. İngiliz topçusu, öncü birlikler henüz Arabî'nin hendeklerine ulaşmadan ordugâhı top ateşi altına aldı. İlk hamlede şiddetli bir şekilde birinci tabyaları ele ge-çiren İngilizler, ikinci tabyalara hücum başlatmıştı. Aynı esnada Gene-ral Dırodi'nin idaresinde bulunan süvariler sağ koldan hücumla geçtiler. İki kanattan kuşatılan Mısır askeri paniğe kapılmıştı.

Sudan birliklerinin başında bulunan Mehmed Ubeyd Bey, şiddetli bir şekilde direnmek istediye de topçu ateşi altında askerleri ile birlikte şehit edildi. Aynı şekilde piyade alayında Ahmed Ferec Bey, Abdülkadir Bey ve Yüzbaşı Hasan Rıdvan Efendi'nin üstün gayretleri görüldüyse de İngiliz topçu ateşi, birliklerin nizamını bozduğu için herhangi bir yararlılık göste-remediler. Hasan Rıdvan Efendi'nin yaralanması ile Mısır ordusunun dire-nişi tamamen kırılmış oldu. General Wolseley, Hasan Rıdvan Efendi'nin cesaretini takdir etmiş kendisine hürmeten kılıcını iade etmişti.

Esasen Mısır ordusundan muharebeye üç bin kadar askerin katıldığı geri kalanların silahlarını bırakıp firar ettikleri görüldü. Savaş en fazla yirmi dakika kadar sürmüştü. İngilizlerin bütün kaybı dokuzu subay elli yedi askerdi, dört yüz kadar da yaralı vardı. Mısır ordusunun kayıpları

bin beş yüz, iki bin arasındaydı. Blunt'un eserinde bu savaşta Mısır ordusunun on bine yakın kayıp verdiği iddia edilmektedir.¹⁸⁵

Arabî Paşa, sabah namazını kılariken top seslerini işitmiş, dışarı çıktığında tabyaların ateş altında kaldığını görmüştü. İngiliz süvari topçu bataryaları, ordugâhtan dört bin metre gerilerde bulunan ordu karargâhını ateş altına almıştı. Gerisini şöyle anlattı: "Merkezde bulunan bin kadar neferi çağırıp bataryalar üzerine hücumla geçmelerini istedim. Fakat dehşete kapılmış bir hâlde geri çekildiler. İrzın, dinin, şerefın korunması ve vatan için savaşmaları gerektiğini söyledimse de hiçbir fayda vermedi. Ancak firarlarını artırdı. Meydana baktığımda izdihamdan atların, develerin, askerlerin birbirine karışmış hâlde arkalarını düşmana dönüp kaçıştıklarını gördüm. Firarlarına engel olmak için köprübaşına koştum. Hiçbir konuşma onlara fayda vermedi. Ne gözleri bir şey görüyor ne kulakları bir şey işitiyordu. Her birisi batı yakasına geçmek için kendilerini suya atmışlardı. Topçu ateşi her taraftan etrafımızı kuşatınca Telkebir'i terk ettim, yeni bir savunma hattı oluşturmak düşüncesi ile Kahire'ye hareket ettim."¹⁸⁶

Osmanlı sevk-i askerî memurunun yaptığı değerlendirme daha farklı bilgiler vermekteydi: İngilizler işin başlangıcından nihayet zafer kazandıkları son güne kadar, yalnız denizden yıkmaya muvaffak oldukları İskenderiye tabyalarından başka, karada yapılan savaşlarda layıkıyla muzaffer olamamışlardı. Kanal boyunda Nefiše, Şalof, Nikzane ve Kassasin'de birer ikişer yapılan bütün savaşlarda galibiyet Araplar tarafında kalmıştı.

Öyle ki İngiltere'den beş bin kadar yardımcı asker, büyük çapta toplar, birçok harp malzemesi ve patlayıcı madde getirilmesine lüzum görülmüştü. Arabî'nin etrafında bulunan bedevî ve urbanın dağıtılması uğrunda gerekli teşebbüslerin acilen yapılmasını istiyorlardı. Bedevî asıllı Sultan ve Ferit Paşalar ile daha münasip birkaç zat bu iş için bizzat Hidiv tarafından özel bir vapurla Bedevî kabilelerine gönderildi.

İngilizler bir taraftan para kudretiyle kalpleri kazanırken, diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne ağır teklifler ileri sürerek askerî yığınağı tamamlamışlar, Kahire yolunu tutmak üzere birkaç günlüğüne taarruza ara vermişlerdi.

¹⁸⁵ Blunt, s. 306

¹⁸⁶ Arabî, Müzekkerat, s. 398

Telkebir Kumandanı Ferik Reşit Hüsnü Paşa'nın emrindeki Mısır askeri ve urban süvarileri, 10-11 Eylül günlerinde Kassasin'de yaptıkları şiddetli hücumlarda İngilizlere büyük kayıplar verdirmişlerdi. Nefiše ve Şalof İstihkâmlarına kadar kaçan İngilizler "Çöllerde kumun hesabı malum, Arap ve urbanın hesabı yok." diye telgrafla feryat ediyorlardı.

Nihayet General Wolseley, ikinci gün "Ahali ve urban tamamen lehimize çevrildi." diye telgrafla müjde verdi. Eylülün on ikinci gecesi, saat dörtte Telkebir Tabyalarına 200 m. uzak mesafeye kadar ileri harekete geçildi. Ateş başladıktan yarım saat sonra ileride sağ ve sol kanatta bulunan siperlere taarruz başlatıldı. Bu hücumun dehşet saçan gürültüsü, geride bulunan büyük tabyalardaki Mısır askerinin silahlarını bırakıp firar etmelerine sebep oldu.

İngilizler kendi kuvvet ve maharetlerine, düşmanın zaaf ve azlığına güvenip şiddetli bir hücum ile Mısırlılardan bir tek zatla karşılaşmadan büyük tabyaları ele geçirmiş oldular. Kaçan askerlerin yollarını kesmek üzere iki alay Hint süvari askeri arkalarından gönderildi.

Hint süvari alaylarının yollarda telef ettiği Mısır askerlerinden geride kalanlar, kimisi memleketlerine kimisi Kahire'ye dağıldı. İki bölük süvari askerinin Mirliva Mahmud Sami Paşa'nın emrinde Said içlerine doğru çekildiği söylenilmekteydi. 10-11 Eylül muharebesinde Telkebir Kumandanı Reşit Hüsnü Paşa'nın yaralanması üzerine Arabî bizzat kendisi kumandayı üzerine almıştı.

Mısır askerinin en cesurları olan siyah Sudanlıları, ileri sağ ve sol kanat istihkâmlarına yerleştirmiş, ilk ateşe mukabele eden Sudan askeri bir buçuk saat kadar cesurane sebat gösterip iki bin kadar zayıat vermişti. Rüzgârın aksi yönde esmesi kuvvetlerini tarumar ettiğinden bu cesur ateş parçaları mahvolup gittiler. Şayet diğer istihkâmlarda bulunan Mısır askerleri bunlara yardım ile iki saat sebat göstermiş olsaydılar İngilizlerin üçte ikisi telef ve geri kalanı kaçmaya mecbur olacaktı.

Telkebir'in düştüğünü işiten Keferdevar, Ebukır, Reşid, Tanta ve Keferbatih Tabyaları ile sair kasaba ve köylerde bulunan Mısır askerleri, -Arabî'nin zorbalığından bezmiş oldukları için- silahlarını bırakıp memleketlerine firar etti. Mısır askerinin boşalttığı tabyalar İngiliz askerleri tarafından hiçbir direnişle karşılaşılmeden teslim alındı. İngilizler halk tarafından sevinç gösterileri ile karşılandı.

Dimyat ve Cemil İstihkâmları teslim olmayı kabul etmedi. Amiral Seymour, üç kıta zırhlı firkateyn ve beş kıta korvet kambotu Portsaid'den, Cemil'e gönderdi. Ayrıca karadan 500 asker sevk edildi. Teslim olmazlarsa topa tutulmaları emri verildi.

Karadan ve denizden kuşatılan tabya üzerine zırhlılardan üç adet dansiz top güllesi atılmış, ancak karşılık veren olmamıştı. 24 saat sonra Mısırlı bir teğmeni yanına alan İngiliz subayı, Cemil istihkâmında, yalnızca bir binbaşı, bir yüzbaşı, iki mülazım ve seksen asker ile karşılaştı. Subaylardan kılıçları, askerlerden silahları alınıp, memleketlerine gönderildiler. Dimyat'ta Abdülal Paşa idaresinde bulunan altı bin kadar Mısır askerinin, direnmeye devam ettikleri söylenilmekteydi.¹⁸⁷

İngilizler Cemil tabyasında parçalanmış hâlde buldukları dokuzu küçük, üçü büyük on iki adet Grup marka top ile birlikte ne kadar barut ve patlayıcı madde varsa tamamına el koydular.

Hareketin üçüncü günü Dimyat'ta bulunan askerlerin de Dimyat komutanı Abdülal Paşa ile birlikte silahlarını bırakarak memleketlerine firar ettikleri haber alındı. Bu haberle birlikte Mısır kıtasında harp sona ermiş demektir. Hidiv, Mısır'a dönüp makamına oturdu. (27 Eylül 1882)¹⁸⁸

Bu kolay başarının ardından İngilizlerin Babiâli'ye karşı tavırlarında ani bir değişiklik görüldü. Askerî sözleşmenin henüz padişah tarafından tasdik edilmemiş olmasından yararlanan Lord Dufferin, Babiâli'ye 'artık askerî harekete katılmaya lüzum kalmadığı, İngiltere'nin de bir müddet sonra askerini geri çekmeye başlayacağını' tebliğ etti. Babiâli, İngiltere'nin bu tavrını vermiş bir senet kabul ettiğini açıklamakla yetinmek zorundaydı.

b) Arabî Niçin Yenildi

Telkebir Şark cephesinin merkezinde Keferdevar ise Batı cephesinin merkezinde yer alıyordu. Keferdevar, Arabî'nin asker yönüyle en kuvvetli olduğu cephe idi. Ne var ki bu cephede Mısır ordusunu mahvedecek büyük ihanetler yaşandı. Cephenin güvenliğini sağlayan kanalın doğu girişinde gerekli tedbirler alınmamıştı. Ahmed Arabî Batılı

¹⁸⁷ Y. PRK. ASK. 14/46

¹⁸⁸ Y. PRK. ASK. 14/48

devletleri gücendirmemek için Süveyş Kanalı'nın deniz trafiğine kapatılmasını göze alamadı. Yenilginin en büyük sebebi buydu.

Hidiv Tevfik Paşa'nın İngilizlerin himayesine girmesi, Mısırlıların vatanlarını korumaları konusunda bir tereddüdün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Hidiv, Arabî'nin verdiği emirlere uyulmaması konusunda daima emirler yayınlamaktaydı.

Azından iki üç asırdır İslam ümmeti büyük ölçüde cahil bırakılmıştı. Anadolu da dâhil olmak üzere uzak İslam beldeleri kendi kaderine terk edilmişti. Yerleşik bir hayatı olmayan bedevî urban kabilelerinde din ve milliyet duygusu gelişmemiş, asırlarca süren kabilecilik ve yağmacılık damarlarına işleyip bir hayat tarzı hâline gelmişti.

Bölge üzerinde uzun soluklu araştırmalar yapan İngiliz ajan misyonerleri, kabile şeyhleri ile geliştirdikleri dostluklar sayesinde Arabî'nin asker kaynağı olan urban kabilelerini harbin başladığı günlerde satın aldılar.

Mısır Ordusunun İskenderiye sahiline kurduğu tabyalara yerleştirilen bataryalar daha savaşın ilk gününde saf dışı bırakılmıştı.

İngilizlerce satın alınan urban süvarilerinin dağılması, Arabî birliklerinin panik hâlinde kaçışmasına yol açtı. Bundan daha da önemlisi İngiliz birliklerinin gece baskını hidiv yanlısı subayların ihaneti ile gerçekleşmişti. Blunt, keşif birliklerinin komutanı Miralay Abdurrahman Hasan Bey'in İngiliz askerine yol açtığını, tabyaların önüne kazılan hendekleri korumakla görevli Miralay Ali Yusuf Bey'in de İngilizlerin

hedeflerini doğru almalarına yardımcı olmak üzere tabyalara işaret kâdilleri koyduğunu ileri sürmüştür.¹⁸⁹

c) Arabî'nin Teslim Olma Kararı

Arabî'nin teslim olma kararı ile ilgili olarak farklı bilgiler verilmiştir. Osmanlı sevk-i askerî memurunun Saray'a verdiği bilgilere bakılacak olursa Arabî, yalnız bırakılmış, harp meydanında terk edilmiştir. "Ahmed Arabî Mısır askerinin bozulduğunu görünce önceden hazırlamış olduğu şimendifer katarıyla doğruca Kahire'ye geldi.

Kahire'de topladığı meclise "Telkebir düşmanın eline geçti, yakında bu tarafa hücum edecekler mukabele ve müdafaaya hazırlanalım!" teklifinde bulundu. Hiç kimsenin asla kendisine uymadığını görünce hemen Abbasiye istihkâmına gitti. Orada bulunan subaylar ve askerler de kendisini dinlemediler.

Muharebeden günlerce önce Mısır muhafızlığı kale kumandanı Rıza Paşa, Hidivliğe takdim ettiği dilekçesinde İngilizler Mısır'a girdikleri takdirde engel çıkarmadan kaleyi teslim edeceklerini bildirmiş. Bu dilekçe ümera ve subaylar arasında gizli tutulmuştu.

İkinci gün öğleden sonra İngiliz askerleri Kahire'ye geldi, hiçbir engelle karşılaşmadan şehre girdiler. Memleketin ileri gelenleri ile yüksek rütbeli subayların, İngilizleri şenliklerle alkışlayarak karşıladıklarını gören Arabî ve yakın arkadaşı Tabla Paşa, kılıçlarıyla İngilizlere teslim mecbur oldu.

Mısır meselesinin başından beri Ahmed Arabî ile aynı fikirde olan ve Selahaddin-i Eyyubî sülalesinden olduğu iddiasında bulunan Mahmud Sami Paşa'nın, Said üzerinden Trablusgarb'a gideceği haber alınmıştı. Mahmud Sami iki gün sonra pişmanlık gösterip Kahire'de bulunan evine geri geldi. İngilizler tarafından evi basılıp hapse atıldı."¹⁹⁰

Ancak yukarıdaki ifadeler "Ne oldu da üç gün önce büyük bir coşku ile savaş kararı alan millî Harp Meclisi, Arabî'yi yalnız bıraktı?" sorusunu cevaplamaktan uzaktır.

Halkın büyük bir coşku ile desteği sağlanmış, toplumda derin bir itibarı bulunan şeyhler ve Ezher hocalarının fikir birliği sağlanmışken bütün fikirlerin bir anda işgalci lehine dönmesi mümkün değildi.

¹⁸⁹ Blunt, s. 302

¹⁹⁰ Y. PRK. ASK. 14/46

Bu durumun tek izahı Arap araştırmacıların dikkat çektiği şekilde lider kadronun, can korkusu ile onursuz bir şekilde teslimiyet göstermesiydi.

Arabî'nin savaş alanını terk edip Kahire'ye gelmesi anlaşılabilir bir davranış değildi. En azından o güne kadar dillendirdiği görüşler ve ortaya koyduğu tavırlar açısından böyle bir şey beklenilmiyordu. Uzlaşmaz tavırlarıyla dikkat çeken millî kahraman, cephede askeri bırakmış Kahire'ye gelmişti. Söylem ve tavırlarında çok ani, çok keskin değişimler oldu.

Kahire'de toplanan Harp Meclisi, savaşa son verip İngilizlere teslim olma kararı aldı. Hidivin amcaoğlu Emir İbrahim Ahmed Paşa "Kahire askerle, Harbiye mahzenleri ağzına kadar zahire ve silahla doludur. Müdafaa malzemesi oldukça boldur. Bizler burada kaldıkça Mısır'ı müdafaa etmemiz vaciptir." demişti. Görünüşte onun bu sözlerini beğenenler nefislerini dolduran yeise mağlup olup teslim olma kararı aldılar.

Bu mecliste ne Arabî'den ne de diğer millî kahramanlardan savaşa devam konusunda bir talep gelmedi. Ahmed Arabî, Kahire de savaşın sona erdirilmesi kararı aldıktan sonra hidive aşağıdaki tezkireyi yazdı:

"Efendim İngilizlere mukavemetim arkadaşlarımla birlikte ancak dinî ve vatanı müdafaa etmek içindi. Kesin olarak hiçbirimize isyan etmek ya da mukaddes hukukunuza karşı gelmek fikri gelmemiştir. Bununla birlikte ben yapılan hatayı ikrar ederim. Benim ve arkadaşlarım için af talebinizi beklerim. Affetmek sizin ahlakınız ve ikramınıza ait bir fazilet olacaktır. Ayrıca yaptığımız işler için yüce zatınızdan özür dileriz. Günahlar bize aittir. Bütün kardeşlerimle birlikte yüksek zatınızın emirlerini bekliyoruz, ülke nizamının korunması hususunda. Her hâlde emir yüce zatınızdır efendim. Ahmed Arabî"¹⁹¹

Bu tezkere Rauf Paşa, Ali Robi Paşa ve Batros Paşa heyeti ile hidive gönderildi. Heyet, Kahire'de bulunan Ahmed Arabî ve arkadaşları için hidivden af dileycek ve İngiliz komutanın savaşı durdurması için aracılık yapmasını rica edeceklerdi. Aynı zamanda hidivi Kahire'ye davet edeceklerdi. Bu girişimler herhangi bir fayda sağlamadı. Geniş çaplı tutuklamalar çoktan başlatılmıştı. Hidiv,

¹⁹¹ 29 Şevval 1299, 13 Ekim 1882, (Daru'l- Vesaik, mhfz 8, D 25/2/5, Ahmed Arabî, zkr. Semir, s. 260)

Vatanîlerin affedilmesi için İngiliz komutan nezdinde aracılık yapma teklifini reddetti.¹⁹²

Arabî, keskin bir dönüşle savaş kararını niçin bırakmıştı. Bu konuda azından üç ihtimal söz konusuydu. Göz ardı edilmeyecek birinci durum, Osmanlı Sultanı'nın Arabî'yi asi ilan eden fermanı ve hidivin savaşın bırakılması yönünde yayınladığı emirlerin insanların savaş konusundaki azimlerini kırmasıydı. Halife'nin emirlerine itaat etmek farzdı. Buna göre İngilizlerle savaşmak günah sayılmıydı.

İkinci husus Arabî ve arkadaşlarını saran can korkusuydu. Hareketin içinde bulunan Muhammed Abduh gibi isimlerin genel kanaati bu yöndeydi. Şeyh Muhammed Abduh ve misyoner Blunt, Arabî'nin daima hayatına karşı bir suikast korkusu taşıdığını ve toplantılarda sık sık etrafındakilerden hayatının korunması hakkında güvence istediğine şahitlik ederler. "Arabî hiçbir zaman hükümetin islahı ya da hükümet reisinin değiştirilmesi düşüncesini rüyasında bile istemedi. Bununla birlikte büyüklük duygusu onu kaplamış, bütün fikir ve maksatlarını korku ihata etmişti."¹⁹³

Arabî'nin şahsiyeti ile ilgili bilgiler bu korku ile birlikte değerlendirildiğinde Arabî'nin şahsında bir dava adamı bulmak zordur. Arabî'nin tartışmasız olarak muhatapları üzerinde bir cezbe ve tesir uyandırdığı, bu yönüyle liderlik sıfatı taşıdığı halkın ve askerlerin sevgisini kazandığı kabul edilmektedir. Hitabeti düzgün ve sesi keskindi. Ancak Arabî aynı ölçülerde siyasî bilgi, tecrübe ve uzak görüşlülüğe sahip değildi. İyi bir eğitim almamış, herhangi bir eğitim kurumundan mezun olmamıştı. Nefsine güvenmesi ve aşırı gururu bütün siyasî problemleri çözeceğine kendisini inandırmış, Mısır'ın eski politikacılarından bu konuda yardım almayı düşünmemiştir. Sahip olduğu maddî gücü takdir edememiş, Mısır ordusunun zayıf olduğu yönündeki ihtarlara kendisinin Fransa'dan daha güçlü olduğunu ya da Mısır'ın İngilizlere karşı değil bütün dünya devletlerine karşı üç yıl direnebileceğini ileri sürmüştür. "İngilizler balık gibidir. Denizden çıktıklarında helak olurlar." sözü ona aittir.¹⁹⁴

Bu tablo cehalet ve gururla büyümüş içi korkuyla dolu bir insan çehresini gösteriyordu hiç şüphesiz. Arabî, İngilizlerle yapılan savaşların hiçbirine ne komutan ne de asker olarak katıldı. Bu hâliyle gösterdiği

¹⁹² Abdullah Nedim'in bu tezkereye itiraz edip daha onurlu bir metin gönderilmesine çalıştığı Semir'in iddiaları arasında yer alır. Bkz. Aynı yer.

¹⁹³ Rafii, s. 450

¹⁹⁴ Rafii s. 449

aşırı gurur arasında tam bir tezat vardı. Oysa Arabî'nin şartlarında önemli bir zafer kazanmak için, komutanların harika cesaretlerine her zaman ihtiyaç duyulurdu. Arabî'nin hayatını ve makamını korumaya aşırı düşkünlüğü ile İngilizler önünde içine düştüğü zillet, sıradan bir vatansen-verden dahi beklenilmeyecek bir davranıştı.

Bu tespitlere hidive tabi olan subayların ihaneti ve Arabî'ye tabi olan subayların -başta Arabî olmak üzere- korkaklıkları ağır bir yenilgi alınmasına sebep oldu. Arabî'den ordugâhu terk eden askerlerle Kahire'ye dönmesi değil, büyük bir cesaretle önemli bir direniş göstermesi beklenirdi. Arabî gerçek bir kahraman olma fırsatını bu savaşta kaybetti.

Telkebir savaşında Arabî'nin bulunduğu mevkiden, savaş alanı rahatlıkla görülebilmekteydi. Şayet Arabî, Mehmed Ubeyd ve Ahmed Ferec Beyler gibi şehit olabilmeyi göze almış olsaydı savaşın şekli değişebilirdi.¹⁹⁵

Ajan misyoner Blunt, Arabî'nin savaşlara girmeme sebebini o anda kendisinin hükümet reisi olmasına bağlar. Ancak bu durumun kendisini sorumluluktan kurtarmadığını da kaydeder.¹⁹⁶ Bu yorum Blunt'un bağımsız Arap Devleti hülyasından kaynaklanmış olmalıdır. Arabî Kahire'de kurulan meclis tarafından devlet başkanlığına değil, Osmanlı padişahına bağlı Mısır askerlerinin başına getirilmiştir.

Diğer önemli bir nokta Vatanî hareketin önde gelen bütün liderlerinin bedevî asıllı olmasıdır. Bedevîlerde ve fellahlarda bulunan cesaret daha ziyade yağma ve baskınlarda kendini gösteren şahsî cesarettir. Oysa bu cesaret bilgi ve beceriye dayanan herhangi bir teşkilatın idaresinde, organize güçlerin başında ya da karşısında korkuya dönüşür. Arabî'nin yaşadığı tam da budur.

Üçüncü husus Arabî'nin ihanet etmiş olması ihtimalidir. Arabî hareketi ile ilgili olarak bu iddiayı dillendiren önemli değerlendirmeler vardır. Söz gelimi sonraki dönem Vatanî liderlerden Mustafa Kamil bu hareketi, Arabî fitnessi olarak anar. Yahut bir başka deyişle vatana ihanet çetesi... Arabî'yi doğru ve yanlış birbirinden ayıramayacak kadar cahil görür ve "İşte Mısır, orada hain liderinin hileleri olmasaydı Arabî fitnessinin ateşi tutuşmazdı." der.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Semir, s. 281

¹⁹⁶ Rafii, s. 451

¹⁹⁷ Cromer, s. 14

Fransa hükümet başkanı De Freycinet'de aynı iddiayı dillendirir. İngilizler ile Arabî arasında daha önce bir ittifakın bulunduğundan söz eder. Ve Telkebir olayına işaretle “Bu acip olayın tefsirinde çeşitli görüş farklılıkları oldu. Bu görüşlerin doğrusu Arabî ile İngiliz liderler arasında bir ittifak şüphesinin bulunmasıdır. Ve bu şüphe harpten sonra Arabî'ye gösterilen müsamahalarla artmıştır.” der.¹⁹⁸

Freycinet bu iddiasına herhangi bir delil göstermemiştir, ancak Arabî'nin Telkebir'den sonra can korkusuna kapılıp İngilizlere karşı her türlü tavizi verdiği söylenebilir.

Arabî'nin bu zilleti Mısır milliyetçilerini zor durumda bırakacak, özgürlük savaşçıları bütün umutlarını kaybedeceklerdi. İşgalcilere karşı vatanı savunma duygusunun kaybedilmesi, Mısır'ın kaybindan daha acıydı hiç kuşkusuz.

d) “Ah! Anadolu Askeri” Denilecek Günleri Beklemek

İşgalden sonra yürütülen İngiliz politikasına göre görünüşte Mısır'ın eski statüsü korunacak, gerçekte ise Mısır'ın bütün idarî işleri ele geçirecekti. Lord Dufferin bu iş için seçilmişti. Nüktedan bir İngiliz gazeteci Lord Dufferin'in görevini “Tunus'un Fransa tarafından usulsüz bir şekilde işgaline karşılık, Mısır'ın usulüne uygun olarak İngiltere'ye katılması için şartları hazırlamak” şeklinde tarif etmişti.

Hidiv bir İngiliz generalini -karışıklıkların sebebi olarak görülen orduyu düzene sokması için- görevlendirdi. Önce Beykir Paşa namıyla 1877 Rus Harbi'nde Osmanlı Ordusunda görev alan Valantin Beykir, daha sonra Sir Olin Voot serdar unvanı ile Mısır ordusunun başına getirildi. Mısır savunmasına katılan birçok subay ordudan atıldı. Bunlardan boşalan üst düzey kadrolara İngiliz subaylar tayin edildi. Yerel idarenin ıslahı adı altında yine mühim görevlere, başlarına birer fes ve isimlerinin sonuna birer bey unvanı eklenen İngilizler tayin edildiler.

İngilizler kendilerine yardımcı olan Mısırlılara minnet borçlarını ödemeye başlamıştı. Meclis başkanı olan Sultan Paşa'ya –Urban şeyhlerini İngilizler adına satın alma hizmetinin karşılığı olarak - ikinci rütbeden Sen Mihail Nişanı vereceklerdi.

Kadri Efendi, Sultan Paşa'ya hidivin kendisine birinci rütbeden Mecidî nişanı verdiğini bu rütbenin daha altında bir nişan almasının

¹⁹⁸ De Feresin, s. 316; (zkr. Rafif, s. 419)

kaideye uymayacağını hatırlattı. Meclis başkanı, General Wolseley'e karşı hürriyetini koruyamayacaktı.¹⁹⁹

Mısır'ın önde gelen idarecileri İngiliz komutanına hediye verme yarışı başlatmıştı. Sultan Paşa, hediyesini İskenderiye'yi yakan Amiral Seymour'a verdi. Hükümet Reisi Riyaz Paşa, hediyesini General Wolseley'e takdim ederken "Size teşekkür ederim beldemizi asilerin fitnessinden kurtardınız." demişti. Dâhiliye Nazırı İsmail Eyüp Paşa, hediyesini İngiliz konsolos Sir Mallet'e takdim etti. Bunu takiben diğer önemli isimler hediyelerini İngiliz reislere verdiler. İngiliz askerleri Abidin meydanında hidivin huzurunda resmigeçit yaptılar. Geçit merasiminden sonra hidiv ve Riyaz Paşa ayrı ayrı yeni misafirlere ziyafet verdi.

Lord Dufferin, Antilop Vapuru'yla Mısır'a gelmiş limanda top atışlarıyla selamlanmıştı. İskenderiye Tersanesi'nde incelemelerde bulduktan sonra memleketin yangın yerlerini gezmiş, ardından Re'süttin kasabasında yemek yemişti. Trenle İskenderiye'ye gelip doğruca Kasr-ı Zehra'ya indi.

İskenderiye'de karşılama memurları, yerel görevliler, İngiliz askerlerinin kumandanları ve konsolos tarafından karşılandı. Jandarma ve subaylar selam dururken Teşrifatçı Zülfikar Paşa, araba mevkisinde güvenlik tedbirleri aldı.

İkinci gün hidiv ile görüşen Dufferin, ayrılırken konsoloslar hakkında öteden beri yapıla gelen kaideye uyularak toplar atıldı. Mısır'a gelen konsoloslar, hidiv ile görüşeceği gün kendisine Hidivlik tarafından Mısır koşumlarıyla donatılmış bir at çekilir ve kaytanlı bir altın kılıç takılırdı.

Dufferin, misafir olduğu için maiyetine süvari çavuşları tayin edildi ve Hidiviyet arabalarından muntazam bir lazo tahsis edildi. En hüzünlü Osmanlı memuru Kadri Efendi, bu uygulamanın konsoloslar hakkında yapıla gelen eski bir uygulama olduğunu söylese de yaptığı değerlendirmelerde oldukça üzüntülü olduğunu saklayamıyordu. Dufferin, o gün sıradan bir konsolos değildi. İşgalci bir ülkenin kahredici küstahlığı vardı üzerinde.

Sudan meselesi büyüdüğü için nazırlar telaşlıydı ve asker teşkili için önceden olduğu gibi istekli çalışmıyorlardı. İngilizlerin kurmak istediği yeni teşkilat, yerli halkı memnun etmemişti. Daha önce terhis edilen

¹⁹⁹ Y. PRK. BŞK. 6/76

birliklerden Sudan için toplanan askerlere İngilizlerin tüfek ve cephaneye dağıtılmasına karşı çıkması bu rahatsızlığı artırmıştı. İngilizler askerlerin silahsız olarak Süveyş'e kadar götürölmelerini, ancak vapura bindirildikten sonra kendilerine tüfek verilmesini ve harbe çıkacakları günden önce asla cephane verilmemesini istiyorlardı.

İngilizlerin halkın hissiyatını hiçe sayıp asker tertibinde her türlü hileyi yapmaları, toplanan askerlere güvensizlik göstermeleri yerli hükümet ricalini telaşa düşürmüştü. Şimdi "Ah! Anadolu, Rumeli Müslümanlarından asker getirilseydi bu zamana kadar Mısır askeri tertip edilmiş olurdu. İngiliz askerinin buradan gitmesinde bir sakınca kalmadığı gösterilmiş olurdu." demeye başlamışlardı.²⁰⁰

²⁰⁰ Y. PRK. BŞK 6/81

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Mahkeme Süreci

a) Milliyetçi Subayların Mahkemesi

İngilizler bir yandan mülkî ve askerî idareyi ele geçirirken diğer yandan da Ahmed Arabî ve arkadaşlarını yargılamak için hazırlık yapıyordu. Halkın gönlünü kazanmak için mahkemede şiddet gösterilmesine izin verilmeyecekti. Mahkemeye başlanılacağı günlerde Kadri Efendi'nin fikirleri daha berrak hâle gelmişti. Arabî olayında esas yargılanması gereken ona göre belki de hidivdi. Arabî'nin Mısır hükümeti adına hareket ettiğini, asi ilan edilmekle asi olmanın farklı şeyler olduğunu anlamış görünüyordu.

“İngiliz ve Fransız donanmaları Mısır'a geldikten sonra hidiv, işin alevlenmesi ve kuvvet kullanmaya ihtiyaç doğması için gerekli sebepleri düşünmüş ve ona göre davranmıştır. Arabî'nin cesaretinin artmasına sebep olacak gereksiz fikirlere olumlu yaklaştı. Hatta bombardıman sırasında İngilizlere karşı şehri müdafaa etmesi için Millî Harp Meclisi kararıyla hidiv, bizzat Arabî'ye emir vermişti.

Bombardımandan sonra İngilizler üç tabyaya asker çıkarmak talebinde bulundu. Osmanlı Devleti'nden bu konuda emir almadıkça İngiliz askerinin karaya çıkmasına izin verme yetkisi bulunmayan hidiv, yine Arabî'ye savunma emri vermiş, böylece İngilizlerin İskenderiye'ye asker çıkarmasını sağlamıştır.

Hidiv, İskenderiye'de İngilizlere iltica ettikten sonra Arabî her hareketi için Mısır'da teşkil ettirdiği Millî Meclis'ten karar almıştır.”²⁰¹

Kadri Efendi, mahkeme ile ilgili görüşlerini açıklarken aslında Arabî'yi asi ilan eden fermana ileri sürülen bütün suçlamaları bu şekilde reddetmiş oluyordu. İngilizler karaya asker çıkarana kadar Hidiv,

²⁰¹ Y. PRK. BŞK. 6/76;

Arabî'yi tahrik etmiş o saatten sonra derhal İngilizlere sığınıp Arabî'yi Harbiye Nazırlığı'ndan aldığını açıklamıştı. Osmanlı heyeti de hidiv ile aynı pozisyondaydı. İşin bu tarafı dikkate alındığında yargılanan sadece Arabî olmamalıydı.

Diğer taraftan İngiliz siyaseti işgalin hemen ardından hileli yüzünü göstermeye başlamıştı: Gerek resmî beyanlarda gerekse basın aracılığı ile Arabî'yi Osmanlı sultanının kışkırttığını söylemeye başladılar. Oysa daha sultanın Arabî'yi asi ilan eden fermanının mürekkebi kurumamıştı.

Gazeteler süre gelen alışkanlıklarını hiç değiştirmede. Neredeyse bir yıl önce yazılan mektupları yeni yazılmış gibi gündeme taşıdılar.

İngilizler Osmanlı sultanını suçlamak için Arabî'nin Mısır savunmasına farklı bir renk vermenin planını çoktan yapmıştı. Time'de yayınlanan makale ile düğmeye basıldı.

“Arabî ve arkadaşlarının mahkemesi burada gerek vekillere gerekse memurlara bir hayli heyecan vermektedir. Bu durum Arabî'nin sorgulanması sırasında Dersaadet ile yaptığı bazı haberleşmelerin ortaya çıkması korkusudur.”²⁰²

Bu haberin ardından Arabî'nin mahkeme evrakları arasında bulunan iki mektup Time'da yayınlandı. Bu mektuplardan biri Yıldız Sarayı'nda ikamet eden ve padişah üzerinde büyük bir nüfuzu olduğu herkesçe bilinen Şeyh Muhammed Zafir'e aitti. Bu mektup, esasen Arabî hareketi başladığında, onu itaat altına almak için yapılan girişimler sırasında yazılmıştı.

Arabî'nin padişahın adamı olduğu tezi, Mısır askerinin tasfiye edilmesi için kullanılacak, ayrıca Mısır'a Osmanlı askeri sevk edilmesini önlemekte işe yarayacaktı. Mısır ordusu kurulursa tekrar sultan onları kışkırtabilirdi! Madem sultan, Arabî'yi kışkırtmıştı artık Mısır'da bu oyunu tekrarlamasına fırsat verilmemeliydi.

Vatanîler teslim olduktan sonra önde gelen subaylarla birlikte 29.000 Mısırlı tutuklanıp zindanlara atıldı. İngilizler, mahkeme sırasında Arabî ve arkadaşlarına büyük iltifatlarda bulundu. Özellikle Arabî Paşa'ya İngiliz menfaatlerine uyumlu tavırlar almasını kolaylaştıracak şekilde davranıyorlardı. Sanki bir tiyatro oynanıyordu. Arabî, İngilizler lehine çalışmış bir subay gibi, İngilizler onun idam edilmesini önlemeye

²⁰² Y. PRK. TKM. 3/32

çalışıyorlardı. İngilizlerle savaşır esir düşen Arabî Paşa'nın mahkeme-
de, Mısırlılar tarafından yargılanıp İngiliz avukatlar tarafından savunul-
ması bu garipliklerin ilkiydi. Arabî, savunmasında askerî mahkemeye
karşı, İngilizlere düşmanlıklarından ya da İngilizlerin Mısır'a düşman-
lıklarından hiç söz etmedi. Ortada ne vatanîler ne vatanîlerin davası ne
de bir dava lideri vardı. Savunmasını esas olmak üzere bir dosya hazırla-
yıp avukatlarına vermiş, İngilizlere karşı davasına münasip olmayacak
şekilde, şiddetli bir sevgi gösterisinde bulunmuştu. Fransa hükümet baş-
kanı Freycinet'in iddialarını doğrulayacak gelişmelerdi bunlar.²⁰³

b) Mahkemeye Etki Eden Dostluklar

İngiltere, Mısır'ı işgal için yürüttüğü politikada birçok alternati-
fi elinde tutuyordu. O günlerde İngiliz sefiri Mallet ve ajan misyoner
Blunt, Mısır'da etkili isimlerdi. Vatanîler hareketi ilk defa ortaya çık-
tığında Mallet bu hareketi destekledi. Vatanîler karşısında konumu
sarsılmaya başlayan hidiv, Osmanlı Devleti'nden etkin bir yardım ala-
mayacağını anlayınca kendisini bulunduğu makamda ancak İngilizlerin
koruyabileceğini görmekte gecikmedi.

İngilizler, hidivden ümitleri kesildiği günlerde Vatanîlere sahip çık-
mıştı. Mallet ile Blunt bu konuda aynı fikirdeydi. Mallet, hidivi elde
ettikten sonra taktik değiştirmiş, Vatanîlere sırtını dönmüştü. Fikrinde
sebat eden Blunt, Mallet'in şahsî menfaatine çalıştığına inanıyordu.
Blunt, işgalden sonra da Arabî taraftarlığını sürdürdü.²⁰⁴

Hidivi bir şekilde ele alan İngiliz sefiri artık hidivin en güvenilir
adamıydı. Fakat Blunt, Mallet gibi düşünmüyordu. O ilerde Arap istik-
lali, Arap milliyetçiliği, Arap hilafeti gibi daha uzun soluklu projeler
üzerinde çalışıyordu.

Blunt'un savunduğu "Ruhanî Halifelik" tezine göre hilafet, Arapla-
rın hakkıydı ve Türkler tarafından gasp edilmişti. Araplar hilafeti ge-
ri aldıkları takdirde Türklerin hâkimiyetinden kurtulup, güçlü İngiliz
Devleti'nin himayesi altında yaşayabilirlerdi. Zaten Türkler Batılılaşma
çabaları içinde İslamiyet'ten hayli uzaklaşmışlardı. Bu temel düşünceyle
hareket eden Blunt, kuşkusuz Vatanîlerle uzun soluklu dostluklar kura-
caktı. Mısır meselesine bakışını da buna göre yapılandırdı.

²⁰³ De Feresin, s. 316; (zkr. Rafit, s. 419)

²⁰⁴ Y. PRK. BŞK. 6/5

“İngiliz hükümeti, Mısır’ın idarî bakımdan bağımsız kılınması için diğer devletlerle anlaşmak durumundadır. Bütün devletleralarında herhangi bir imtiyaz olmaksızın bu bağımsızlığın kefilleri olmalıdırlar. Yabancıların ülkedeki görevlerinin yeniden gözden geçirilmesi gereklidir. Herhangi bir noktada ayrılığa düşüldüğünde bu, ancak Avrupa devletlerinin ittifakıyla çözümlenmelidir. Mısır hükümeti ülkesi üzerinde dilediği şekilde hükmedecek, orduda yabancı subaylar bulunmayacaktır. Süveyş Kanalı’nın bütün ülkelerce ortaklaşa kullanılan bir umumi yol olarak görülmesi ve bütün devletlerce gözetlenmesi gerekir. Ülke idaresi, Mısır halkının seçim yoluyla oluşturacağı hükümet kanalıyla yürütülmelidir.”²⁰⁵

Blunt, bu pozisyonda Vatanîlerle kurduğu dostluğu devam ettirmek durumundaydı. Sir Wilfrid Blunt, aslen İrlandalıydı. Müslümanlar arasında uzun süre yaşamış, akidelerini ve geleneklerini iyice öğrenmişti. 1881-82 kışında Arabî hareketine bütün hisleri ve düşünceleri ile önderlik etmeye çalıştı. Blunt, vatanîler hareketi ile İngiliz elçi Mallet arasında elçilik yapmış hareketin ilk merhalesinde büyük roller oynamıştı. Ancak Blunt’un Arabî hareketinin taşıdığı sert karakterin, hürriyet hareketlerine aykırılığını anladığı söylenemez. Blunt, Avrupa’nın gözünün Mısır üzerinde olduğunu ileri sürerek milliyetçi liderlere ordularını kuvvetlendirmeyi tavsiye etmekteydi. Diğer müsteşriklerden ayrı olarak Mısır’ın İngiltere tarafından askerî işgale tabi tutulmasına karşı çıkıyor, hürriyet hareketinin İngiliz himayesinde bağımsız bir Mısır devletine yol açmasını savunuyordu. Bu yüzden Blunt Avrupalıların gözleri önünde “Şayet aranızda ittihat yapamazsanız Avrupa beldelerimize el koyacaktır. Bu benim için kesin bir kanaattir.” diyebiliyordu.²⁰⁶

Wilfrid Blunt, İngiliz işgalinden sonra da Mısır’da çalışmalarına devam etti. İşgal sonrasında Osmanlı Devleti’nin Mısır Yüksek Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Blunt’un çalışmalarına sarayın dikkatini çekmişti:

“İngilizler içinde Osmanlı saltanatına bağlı mülklerden olan umum Arapları birleştirmek ve İngiliz nüfuzu altında Allah saklasın bir Arap hilafeti teşkil etmek gibi zararlı hüyalara tabi bir fırka mevcuttur. Blunt da o fırkanın efradındandır. Arabî olayından hayli seneler önce Mısır’a gelmiş, Matariye köyünde arazi edinmiş Mısır’ın yerli halkından ayrı

²⁰⁵ Urvetü'l -Vüŕka, s. 385

²⁰⁶ Cromer, s. 146

olarak bedevî Araplarla dostluk kurmuş ve Arabî ile tanışmıştır. Onun aracılığı ile meramını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Arap kıyafeti ile hecin develer üzerinde çölden çöle gezerek urban ve bedevîlerle dostluklar kurmuştur. Adı geçenin bedevîler arasında aleyhisselatü vessalam Efendimizin Arap olduğu için Arap kavminin reisliğe layık olduğu ve daha bunun gibi zararlı saçmalıklarda bulunduğu anlaşılmıştır.

Bunların İngiltere’de bir cemiyet oldukları anlaşılmaktadır. Yalnız Mısır kıtasında değil bütün Arap topraklarında isim ve kıyafetlerini değiştirmiş, böyle serserilerin dolaşmakta olması mümkündür.”²⁰⁷

İşgalden önce sadece İskenderiye’de 50 bine yakın yabancı yaşıyordu. Bunlar arasında seçkin bürokratlar, gazeteciler, iş adamları ve toplum mühendisliği yapan çok sayıda siyaset memurları vardı. Önde gelen isimler duruma göre hidivin ya da Arabî’nin etrafını sarıyor onların birinci derecede yakınlığını kazanmış kimseler oluyorlardı.

Seylan eski Valisi William Gregory eşi Lady Augusta ile birlikte Kahire’deydi. Bu ikili daha sonra Arabî’nin hayatı üzerinde tesirli olacaktı. Lady Augusta, tuttuğu günlüklerde Arabî hakkında ilginç ayrıntılara yer vermişti.

Lady Augusta, Arabî’ye takdim edildiğinde ona bir resmini imzaladı. “Resmimi dostluğumuzu korumak için bir hediye olarak Bayan Gregory’e sundum. Ahmed Arabî.” Lady Augusta resim için ona teşekkür etmiş ve günlüğüne “Kalbinin yanında uygulayacağı köle ticaretinin baskısını hissettim.” diye eklemişti. Ne de olsa kendileri insanları kıtalar hâlinde köleleştiren medenî bir ülkenin vatandaşıydı!

Lady Augusta, İngiliz sefiri E. Mallet, Lord Houghton ve askerî atışe F. Goldsmid ile akşam yemeği yemiş ve Arabî için tartışmışlardı. Lady Augusta, kocası William ile birlikte ona güveniyordu. William, Arabî ile yaptığı röportajında İngiliz işgaline karşı olduğunu yazmıştı. (bkz. Ek I)

²⁰⁷ Y. PR. MK. 3/37; 22 Mart 1887, Blunt’un eşi Lady Anne Blunt’un da (1837-1917) ibret verici hayat öyküsü vardır. Entelektüel ve gözü pek bir İngiliz kadını olan Lady Anne ünlü ozan Lord Byron’un, kızı tarafından torunudur. Gençliğinde resim ve müzik dersleri almıştır. Olağanüstü çekiciliği olan Lady Anne, 12 yıl süren Avrupa gezileri sonrasında ajan misyoner Sir Wilfrid Scawen Blunt ile evlendi. Almanca, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca çok akıcı konuşan Lady Anne, evlilik sonrası hayatının büyük kısmını Ortadoğu’da geçirdi. Bu dönemde, Arapçayı İngilizceden daha çok kullanırdı. Arabistan’a giren ilk yabancı kadın olan Anne, “Çöllerin Lady’si” olarak tanınıyordu

Wilfrid Blunt da aynı Őekilde dűŕűnűyordu. Bunlar için Arap istiklali ya da Arap hilafeti, İngiliz iŐgalinden daha műhimdi. Blunt, daha o gűnlerde İngiliz kamuoyunu Arabi için hazırlamaktaydı. Meclis Reisi Sultan PaŐa'yı, Londra'ya Arabi'nin Őiddete alıŐkın olduĐu sűylentilerini yalanlayan bir telgraf çekmeye ikna etmiŐti.

Wilfrid Blunt, İngiliz sefir Mallet ve malî műfettiŐ Colvin ile sık sık tartıŐıyordu. Blunt'a gűre siyaŐi memurlar ve sefirler kendi kamuoyunu etkilemek için, her tűrlű kiŐkirtıcı ve yalan bilgileri űlkelerine gűnderiyorlardı. Blunt, bunları ŐahŐi çıkar peŐinde olmak ve yalan haber uurmakla suçluyordu.

Blunt, Arabi ile teklifsiz gűrűŕmekteydi. Lady Augusta'ya gűre o, "İngiltere'ye karŐı hoŐnutluk içinde, daha lűtűkűr ve kűleliĐi űnlemeye kararlı" olduĐu için Arabi'yi destekliyordu. Lady Augusta'ya bakılırsa Arabi kendisine, "Blunt'un Mallet'in ajanı olduĐunu dűŐűndűĐűnű ancak kocası William'a gűvendiĐini" sűylemiŐti.

Arabi, malî műfettiŐler A. Colvin ve De Blignieres ile de gűrűŕmekteydi. İngiliz iŐgaline karŐı olan cephenin ortak noktası herhűlde Lady Augusta'nın Őu sorusunda gizliydi:

"Arabi, Mısır halifesi olacak mı?"

"İnşallah" ²⁰⁸

Bu konuŐmalar, iŐgalden altı ay űnceki tarihe aitti. Mısır'daki mevcut durum milliyetçilerin ortaya çıkardıĐı bir tablo deĐildi. Vatanilerin muhalefeti űncelikle hidiv ailesine karŐıydı. Hidivlerin Mısır'ı kűtű bir Őekilde yűnettiklerini dűŐűnűyor, malî yapının denetim altına alınmasını istiyorlardı.

Oldukça kűtű olan bu tablonun deĐiŐtirilmesini istemek veya bu yolda bir çabanın içinde olmak yine aynı Őekilde bir hainlik değildi. Vataniler, İstanbul'un ağırlığını hidivden yana koyacağını ve bűlgede bağımsız bir devletin kurulamayacağını da hesap etmiŐ olmalılar. En azından Mısır'ın son kırk yıllık tarihi, onlara bu dersi vermelidir.

Őartlar gűz űnűne alındıĐında Őeklen de olsa Osmanlı saltanatına baĐlılıĐı gűclendirme tezi onlar için bir çıkıŐ yoluordu. Bu konuda ki çıkmaz, Vatanilerin savunduĐu fikirlerin veya Mısır'da alınmasını

²⁰⁸ Blunt ve Arabi'nin ilişkileri için bkz. Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) <http://www.colinsmythe.co.uk/authors/ladygregory/gregory2>; Lady Gregory, *Arabi and His Household* (London: Kegan Paul, Trench, 1882) (AĞustos 2008)

istedikleri tedbirlerin, henüz İstanbul'da da bir çözüme kavuşturulamamış olmasıydı.

Vatanîler, bütün millî tavır ve söylemlerine rağmen batı karşısında bir hayranlık duygusuna kapılmış olmalıydılar. Zira dönemi için İstanbul seçkinleri de çok farklı değildi. Hürriyetlerin, medeniyetin ve maddî terakkinin beşiği sayılan Fransa ve İngiltere, fikir akımları için kendileri ile savaşılan bir düşman değil aksine, bütün mutluluklar için kollarını açmış bir sığınma eviydi.

Yeni Osmanlı aydınlarından birçoğunun Avrupa'ya kanat açtığı bir dönemde Arabî'nin çevresini İngiliz ajanların sarması şaşılacak bir durum değildir. Ayrıca bunlar İngiliz Sefir Mallet gibi işgalci değil, Arap istiklalini, bağımsız Arap idarelerini savunan hürriyet perileridir!

Lady Augusta'dan yapılan son alıntı Arabî'nin fikirlerini savunmak ya da Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek için bu yabancılardan yararlandığını ortaya koymaktadır:

“William, Arabî'ye ‘savaş hazırlığı yaptıkları haberlerinin doğru olup olmadığını’ sordu.

‘Hayır, sadece kendimizi savunmak için hazırlanıyoruz, her yıl yaptığımız gibi. Onarılması gereken evi bir olan adam, eğer evinin yıkılmasına izin verseydi kendisine gülünürdü!’

O Avrupalılara değil kanunsuz uygulamalara ve iş görmez yabancıların yüksek maaşlarla iş başında tutulmasına karşıydı. Kadastro çalışmaları bu duruma ilginç bir örnekti. ‘Bu çalışmayı durdurmak istemiyoruz fakat bu iş için halktan alınan ücret, arsaların fiyatını geçecek boyuta ulaştı. Biz Avrupalı memurların tamamını değil verimsizliği kanıtlananları göndermek istiyoruz. Avrupa sebepsizce yirmi Arap memurunu göndererek bize çoktan örnek oldu. Tren yolu, gümrük kötü bir şekilde yönetiliyor. Avrupalıların vergilerden muafiyetleri adaletsizlik...

Biz ‘Bütün insanlar kardeştir’ diyoruz! İnsanlar ‘O zaman eğer Avrupalılar bizim kardeşlerimizse neden bizim gibi vergi ödemiyor?’ diye soruyorlar. Kölelik yakında kaldırılacaktır. Sudan'a gelecekte hiç kimenin satılamayacağını ya da satın alınamayacağını belirten resmî bir emir gönderdik! Aynı talimat Mısır için de hazırlanmaktadır.’

William ‘Sen, sana karşı çok güçlü ilgiye sahip düşmanlara sahipsin.’ dedi.

Arabî ‘Evet, fakat kısa sürede bizim şahsî çıkarlarımız için uğraşmadığımızı, insanların iyiliği için çalıştığımızı görecekler’.

Ona bebeğimin resimlerini gösterdim!

‘Keŕke burada olsaydı onu öpebilseydim. Umarım bir gün Mısır’a gelecek, benim arkadaşım olacak, benim çocuklarımla arkadaş olacak!’ dedi.

Ona karısını ve çocuklarını gördüğümü söyledim!

‘Benim kadınıml Avrupa kadınlarının aldığı eğitimi almadı. Bu nedenle davette eksik bir şeyler var ise bunu anlayışla karşılayacak affedeceksin!’ dedi.”²⁰⁹

Arabî’nin Avrupa karşıtı söylemi, üzerine aldığı misyon ile örtüşmekteydi. Her kesim için açık kapı bırakmak zorundaydı. O bunu başarıyla yerine getiriyordu.

Arabî’nin yargılama süreci başladığında Arabî’nin İngiliz dostları Londra’da etkili bir propaganda başlattılar. Bilhassa Lady Augusta’nın yazdığı makaleler çok etkili oldu.

Öte yandan İngiliz Politikası günübürlük değildi. Mısır’da er geç Milliyetçilerin güçleneceğini biliyorlardı. Arabî’nin kendileri tarafından yargılanıp idam edilmesi, Mısırlıların ebedî düşmanlıklarına yol açabilirdi.

Bunun yerine Arabî, Hidiv adına Osmanlı Devleti’ne isyan etmiş bir âsi olarak yargılanmalı ve İngilizler tarafından kurtarılmalıydı. Böylece Mısır’da Araplar ile hidiv ailesinin arası iyice açılmış olur, iyice yalnız kalan hidiv, İngilizlere karşı daha bir savunmasız hâle gelirdi.

Arabî, Blunt ve Gregory’nin Londra’daki bağlantıları tarafından yardım gördü.

Lady Augusta, Arabî’nin ev hayatı hakkında Times’ta bir makale yazdı. Bu makale ayrı bir kitapçık olarak basıldı. Bayan Gregory, günlüğüne yaptığı girişleri genişletmiş, böyle iyi bir adamın görüldüğü gibi Anti-İngiliz biri olmasının imkânsız olacağını ileri sürmüştü. Annesinin ve eşinin, büyük güçlerin kocasına ve oğluna neden zarar vermek isteyebileceklerine dair idrak yetersizliğini tasvir ederek makaleyi sonlandırdı. Makale amacına ulaştı ve bundan sonra Britanya’da Arabî’ye yönelik bir sempati söz konusu oldu.

Aynı dönemde William Gregory, Sudan’da İngilizlere karşı savaşan Mehdi ile barış için müzakere yapabilecek en uygun kişinin Arabî olduğunu ikna edici biçimde tartıştığı “Mısır-Sudan” isimli bir makale yayınladı.

²⁰⁹ Lady Gregory (aynı yer)

“Eğer tüm dünyayı arasaydık, Mehdi'den bu kadar güven ve onur alan başka bir adam daha bulamazdık...! Bu adama dair her zaman sahip olduğum iyi düşünceye korkusuzca bağlı kaldım. Kamu görevinde elleri her zaman temizdi, hiçbir adam bu kadar bozulmamış değildi, hiçbir zaman Oryantal değildi daha kolay affediciydi, özünde düşmanlarına karşı daha centilmendi! Güçlü dinî fikirlerine rağmen, onu bakış açısında her zaman ölçülü ve liberal buldum. Reform için talepleri hiçbir zaman haddini aşmadı” diyordu.²¹⁰

Lady Anne Blunt ve Wilfrid Blunt Mısır'daki çalışmaları sonunda dünyaca ünlü Crabbet Arap atı haralarını kurdular. Bu haralardan Rusya, Polonya, Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika'ya at gönderildi.

Arabî'nin İngiliz dostları işgal sonrası, İngiliz politikasının tespitinde etkili oldu. Britanya hükümeti, Arabî takımının Blunt'un maddî

²¹⁰ Lady Gregory (aynı yer)

yardımı ile Kahire'ye gönderilecek İngiliz avukatlar tarafından savunulmalarına izin verdi.

Ahmed Arabî, tutuklandığı günlerde İngiltere'de bulunan Blunt'tan dostları aracılığıyla yardım istedi:

“İzzetli Efendim Ahmed Rifat Bey!

Kardeşliğiniz hakkı için çokça selamdan sonra

İçinde bulunduğumuz durum çok önemli değildir. Emin ol! Hüküm şimdi düşmanın elinde.

Beni savunmak üzere meşhur İngiliz avukatı göndermesi için benim adıma dostum Mister Blunt'a mektup yaz. Tunus'ta bulunan meşhur avukat Mister Brodli'yi göndersin.

Ayrıca iki avukat da Londra'da bulunan meşhur ailelere gönderilsin, avukatlardan biri eski Hind hükümdarları ailesinden Mister Napyar'a gitsin. Şimdi o zat Hürriyet Partisi'nden parlamentoda bulunuyor. Diğeri Mister Yasef'e gitsin. Bana vereceği cevabı bildir.

Sayılan avukatlar beni ve bütün kardeşlerimi savunmak için gönderilsin. Masrafları da o karşılasın. O ve arkadaşları İnsanî yardım (grubundandır). Bütün evrakları beni ve arkadaşları savunması için ona teslim etmiştim. Duruşmalara katılabilmesi için vekâlet verdim. Şeyh Muhammed Abduh ve diğer arkadaşlar da onlara tam olarak güvensinler. Siz de ona vekâletname yazın.

Bütün işlerin anahtarları elinde olan Allah'a dayanın! Kardeşiniz Ahmed Arabî”²¹¹

d) Arabî'nin Yargı Süreci

Arabî'nin kısa sürede yargılanması ve idam edilmesini planlayan hidivin nazırları, İngilizlerin mahkeme işine karışmalarından memnun değildi. Arabî'yi yargılamak için kurulan divan-ı harp İngiltere'den gelen avukatı kabul etmek istemedi.

Mısırlı bakanlar ve Hidiv, İngiliz general konsolosuna gönderdikleri bir beyanname ile “bir suçlunun tabi olduğu hükümetin kanunlarına göre cezalandırılması gerektiği, bu durumdaki şahıslara ait davaların avukat aracılığıyla görülemeyeceğini” ileri sürdüler.

Mahkeme çalışmalarına birkaç gün ara verdi. Ancak İngiltere hükümetinin cevabı “Arabî'nin davasına hakkaniyetle bakılmayacak ise

²¹¹ Y. EE. 116/5 (30 Ekim 1882)

İngiltere'ye götürüleceği" şeklindeydi. Mahkeme konusu Mısır hükümeti ile İngiliz generalleri arasında bir soğukluk doğurdu.²¹²

Bu süreçte artık Osmanlı Devleti'nin ismi okunmuyordu. Gelişmeler tamamen seyirci sıfatıyla, Kadri Efendi'nin ara sıra gönderdiği yarı resmî evraktan takip ediliyordu. Mahkeme günleri oldukça heyecanlı geçecekti. Bu heyecanın asıl sebebi, yüksek bürokrasinin o güne kadar çevirdiği dolapların Arabî tarafından ortaya dökülmesi korkusuydu.

Mahkeme heyeti arasında İngiliz üye bulunacak, alınan kararlar hakkında İngilizlere bilgi verilecekti. Arabî'nin savunulması için meşhur bir İngiliz avukatın getirilmesi, Mısır hükümetinin infialine yol açmış işi istifaya kadar götürmüşlerdi.

Edvard Mallet, aranın bulunmasına çalıştı. Mısırlılar yerli avukat aracılığı ile müdafaa edilmesi ve mahkemeye iki İngiliz aza tayin edilmesi formülünü ileri sürdüler. İngilizler bu teklifi de kabul etmediler.

İşin bu derece büyütülmesinin iki sebebi vardı: Birisi İngilizlerin, jandarma ve polis subaylarını İngilizlerden; nizamiye askeri ile subaylarını da İngiliz, Türk ve Çerkezlerden seçmek istemeleriydi. Ayrıca yeni Mısır kabinesinin yalnızca Türk ve Çerkezlerden teşkil edileceğini açıklamaları, Mısırlıları kızdırmış olmalıydı.

Diğeri Blunt tarafından 4.000 sterlin verilir müdafaa için Mısır'a gönderilmiş olan İngiliz avukatın kabul edilmemesi için Gladiston'a yaptıkları müracaatın reddedilmesiydi.

Blunt, avukat göndermekle kalmamış Arabî'nin kurtarılması için Londra'da kamuoyu oluşturma çalışmalarını hızlandırmıştı. Olay, Londra'dan Paris'e intikal etmiş, Dr. Digo da Arabî'ye yardım edilmesi için kampanya başlatmıştı.

Londra ve Paris'te Arabî lehinde bir fikir uyanması hâlinde idamın mümkün olmayacağı düşüncesiyle tepkiler artmaktaydı. Mısır gazetelerinde her gün, şark beldelerinde canilere verilecek cezaların geciktirilmesi hâlinde doğacak sakıncaları anlatan yazılara yer verilmekteydi.

Arabî'nin mutlaka idam edilmesi istenilmekte, bunun için avukat bulundurulmasına karşı çıkılmaktaydı. Arabî'nin cinayeti, cinayetlerin en büyüğü olduğu için idamdan başka ceza verilemezdi.

İngiliz avukatın bulunmasından korkmalarının asıl sebebi verilecek cezaya güvenmemekten değil, mahkeme sürecinde yapılacak derin

²¹² Y. PRK. ASK. 15/95

araştırmalar sırasında, pek çok zata dokunacak ifadelerin dile getirilecek olmasıydı.²¹³

Hidiv ve hükümetin itirazları, Arabî'yi İngiltere'ye götürme tehdidi ile bertaraf edildi. Mahkemeler İngilizlerin istediği gibi yapılacaktı.

e) Mahkemenin Tartışma Konusu Olan Kararları

Ahmed Arabî'nin ilk sorgusu İngiliz planına uygun şekilde yapıldı. Savcı son yaşanan olaylara girmekten ısrarla kaçınmıştı. Bir yıl önce Abidin Sarayı'nda tutuklandıktan sonra gelişen olaylar üzerinde duruldu. Arabî, o dönemde işlenen suçlarla ilgili olarak hidivin af çıkardığını, sorguya dâhil edilmesinin anlamsız olduğunu ileri sürdü. Mısır'da yaşanan olumsuzlukları dile getirirken kullandığı üslup asi bir generalin üslubu değildi. O kendisini halkın dili olarak görüyor, halk tarafından görevlendirildiğini iddia ediyordu.

Sorgu sırasında işin içine Osmanlı Devleti'ni sokacak konulara girilmekten özellikle kaçınılmıştı. Sanki ortada Osmanlı Devleti diye bir varlık yoktu.

Arabî, İngilizlerle yaptığı savaşlarla ilgili olarak suçlanmadı. İngilizler Mısır'da Milliyetçileri kazanmak ve Osmanlı Devleti'ni yok saymak için Arabî'yi sadece hidive karşı işlediği suçlar için yargıladı.

Mahkemenin usulen görüldüğü herkes tarafından biliniyordu. Komisyonun İngilizlere karşı yapılan savaşla ilgili soru sormaktan kaçınmasının iki sebebi vardı. Birincisi yukarda Mabeyn Kâtibi Kadri'nin ısrar ettiği şekilde harp kararının alınmasında ve Arabî'ye İskenderiye'yi savunma emrinin verilmesinde hidiv ve çevresinin sorumlu olmalarıydı. İkincisi İngilizler, Arabî'yi karşılığın alıp Mısır milliyetçilerini kendilerine ezeli bir düşman yapmak istemiyorlardı.

Arabî, son derece siyasî ve tutarlı bir yol izliyor, davasını halkın taleplerine, meclisin kararlarına dayandırıyor. Onun ithamları karşısında Hidiv ve çevresi, hatta İngilizler zor durumda kalabilirdi. İddia-name sadece hidive itaatsizlik ithamı ile sınırlı kaldı. (bkz. Ek X)

Arabî'den ayrı olarak sorgu evrakı elde edilen, Abdülal Paşa, Ahmed Rifat, Ali Fehmî, Kaymakam Ömer Rahmi Bey, Ubeyd Bey, İskenderiye Zabtiye Muavini Mehmed Münib, Ragıp Paşa, Dramalı Hüseyin

²¹³ Y. PRK. BŞK. 6 / 76

Paşa, Divân-ı Evkaf Muavini Mahmud Sadık'ın sorgularında da benzer ithamlar vardı.

İlk sorgu sonrasında mahkeme savcısı Sir Charles Wilson, Vatanî liderler hakkında dava açılmasına gerek olmadığına hükmetti. Ancak Nazırlar Heyeti'nin şiddetli itirazları üzerine mahkemeye devam edildi.

Buna göre savcının yeniden hazırladığı iddianameye göre Arabî, İngiliz donanmasının ateşi devam ettiği sırada hidiv tarafından çıkarılan 15 Temmuz 1882 tarihli emirnameye karşı gelmekle suçlanıyordu. "Kendisinden harp hazırlıklarını durdurması istenilmişken, donanmayı tehdit maksadıyla hazırlıklarını sürdürmüş, hidiv, Re'süttin Sarayı'nda kendisinden askerleri dağıtması ve hazırlıkları sona erdirmesini istemiş, Arabî bu emirleri tutmadığı gibi isyan ettiğini ilan etmiş, Keferdevar ve sair yerlerde istihkamları yenileyerek savunma hazırlıklarını sürdürmüştür."²¹⁴

Oysa Arabî, İngiliz işgaline karşı vatanını savunma kararı almıştı. Hidiv kendini İngilizlere sattığı gibi Mısır'ı da satmak istiyordu.²¹⁵ Ancak İngilizler için olanların değil olacak olanların önemi vardı. Lord Dufer'in mahkeme süreci ile ilgili olarak aşağıdaki programı hazırladı.

- 1- Arabî, hidive karşı isyan ettiği suçlamasını kabul edecek.
- 2- Mahkeme idam cezası verecek.
- 3- Bu hüküm Mısır'dan daimi sürgün cezasına çevrilecek.²¹⁶

Mahkeme sırasında Arabî'nin yaptığı savunma ile onun savaştan önceki konuşmaları arasında hiçbir benzerlik yoktu. Kendisi esasen İngiliz medeniyetine âşıktı, o hiçbir zaman İngilizlerle savaşmamış, hiçbir zaman da savaşmayı düşünmüyordu. Çok uzun olmayan müdafaasında dikkat çekici paragraflar vardı. Onun gözünde "İngilizler insanlık aşığı, medeniyetin beşiği, her türlü haksızlığın ve adaletsizliğin en şiddetli düşmanı olarak..." görülüyordu.²¹⁷

Arabî ve arkadaşları kendilerini şerefli bir devlete emanet etmişlerdi. "Biz nefsimizi düşmanımızın hapishanesine değil, İngiltere gibi emanet ve şeref sahibi, azametli bir devlete teslim ettik. Bu hep olmasını beklediğimiz bir şeydi. İnsaniyete yardımı bilinen bir

²¹⁴ Mahmud Salah, *Muhakemetü Zâim*, Kahire 1996, s. 9

²¹⁵ Salah, s. 10

²¹⁶ Cromer, s. 240

²¹⁷ Arabî, Takrir, s. 21

devlete işlerimizi emanet ettik. İngiltere bizim savaştığımız bir devlet değildir.”²¹⁸

Bu ifadeler mahkeme sürecinde belki anlayışla karşılanabilirdi. Ama Süveyş Kanalı'nı kapatmayıp Mısır ordusu için hezimetin en büyük sebebini hazırlamasından mahkemede övünçle bahsetmesi affedilir cinsten bir ihanet değildi.

“Genel menfaatlere hürmet ettiğimiz Mösyö De Laspes'e yazdığım ve ondan bana gelen telgraflarda görülebilir. Özellikle Süveyş Kanalı'nı kapatmaktan kaçınmamız ve savaş gemileri orada buldukça kanalı bir savaş meydanı yapmamamız bunu ispat eder. Kanala yapılan bu hürmet savaş gemileri kanalı işgal edip bombardımana başlayana kadar devam etti.”²¹⁹ Arabî'nin kanalı açık tutması İngilizlerin Süveyş ve Portsaid'i kolayca işgal edip Telkebir baskınını yapmalarına imkân sağlamıştı. Mısır ordusunun savaşı kaybetme sebebi kanalın açık tutulmasıydı. Arabî hiç değilse bu savaşta kaybedilen binlerce Mısır askerine saygılı olmalıydı.

Arabî savunmasını Mısır halkının savaşa verdiği muazzam desteği sayıp dökerek tamamladı ve bunca imkân kendisine sunulmuşken, yüz bin insan emrinde hazırken, savaşı bırakıp teslim olan bir insanın asi sayılmayacağını iddia etti. Ne var ki bu savunma onu tarih nazarında daha da suçlu duruma düşürmekteydi.²²⁰

Bu sözde mahkeme kısa sürede tamamlandı. Planlandığı gibi Arabî Paşa önce idama, sonra sürgüne mahkûm edildi. Tabla Paşa, Abdülal Paşa, Mahmud Sami Paşa (Barodi), Ali Fehmi Paşa, Yakup Sami Paşa ve Mahmud Fehmi Paşa, Arabî ile aynı cezaya çarptırıldılar. Bütün lakap ve rütbeleri ile birlikte maddî varlıklarına da el konuldu. Bununla birlikte eşlerine ait mallara dokunulmadı ve her birisine ayrı ayrı maaş bağlandı. Diğer tanınmış milliyetçilere üç ila beş yıl arasında sürgün cezası verildi. Hakkında idam cezası uygulanan tek subay İskenderiye'yi yakmakla itham edilen kaymakam rütbesindeki Süleyman Sami oldu.

Geri kalan subayların bir kısmı askerlikten çıkarılırken, diğer bir kısmı da farklı süreler için Mısır'dan sürüldü.

Hidiv, İngilizlerin tavsiyesine uyarak sürgün kararını “gurbete gönderme” cezasına çevirdi. Bu iki cezanın farkı sürgünde belirli bir yerde

²¹⁸ Arabî, Takrir, s.25

²¹⁹ Arabî, Takrir, s. 33

²²⁰ Arabî, Takrir, s. 37

mecburi ikamet varken, gurbete gönderme cezası alan, Mısır'ın dışında istediği yerde oturabilirdi. Kararı protesto eden Riyaz Paşa, görevinden istifa etmiş anacak Lord Dufferin buna ehemmiyet vermemişti. Ahmed Arabî, Mısır'ı terk ettikten sonra istediği yerde ikamet edebilecekti. Lord Dufferin, Arabî'yi bütün bütün elden çıkarmak niyetinde değildi. Onu hareketin diğer öncüleri ile birlikte Seylan adasında ikamete mecbur etti.

f) Seylan'da Mısır Sürgünleri

Arabî'nin mahkemesi sırasında Londra'da kampanya başlatıp idam edilmesini önleyen Wilfrid Bulnt ve William Gregory, uzun süre Vatanîlerin peşini bırakmadılar. Bu ikilinin savunduğu fikir Arap topraklarının doğrudan işgali değildi. Ulusal Arap liderlerin önderliğinde, İngiltere himayesinde yürüyecek yönetimleri savunuyorlardı.

William Gregory, daha önce valilik yaptığı Seylan'a gelmiş, burada Arabî ile görüşmüştü. Toplantının son sözü "Eğer İngiltere Seylan'ı, Mısır'ı idare ettiği gibi yönetseydi ortada bir Mehdi olmayacaktı. Mısır'ı, Seylan'ı idare ettiği gibi yönetseydi, bir Mehdi'ye daha sahip olacaktı." oldu. İngiltere'nin Mısır'da uyguladığı politikalar eleştirilmişti.

William Gregory, ulusal Mısır liderlerinin görevlerine iade edilmeleri, bunların güvenlerini kazanarak idarî yoldan İngiltere'ye bağlanmaları gerektiği tezini savunmaya devam etti. Arabî'ye bu imkân sağlarsa onun liderliğinde Sudan vb. ülkeler de İngiliz himayesine alınabilirdi.²²¹

İngilizler Vatanî liderlerle Sudan'ı etkisiz hâle getirme konusunda umutluydular. Arabî savaşı sırasında Bombay'da sürgünde bulunan Cemaleddin Efganî, Hintlileri İngilizlere karşı isyana teşvik ettiği iddiasıyla Kalküta'ya getirilmişti. Daha sonra Londra'ya çağrıldı. Urvetü'l-Vüska'ya göre burada Lord Salisbury "kendisinin fikirlerinden istifade etmek istediklerini, isterse Sudan'a kral olarak gönderebileceklerini, bunun için Mehdi hareketinin İslam'a aykırı olduğu yönünde kendilerine bir fetva vermesinin yeterli olacağını" söyledi.

Efganî, "Sudan İngiliz toprağı değildir ki oraya kral tayin edebilirsiniz!" diyerek teklifi geri çevirdi.²²²

Ajan misyoner Wilfrid Blunt da aynı şekilde çalışmalarına devam

²²¹ Lady Gregory (aynı yer)).

²²² Urvetü'l-Vüska, s. 31

etti. Zabtiye Nezareti'ne yapılan bir ihbara göre Arabî Paŕa aracılığı ile Yemen'de bir ihtilal çıkarmak için çalıŕıyordu. İstanbul'da Seyid Cemaladdin ve eski sadrazamlardan Kâmil Paŕa ile görüŕmüş, Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi için Gladiston nezdinde aracılık yapma teklifinde bulunmuştu.²²³

Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar'ın yaptırdığı tahkikata göre Blunt, Arabî'yi Seylan'da ziyaret etmiş, Gladiston'un kendisini tekrar Mısır'a göndermek istediğini söylemişti. Ancak Arabî bu teklifi kabul etmedi.²²⁴

Gregory ve Blunt'un Arabî ile hangi senaryoyu konuştukları bilinmemektedir. Arabî'nin, yeni bir maceraya atılmaması, O'nun İngiliz çıkarları için çalıŕtığı tezini zayıflatan bir durumdur. Ahmed Arabî ve arkadaşları İngilizlerin kendilerine yaptıkları teklifleri kabul etmeyince sürgünden kurtulamadılar. Sürgünden 10 yıl sonra Manchester Guardian gazetesinin haberine göre "Seylan'da bulunan Arabî Paŕa ve arkadaşları adanın sağlıklarına zarar verdiğini belirten raporlarla Mısır'a dönmek için dilekçe vermişlerdi. (25 Mart 1891) Ancak Hidiv sürgünleri Mısır'da istemiyordu. Hatta Kıbrıs'ta bulunmaları da uygun değildi. Aden körfezindeki Zeylu adasına gidebilirlerdi.²²⁵

İngiltere'den gönderilen doktorların raporları, sürgünlerin ara sıra yakalandıkları hastalıkların tabiat şartlarından kaynaklandığını ileri sürünce, Dıŕıŕleri bakanı Lord Salisbury, sürgünlerin isteklerini kesin olarak geri çevirdi.²²⁶

Arabî ve arkadaşları ancak 20 yıl sonra Seylan'a gelen İngiltere veliahdı Dük Dika'nın aracılığı ile Mısır'a dönme izni alabildiler.²²⁷ Ahmed Muhtar Paŕa, kısaca durumu özetlemişti:

"Hidivin şahsî affına mahzar olamadığı gibi meclislere de kabul edilmemektedir. Bu yüzden pek kederli olup âdeta evinden dıŕarı çıkamadığı arz edilir."²²⁸ Arabî, Mısır'da kederle geçen iki üç yılın ardından vefat edip gitti.

²²³ Y. PRK. ZB. 11/58

²²⁴ Y. PR. MK. 3/37

²²⁵ Y. PRK. MK. 20/49

²²⁶ Y. A. HUS. 246/11

²²⁷ Y. MTV. 217 /39

²²⁸ Y. PRK. MK. 11/33

g) İşgalden Sonra Mısır Siyaseti.

İngiltere Mısır'da idareyi ele aldıktan sonra, sıra bu haksız işgali sözde uluslararası hukuka uygun hale getirmeye gelmişti. İskenderiye'nin işgalini takip eden günlerde başvekil Gladstone, Avam Kamarasında okuduğu nutukta "İngiltere'nin Mısır'da hiçbir ihtiraslı emeli yoktur. Hidivin kaybettiği kuvvet ve nüfuzu iade etmek üzere asker sevk etmiştir. Mısır meselesinin kati bir sonuca ulaştırılmasını Avrupa devletler topluluğuna arz etmek düşüncesindedir." şeklinde teminat vermişti.

İngiltere Mısır üzerinde görüşmelerini sürdüren İstanbul konferansında da benzeri açıklamalar yaptı. "Askeri hareketten istenilen maksat hâsıl olur olmaz Mısır hükümetinin teşkili ve ıslahı hususunda büyük devletlerin yardımları istenecektir."

İlerleyen yıllarda İngiltere önemli kararlar aldı. Mısır maliyesi üzerinde Fransa'nın gözetim hakkını Fransa hükümetinin itirazına rağmen kaldırdı. Çözüm için herhangi bir adım atmaktan kaçınan İngiltere, dünya kamuoyunu rahatlatmaya yönelik açıklamalarını sürdürdü.

Başvekil Gladstone, Avam Kamarası'nda 5 Mart 1883'te yaptığı konuşmada "işgal ordusunun vücuduna kesin ihtiyaç duyulan dönemin bitmesinden sonra İngilizlerin Mısır'ı terk edeceğini Mısır'da diğer devletlerin de İngiltere kadar menfaatleri bulunduğunu, İngiltere hükümetinin sair medeni milletlerin menfaatlerinden ayrı bir maksat gözetmediğini" dile getirdi. Aynı günlerde Osmanlı Londra sefirinin kendisine yaptığı müracaata "işgalin devamından şikâyet etmekte haklı olduğunu, İngiltere'nin Mısır'da üzerine aldığı sorumluluktan imkânların elverdiği ölçüde hızlı bir şekilde kurtulmak istediği" cevabını verdi. (28 Ağustos 1883)

Fransa'nın itirazları üzerine, Hariciye Nazırı Lord Granville "İngiltere hükümeti, asayişin sağlanması ve güvenliğin tehlikeye düşmeyeceği görüldüğü takdirde askerlerini 1888 senesi başında Mısır'dan geri çekmeyi taahhüt eder" şeklinde bir açıklama yaptı. Fransa İngiltere'nin bu açıklamasını verilmiş bir senet olarak kabul ettiğini ilan etti. Mısır borçlarının tasfiyesi ve mali açıdan yeniden yapılandırılması görüşmeleri uzun süre devam etti. Bu süreçte birikmiş vergilerini alabilme umudu ile Osmanlı hariciyesi, İngiltere siyasetine uyumlu bir davranış sergiledi.

Osmanlı'nın gönülsüz ısrarları üzerine 1885 yılı başında Londra'ya davet edilen tam yetkili özel elçi Hasan Fehmi Paşa'nın İngiltere

seyahati, bir süre sonra siyasî bir problem haline getirildi. Paşa'nın uzun süre Londra'da kalması batılı devletleri telaşlandırmıştı.

Bugünlerde Rusya ve İngiltere arasında Orta Asya'da yürütülen rekabet, silahlı bir ihtilafı ortaya çıkarmıştı. Mısır'a dair görüşmelerin sonuçsuz kalacağı anlaşıldığı halde Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da uzun süre kalması, Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı İngilizlerle ittifak arayışında olduğu şeklinde yorumlandı. Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya'nın İstanbul sefirleri Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağrılmasını istediler.

Hariciye müsteşarına verilen notada "İngiltere ile Rusya arasında silahlı bir çatışma çıktığı takdirde Osmanlı ülkesine yapılacak bir tecavüzün önlenmesi, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığının korunması ve Avrupa devletleri arasında barışın sürdürülmesi için, Almanya diğer devletlerle görüş alışverişine başlamıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın görevinde başarısız olduğu halde Londra'da kalmaya devam etmesi İngiltere ile bir ittifak anlaşması arayışından kaynaklanmış olabileceğini hatıra getirmektedir. Prens Bismark, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yardım etmesi isteniliyorsa Hasan Fehmi Paşa'nın özel elçilik görevine son verilmesi düşüncesindedir" denilmişti. İstanbul'a yeni gelen Fransa sefirinin ifadeleri de bu merkezdeydi: "Osmanlı Devleti tarafsız kalmazsa harp Afganistan yerinde Osmanlı topraklarında cereyan eder. Sonuçta galip tarafın Osmanlı Devleti'ni himayesine almasına yol açar bu da diğer devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmaya karar vermeleri ile sonuçlanır." Bu gelişmeler üzerine Hasan Fehmi Paşa'ya geri dönme emri verildi.

Gladstone, Mısır siyasetini "ne ilhak, ne himaye, ne işgalin uzatılması ve ne de her ne surette olursa olsun taviz verilmemesi" cümlesiyle özetlemişti. Bu anlayış zamanla millî bir politika haline gelecekti.

Özel görev ile İstanbul'a gönderilen Sir Drummond Wolff'un sürdürdüğü görüşmeler de anlaşmazlıkla sonuçlandı. Sudan'da İngilizlerin zorlanması, Padişah'ın asker gönderme konusundaki çekimserliği, Rumeli-i Şarkî meselesinin devlet aleyhine gelişmesi ve Avrupalı devletlerin her birinin farklı hesaplar içinde olması çözümü zorlaştırmaktaydı.

Buna rağmen işi oluruna bırakma anlamına gelen Mısır Fevkaled Komiserliği icad edildi. Osmanlı sultanı ile İngiltere kraliçesi Mısır'a birer adet büyük komiser göndereceklerdi. Komiserler Mısır işlerini düzene koyduktan sonra durumu bir raporla hükümetlerine bildirecekler

daha sonra tahliye görüşmeleri başlatılacaktı. (24 Eylül 1885) İngiltere, Sir Drummont Wolff'u, Osmanlı Hükümeti Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı komiser tayin etti.

Muhtar Paşa'ya verilen talimatnamede Mısır'da İngiliz askerî varlığına sebep olan Sudan ihtilalinin sulh yoluyla çözülmesi isteniyordu. Sudanlıların isyanı, esasında İngiliz askeri aleyhinde bir isyandı. İngiltere, Osmanlı Devleti ile Mısır'ı tahliye etme konusunda anlaşığına göre isyanın sebebi ortadan kalkmış sayılırdı. Mısır halkının dindar kesiminden Sudanlıların itimadını kazanacak iş bitiren zatların aracılığı ile isyan edenlere nasihat edilmeli, itaatleri sağlananlar Mısır Hidivi'nin idaresinde, Hilafet saltanatının himayesine alınmalıydı. İngiltere komiserinin Sudan'ın yerel reisleri ile özel anlaşmalar yapmasına fırsat verilmemeliydi.

Mısır'ın bütün bölgelerinde idari yapının yeniden düzenlenmesi ve ıslahı, Mısır Hidivi'nin yapacağı anlaşmalarının imtiyaz fermanlara aykırı olup olmadığının yakından takip edilmesi, Mısır'da iç güvenliğin ve idarenin düzenli yürütülmesinin süratle sağlanarak İngilizler tarafından kısa sürede tahliyesinin temin edilmesine çalışılacaktı.²²⁹

Mısır meselesinin komiserlere bırakıldığı dönemde Avusturya, İtalya ve İngiltere arasında Akdeniz ittifakı yapıldı. Sadrazam Said Paşa bu ittifaka girilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak Sultan Abdülhamid'e göre bu ittifaka girildiği takdirde Rusya ve Fransa'nın düşmanlığını kazanma tehlikesi vardı. Akdeniz ittifakına girilmesi konusunda ısrarcı olan ve bazı ıslahatların yapılması gerektiğini öne süren Said Paşa'ya Sultan Abdülhamid'in verdiği cevap oldukça sertti:

“Mısır meselesi hakkında İngiltere sefiri ile cereyan eden konuşma özetinin yüksek makama arzı ve Akdeniz'de mevcut durumun korunması maksadıyla yapılan ittifaka Devlet-i Âliye'nin katılmasından bahseden yazınız padişah tarafından görülmüştür.

İttifak şartları arasında sayılan İngiliz askerinin Mısır'ı tahliyesinden başka Tunus ile Cezayir hakkında bazı kayıtların konulması ve İttifakın faydaları sayılırken devletin bu ittifaktan sağlayacağı yararlar karşılık olarak müttelik devletlerin iç işlerinin düzenlenmesine dair bazı tavsiyelerde bulunmaları ihtimalinden söz edilmiştir. Tunus ve Cezayir hakkında konulacak kayıtlar nelerden ibarettir?

²²⁹ BOA. Y. EE. 122 /12

Büyük devletlerin içişlerinde yapılmasını arzu ettikleri ıslahatlar Arnavutluk'ta bir Prenslik bina edilmesi, Rumeli'ye otonomi verilmesi Anadolu ve Arabistan'da Girit cezaresine benzer şekilde çeşitli ayrıcalıklara sahip büyük vilayetlerin teşkil edilmesi, her bir vilayette ayrı ayrı milletvekili meclisleri açılıp başkentte bunların bağlı olduğu bir genel meclisin açılması gibi hususlardır. Akdeniz ittifakına girildiği zaman devletlerin tavsiye edeceği ıslahatlar bunlar mıdır, yoksa daha başka bir düşünceleri mi vardır?

Devletin sadrazamı olmanız münasebetiyle bu konuları etraflıca araştırmış olmanız gerektiğine göre, Tunus ve Cezayir hakkında konulacak sınırlamalar ve yapılacak ıslahatların mahiyet ve şekli hakkında elde ettiğiniz kanaatin ayrıntılı olarak saltanat makamına arzı 19 Eylül 1888"

Bu tarihten sonra İngiltere ile yapılacak anlaşmalarda yeni bir problem ortaya çıkarılmıştı. Osmanlı imparatorluğu diğer devletlerin aleyhine olarak Mısır'daki hakimiyet haklarının bir kısmını İngiltere'ye bırakamazdı. Kamil Paşa'nın sadareti günlerinde son şeklini alan bir sözleşme, Fransa ve Rusya'nın karşı çıkması yüzünden imzalanmadı. Rusya sefiri de padişaha karşı "Osmanlı Devleti saltanat hukukunun bir kısmını kendi rızasıyla İngiltere'ye terk ettiğinde Rusya devleti de Osmanlı topraklarının bütünlüğünün koruyucusu olmak sıfatıyla üzerine aldığı yükümlülüğü bırakır. Bir süreden beri Babıâli, Rusya'ya karşı düşmanca tavırlar sergilemektedir, bu durum harbe sebep olur!" şeklinde tehditkar bir ifade kullanmıştı.

Gelinen noktada İngiltere için problem kalmamıştı. Lord Salisbury "İngiltere'nin Mısır'da üzerinde aldığı vazifeyi tamamlaması için kesin bir süre belirtilemez, böyle bir süre tayininde ısrar edilirse bu görevin yerine getirilmesini ila nihaye uzatmaktan başta bir netice elde edilemez. Bu görev tamamlandığında Mısır hükümetine, idaresine, ordusuna, maliyesine ait gerekli düzenlemeler yapıp yeterince kuvvet kazandığı görüldüğünde, Mısır hükümetinde bulunan zatin ve halkın güvenliği sağlanıp bu gelişmelerin tabi sonucu olarak Mısır'da kayıtsız şartsız bağımsızlık fikri uyandığında İngiltere'nin görevi tamamlanmış sayılacaktır." şeklinde ucu belirsiz taahhütler vermeye devam etti.

Mısır'ın tahliyesi konusunda sessiz kalınması, diğer devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki ihtiraslarını artıracaktı. Yapılacak en kötü

anlaşma işi belirsiz bırakmaktan daha iyi sonuçlar verecekti. Bu düşünce ile yapılan müzakere teklifleri, farklı siyasî problemler ileri sürülerek geri çevrildi. İngiltere uluslararası her gelişmeyi Mısır meselesini uzatmak için kullanıyor, dörder yıl arayla yenilenen seçimler her defasında konunun sil baştan yeniden ele alınmasını gerektiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin sözde infialini önlemek için arada bir işgali hafifletiren beyanlar yapılıyordu. Sözgelimi Lord Salisbury 9 Kasım 1891 tarihinde Londra belediyesinin yemeğinde yaptığı konuşmada “asıl hedefimiz Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne bağlayan bağları koparmak değildir. Aksine Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne karşı anlaşmalar ve fermanlar ile belirlenen hukuk dairesinde bağlı tutmaktır. Bu hedefe yaklaşıyoruz, yakında varacağımızı ümit ediyorum.” demişti.

Kral VII. Evard Güney Afrika'nın Transvaal bölgesindeki altın ve elmas yataklarına el koymak için Boerlerle (Hollanda asıllı Avrupalılar) yaptığı savaşı (1899-1902) destekleyen Fransa'yı Mayıs 1903 tarihinde ziyaret etti. İki devlet arasında yapılan ittifak sonucunda Fransa, Mısır meselesindeki iddialarını bıraktı. “İngiliz işgaline bir süre tayin olunması ya da bir başka istek ile İngiltere'nin Mısır'daki hareketine engel çıkarılmayacağını” ilan etti. Karşılık olarak İngiltere'nin yardımıyla Fas'ı himayesine aldı. Osmanlı toprakları üzerinde ayrı ayrı tatmin edilen Almanya, Avusturya ve İtalya da Mısır konusunda Fransa'nın yaptığı tarzda birer beyanname neşrettiler.

Bu durumda Osmanlı için Mısır meselesi sona ermiş demekti. Ocak 1906 tarihinde Mısırlı memurların Akabe'ye sınır karakolu inşa etmelerine yapılan itiraz, İngiltere tarafından savaş sebebi sayıldı ve bölgeye savaş gemileri gönderdi. Ekim 1906 tarihinde Mısır Hidivliği ile Osmanlı memurları Refah-Akabe arasında Mısır imtiyaz sınırını belirleyen anlaşmayı imzaladı. Bu anlaşmadan sonra Mısır bir daha devletlerarası bir sorun olarak gündeme getirilmedi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere aleyhinde cihan harbine girmesi üzerine İngiltere'nin Mısır'ı ilhak ettiğini açıklamasıyla bu öykü sona erdi. 19 Aralık 1914²³⁰

²³⁰ Mısır Meselesi, Ragıb Râif, Rauf Ahmet, Hariciye Nezareti, İstanbul 1334, s. 130. vd.

DEĞERLENDİRMELER

Mısır Olayının Etkileri

a) Halife'nin Emirleri Karşısında Ahmed Arabî

Bu çalışmanın en mühim sorusu Arabî'nin hilafet makamınca kendisine verilen emirler karşısında takındığı tavrın doğru olup olmadığıdır.

Ne var ki bu soruyu bir çırpıda cevaplamak hiç de kolay değildir. Zira bu sorunun cevabı dönemi itibarıyla Türk İslam coğrafyasındaki en kritik problemin çözümünü de içinde barındırmak zorundadır.

Konuyu bir kaç açıdan ele almak mümkündür. Öncelikli olarak artan yabancı nüfuzuna karşı halkın gösterdiği tepkilerden yararlanan iki ayrı grup vardır. Bunların birincisi siyasî ya da dinî bir kimlikle öne çıkıp liderlik arayışında olan insanlardır.

İkinci grup, her yeni olayla bölgeye biraz daha yerleşme hesapları yapan işgalcilerdir.

Her iki grubun hedefinde bulunan halkın rahatsızlığı gerçek, diğer iki grubun ürettiği problemler politiktir.

Batılı devletler hızlı bir sömürgeleştirme faaliyeti içerisine girmiştir. Hukukî ve ticarî imtiyazları istismar eden yabancılar, tabii oldukları devletlerin sağladığı moral üstünlükle yerli halka köle muamelesi yapmaktadır. Millî kaynakların kullanımını açısından denge hızlı bir şekilde yerlilerin aleyhine olarak bozulmaktadır. Böyle bir ortamda tepkilerin artarak devam etmesi, ya da halkın kolaylıkla tahriklere kapılması beklenen bir durumdur.

Hayatın normale dönmesi için, öncelikli olarak yabancıları sınırlayacak ekonomik ve siyasî tedbirlere, taşkınlıkları önleyecek askerî bir kuvvete ihtiyaç vardır. Aksi hâlde halk, her iki tarafın tahriklerine açık hâlde kalacaktır.

Bu açılardan bakıldığında İstanbul'dan verilen emirlerin bir çözüm

üretmedikleri görülür. İngiliz gemileri İskenderiye'den çekilse ve Arabî, Mısır'dan ayrılrsa da durum değişmeyecektir. Yanmaya devam eden ateşin her an parlama ihtimali vardır. Yeni bir Arabî'nin çıkması, ikici gün bölgeye Fransa'nın musallat olması sıradan bir ihtimaldir.

Olay Arabî'nin hareket tarzı açısından değerlendirildiğinde, dönemi için oldukça modern bir anlayışla karşılaşırız. Arabî işin başından itibaren ferdî karar almaktan kaçınmakta, bütün hareketlerini temsilî meclislerde alınan kararlara dayandırma gayreti içinde görünmekte ve bu görevi kendisine halkın emanet ettiğini söylemektedir.

Bu çabanın Osmanlı başkentinde bir karşılığının bulunduğunu söylemek güçtür. Arabî'nin aynı zamanda batı kamuoyunu etkilemeye çalıştığı açıktır. Ek I'de verilen röportajında kullandığı "Tamamımız işin hakikatinde aynı yolda yürümekte olduğumuzdan hem Yahudi hem Hıristiyan ve hem Muhammedî ismini almanın caiz olabileceğini bildiğim hâlde, Hıristiyan'ı hangi sebep için Muhammed ümmetinden ayırıp kendimize düşman sayayım?" ifadelerine bakılırsa Arabî basit bir tesadüf sonunda bu olaylara girmiş değildir. İşin başından itibaren batıdan gelecek tepkiler için hazırlanmış olduğu açıktır.

Arabî, geçici bir hareketin başında değildir ve olay sıradan bir asayiş olayı değildir. Gerek Millet Meclisi'ne atfettiği öneme, gerekse zaman zaman topladığı genel meclislerde bir araya gelen insanların kimliğine bakıldığında Arabî'nin Mısır'da uzun sürecek bir siyasî liderliğin peşinde olduğu görülür.

Bunun için gereken halk kahramanlığı rolünü oynamaya başladığı da dikkate alındığında, bu pozisyondaki bir insandan Mısır'ı terk etmesini istemek tablonun iyi okunmadığını göstermektedir.

Arabî'nin Sultan'a gönderdiği mektuplar açısından olay değerlendirildiğinde Mısır olaylarından İngiliz ve Fransız konsoloslar sorumludur. Mısır'a gönderilen Osmanlı heyetlerinin ortak kanaatleri de aynı yöndedir. Ayrıca Hidiv, İngiliz himayesine girmek için planlı bir şekilde çalışmaktadır. Sultan resmen açıklanmayan görüşlerine göre bunun farkındadır. Yapılan tespitler doğru olduğuna göre Arabî ve arkadaşları olayın faili değildir. Onların Mısır'dan çıkması bu sorunun çözümü için yeterli olmadığı gibi işgalcilere bahane ürettikleri suçlaması da kendiliğinden anlamını yitirmektedir. İşgalci kendi bahanesini her zaman üretebilecek bir pozisyondadır.

Olay dinî liderlerin yaptıkları nasihatler açısından değerlendirildiğinde “halifenin verdiği emirlere itaat etmenin dinî bir görev olduğu” iddiası meselenin can damarın teşkil etmektedir.

Dinin sınırlarını tayin edip mahiyetini tarif ettiği konularda yöneticilerin emirlerine itaat etmek farzdır. Ancak herhangi bir hakkın karşılıklı olarak dava edilmesi durumunda itaat şartı, hâkim kararına bağlıdır. Toplumda ait haklı taleplerde karar verebilecek hâkim, milletin ortak aklını temsil eden istişare meclisleri olabilir.

Asrısaaadet’in dört büyük halifesi zamanında Medine’de asker bulunmadığı bilinmektedir. Herkes dinin emirlerine itaat eder, halife önemli işlerde istişare ile karar alır, bu karar itiraz edilmeden uygulanırdı.

Hilafet, zorla saltanat idaresine döndürüldükten sonra artık sultanlar emirlerini askerî güçle icra etmek durumundaydı. Saltanatlar ibretlik ceza vermek kuralıyla hareket eder, hiç kimse konulan kuralın aksine hareket etmeye cesaret edemezdi. Ne var ki dünya hep aynı yerde durmuyordu, devir değişmiş anlayışlar başkalaşmıştı. Zaman önemli bir müfessirdi.

Rönesans’la birlikte ön plana çıkan ve yavaş yavaş İslam âlemine de yayılan anlayışa göre insanlar, devleti sadece itaat edilen bir otorite olarak değil, hukuk karşısında sorumlu tutacağı, yerine göre mahkemeleşeceği bir davalı olarak görmeye başlamıştı.

Bu bağlamda Mısır olayları İslam dünyasının yeni yeni karşılaştığı ve çözmek için azından bir asırdan fazla bir zaman uğraşmak zorunda kalacağı olaylar zincirinin ilkiydi. Toplumda yabancı nüfuzunun artmasından kaynaklanan haklı şikâyetler vardı. Geri kalmışlık, işsizlik, memurların keyfi davranışı, aç kalma, işgale uğrama korkusu gibi genel şikâyetlerin çözümünde Sultan tek başına yetersiz kaldığında ne yapılacaktı.

Yerinizde oturun yabancı müdahalesine fırsat vermeyin denilmesi bu taleplerin karşılanması için yeterli gelmiyor, insanlar geri dönüp yerlerine oturmuyordu. Gelinek noktada ya saltanatın gücü kullanılacak ya da insanlar çözüme ortak edilecekti. Bu da ancak meclis taleplerinin karşılanması ile mümkün olurdu.

Meclisi şahsî görüşleri doğrultusunda karar almaya zorladığı yolunda ithamlar bulunmakla birlikte Arabî, bütün hareketlerini meclis kararlarına dayandırmakta ve davanın şahsî olmayıp Mısır halkına ait olduğunu ileri sürmekteydi. Saltanat güç kullanmaktan kaçınmış, meclis

taleplerini meşru saymamıştı. Şu hâlde varlığı tartışılır hâle gelmişti. Mısır fiilen bir işgal tehlikesi ile karşı karşıyaydı. İçinde bulunulan şartlarda en yakın otorite Mısır meclisiydi. Arabî bu meclisin kararlarına göre hareket etti. Herhâlde sultanın itaat talebini sosyal ve siyasî şartlar açısından değerlendirmek daha doğru olurdu. Sultanın her emrinin farz olduğu neticesini çıkarmak, İslam tarihinde rastlanılan bir anlayış değildi. Sahabe döneminden itibaren siyasî idareye muhalifler bulunmuş, ancak bunlar günah işlemekle itham edilmemişti.

İslam âleminde yabancı işgaline direnilmesi fikrinin öncüsü Sünusi Şeyhi Ahmed (ks), İtalyan işgalciler Sünusilerin ortaya koyduğu direniş karşısında uzun süre Trablusgarp'a giremedi.

Son olarak Arabî'nin hareketini, gerçekleşme imkânı açısından değerlendirmek gerekir. Arabî'nin maddî imkânları açısından bakıldığında İngilizler karşısında fazla şansının olmadığı görülebilirdi. Ancak bu oldukça genel bir değerlendirmeydi. Şayet Mısır toplumunda millî bütünlük bulunsaydı Arabî, en azından İngiliz işgaline engel olabilirdi. Nitekim ilk günkü savaşta İngilizler çılgınlar gibi geri kaçmış, ikinci gün urban şeyhleri satın alındığı için Arabî'nin askerleri dağılmıştı.

Bu noktada İslam âlemi için yüzyılın en can alıcı problemi ile karşı karşıya kalınmaktaydı. Arabî hareketinin kanaatimce yargılanabileceği tek nokta burasıydı. Yabancı nüfuzu ve işgalcilere karşı oluşan tepkiden, halkın eğitimi için yararlanılmalıydı. Olayların içinde görünen gerek

Muhammed Abdüh'un, gerekse Ezher şeyhlerinin bu önemli noktayı gözden kaçırmalarına ve o tarih için özellikle Kahire halkının içinde bulunduğu zillete bakıldığında bu hareketin, haklı taleplerle ortaya çıkarsa da baştan itibaren yanlış yönlendirildiği ithamı haklılık kazanmaktaydı. (Bu tespitin doğruluğu Arabî'yi asi ilan eden Osmanlı fermanının urban şeyhleri üzerindeki etkisinin tam olarak bilinmesine bağlıdır)

Arabî'nin Telkebir baskınından sonra İngilizlere teslim olması pek çok taraftan eleştirilmiş, özellikle Fransızlar, Arabî'nin İngiliz komutan Wolseley ile ittifak içinde olduğunu ileri sürmüştür. Onun esaret dönüşü hayatını değerlendiren Seyid Ahmed Lütfi şunları yazar:

“Arabî için ihtilalden önce hasenat, ihtilal sırasında seyyiat vardır. Onun iyiliği milletin kendisinden razı olduğu ve onunla ferahladığı, anayasanın ilanı için yaptığı çalışmalardır. Şayet Arabî olmasaydı anayasa da olmazdı. Ne var ki Arabî için sonunda ya da Mısır savunmasında meclisin bağımsızlığına hürmet etmedi. Kılıç kuvvetiyle baskı uyguladı. Arabî'nin kötülüğü ise umurun menfaatine aykırı olarak hidivin verdiği emirlere isyan etmesidir. Ümmetin içinde bulunduğu halleri takdir edemedi. Cehalet içinde kendi savaş kabiliyeti ile İngiltere'nin kuvveti arasında doğru bir değerlendirme yapamadı. İngilizlerin hileli tahripleri ve bazı hürriyetçi milletvekillerinin konuşmaları arasında, cehaleti sebebiyle doğru bir değerlendirme yapamadı.

Harp sahasını esir olmadan ya da öldürülmeden sağlam bir şekilde terk etmesi...! Arabî'nin iyilikleri de kötülükleri de büyük oldu. İyiliklerini bilerek yaptı, kötülüklerini ise hata ve cehaletinden. Hıyanetine gelince onu iddia edenlerle inkâr edenlerin sözleri birbirlerine eşittir. Vatanına ve ümmetine kötülük etmiştir. Ancak yaptığı kötülüklerden haberi yoktur. İyilik yapmak isterken kötülük yaptı, menfaat vermek isterken zarar verdi. Onun için iyi niyetinin karşılığı ve fakat kötü neticenin sorumluluğu vardır.”²³¹

Bu değerlendirmenin doğru olduğu varsayılırsa “bir şeyin vücudu bütün şartların varlığına bağlıdır, yok olması ise bir tek şartın kaybı ile mümkündür” kuralına göre diğer bütün şartlar hazırken, sadece şahsî cesaretin bulunmayışı yüzünden Arabî büyük bir lider olma fırsatını kaçırmıştır. Mısır savunması gerçek bir lider bulamadığı için sonuçsuz kalmıştır. Arabî'nin kesin bir yargı ile ihanetle suçlanmamasının en

²³¹ Ahmed Abdurrahim Mustafa, *Kıyadetü'l-Servetü'l-Arabiyyeti*, Daru'l-Mearif 1965, s. 208

büyük sebebi, Mısır savunması sonrasında İngilizlerin çok istemesine rağmen herhangi bir fitneye bulaşmamış olmasıdır

b) Sultan Abdülhamid'in Mısır Siyaseti

Sultan Abdülhamid'in siyaset önceliklerini özel olarak Mısır olayları üzerinde değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Onu, dünyanın çok özel bir yerinde, artık son dönemlerini yaşayan, büyük bir Hilafet Devleti'nin başkanı olarak değerlendirmek gerekecektir.

Mısır özelinde yanlış olan bir uygulama, bazen genel olarak Devlet-i Aliyye'yi bekleyen sorunlar açısından değerlendirildiğinde doğru olabilir.

Giriş kısmında verilen Memduh Paşa layihasında belirtildiği gibi, Mısır'ın ekonomik kuşatmaya alınmasında sultanın bir kusuru yoktur. Mısır'ın ekonomik işgali Sultan Abdülaziz'in döneminde tamamlanmıştır.

Sultan, Mısır olaylarına Hidiv İsmail Paşa'nın değiştirilmesi sürecinde ortak olur. Esasen imtiyaz fermanlarına göre Halim Paşa, Hidivliğe getirilmelidir. Ancak Avrupa devletleri buna karşı çıkar. Daha zayıf karakterli olan Tevfik Paşa, Hidiv yapılıdır. İlk yanlış budur. Sultan daha sonra bu hatasını telafi etmek isterse de başaramaz.

Olayların ilk başladığı günlerde Hidiv Tevfik Paşa'ya daha yakın durup İstanbul'dan resmen yardım istemesi sağlanabilseydi, Mısır imtiyazlarına aykırı olmayacak şekilde Mısır'a asker gönderilebilirdi. Tek taraflı hareket etmek için daha önce Mısır'a verilen imtiyaz fermanları uygun değildi. Fermanlarda açıkça yer almayan durumlarda Avrupa devletleri ile anlaşmak zorunluluğu vardı.

Bu dönemde İstanbul, henüz Sultan Aziz darbesinin şokunu atlata-mamış, üstelik Rusya ile yapılan 93 Harbi'nin açtığı amansız yaralarda kan kaybı durdurulamamıştı. (1879)

İlk fırsat kaçırıldıktan sonra hidiv kesin olarak İngiliz taraftarı bir siyaset uyguladı. Bu arada Osmanlı heyetlerini idare etmeyi öğrenmiş, işgal sürecini işletmekte son derece başarılı bir taktik uygulamıştı. Artık sultandan arada bir istenilir gibi yapılan Osmanlı askeri, milliyetçi subaylara karşı kullanılmak için istenilir olmuştu.

Sultan Abdülhamid'in Rusya tecrübesinden sonra böyle bir riski göze alması mümkün değildi. Memduh Paşa'nın İstanbul paşalarını itham eden yaklaşımı boş bir kuruntu değildi. Ordu içinde Mısır'a gönderilecek güvenilir subayların varlığı tartışma konusuydu.

Eski paşalar, Abdülaziz darbesi ve Rusya yenilgisi sorumluları olarak yargılanırken, yeni yetişen mektepli subaylar, Sultan'a karşı açık bir muhalefetin içindeydiler. Bu durumda Mısır'da tuttuğunu koparacak güçlü bir kadronun gönderilme şansı azalmaktaydı.

Sultan, hidivi açıktan, milliyetçi subayları örtülü olarak desteklemeye devam etti. Mısır oyununda en zayıf halka olan Hidiv, en önemli rolü üstlenmişti. Fransız - İngiliz ikilisine karşı, oyunu bozacak hiçbir tuzak kurulamadı. Bu tuzakta Osmanlı lehine rol alması gereken Hidiv ailesi, Türklerden nefret ediyordu.

Diğer yandan milliyetçi subayların İstanbul ile bağları sıkılaştırma siyaseti, aynı siyaseti takip etmek isteyen sultanın söylemleri ile uyumsuzdu. Milliyetçi hareketi besleyen şikâyetlerin ortadan kaldırılması ayrı bir dertti. Bu şikâyetlerden yola çıkarak toplumda siyasî bir liderlik elde etmiş insanların itaat altına alınması daha ayrı bir dertti.

İngilizlerle problemler sadece Mısır'da değildi. Devlet-i Aliyye coğrafyasının her alanında İngilizlerle gizli ya da açık bir mücadele vardı. Aç kurtlar gibi birçok devlet, gözünü Osmanlı sofrasına dikmişti. Bu şartlar altında ilk planda sultanın Mısır'a asker göndermesi elbette kolay değildi.

İngilizlerle yapılan askerî sözleşmeden sonra sultanın asker göndermekten kaçınması iki ihtimalle izah edilebilirdi. Birincisi İngilizler görünüşte dünya kamuoyuna karşı, Mısır'a Osmanlı askeri istiyorlar, fakat ikili görüşmelerde sultanı usulüyle tehdit ediyorlardı. Buna dair işaretler bulmak zor değildi.

İkinci ve daha zayıf olan yoruma göre sultan, milliyetçi subaylardan henüz umudunu kesmemişti. Son ana kadar irtibatı devam ettirmeye gayret etmesi bunun içindi.

Kanaatimizce Mısır'da yapılan en büyük yanlış, Arabî'yi asi ilan eden fermanın İngilizlere verilmesiydi. Sultan son ana kadar bu fermanı vermemek için direndi. Muhtemel İngiliz tehditleri bu dönemde yapıldı. Fermanın yayınlanmasından sonra Arabî büyük oranda güç kaybedecekti.

Ancak bunları söylerken sultanın Arabî tarzı direniş hareketlerini aslında desteklediği anlaşılmamalıdır. Sultan bütün dehasını meşhur söylemi ile "statükoyu koruma" esasına göre Devlet-i Aliyye'yi bir arada tutmak için harcadı. ("Mevcut durumu koruma" politikası ancak

Avrupa'nın menfaatleri gerektirdiğinde doğru kabul edilen ikiyüzlü bir uygulamaydı.)

Sultan Mısır'da faal bir pozisyon alamayınca, imtiyaz fermanları ile sağlanan saltanat hukukunu korumak için Hidiv üzerinden siyaset yapmaya devam etti. Bu noktadan sonra yapılabilecek başka bir şey de yoktu.

Peki, sultan neyi bekliyordu. Sultan adına yazılan bir hatıraya göre kendisi Avrupa'da çıkacak büyük bir savaşı bekliyordu. O gün geldiğinde galip tarafla ittifak yapacak, kaybedilen toprakları geri alacaktı. Bu beklentiye ilk defa Memduh Paşa'nın padişaha sunduğu layihada işaret edilmişti.

Ne var ki bunu sultanın hayatında ifade ettiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca sultan bunu sevenlerine anlatmamış, Devlet-i Aliyye'yi tehlikede gören milliyetçi çevrelere de böyle bir planı olduğundan söz etmemiştir. Sultanın uyguladığı ve milliyetçiler nazarında oldukça teslimiyetçi görünen siyaset tarzı, kendisinden başka hiç kimse tarafından desteklenmemiştir.

Yeri gelmişken tekrar etmek gerekirse bu dönemin en büyük kaybı bu iki gücün birbirini anlayamamış olmalarıydı. Sultanın tecrübesi ile milliyetçilerin menfaatsiz vatan sevgileri birleşmiş olsaydı, Osmanlı için her şey daha başka olabilirdi. Sultanın etrafındaki eski paşalar, ülkenin sırtında büyük bir kamburdu.

Avrupa'da çıkacak büyük bir savaşta galip tarafla ittifak yapma siyaseti, sonraki dönemde kaybedilen bir fırsat olarak ortaya konacak ve Cihan Harbi'ne giren milliyetçiler şiddetle eleştirilecektir. Böyle bir beklentinin varlığı doğru olsa bile, bu şansın daha sultan görevde iken kaybedildiği bilinmektedir. Mısır'ın kaybedilmesi durumunda İngilizlerin Osmanlı siyasetini değiştirecekleri tespiti daha o tarihte yapılmıştı. Sultanın İngilizlerle rekabet etmek için Alman sermayesini Anadolu'ya getirmeye mecbur kalması ile daha o tarihte İngilizlerle ittifak kapılarını tamamen kapattığı bilinmeyen bir durum değildir.

c) İşgal Sonrası Vatanîler ve Osmanlı Saltanatı

İngiltere'nin Mısır'dan sonra Sudan'ı işgali ve ardından Nil Vadisi'ne tamamen el koyması, Mısır aydınları ve gençliği arasında İngiliz işgalinden kurtulma fikrini geliştirmişti. Vatanîler yeni bir program belirledi:

“İngilizlerin Mısır'dan çıkarılması ve 1840 imtiyaz fermanı hükümlerine geri dönülmesi.

Meşrutiyet idaresinin kurulması.

Avrupa'ya olan borçlar ödeninceye kadar, alacaklı devletlerin malî kontrolünün devam etmesi.”

Vatanîlerin önderliğini yapan Mustafa Kamil Paşa, yayınladığı el-Liva gazetesiyle bu fikirleri yaymaya çalıştı. Gazete bir süre Fransızca ve İngilizce olarak yayınlandı. Avrupa'da ve özellikle de Fransız şehirlerinde konferanslar tertip edildi. Vatanîlerin yaptığı neşriyat, 1904 tarihine kadar Fransa'nın Nil Vadisi'ndeki iddialarına dayanarak çıkarılmaya devam etti.

Mustafa Kamil'in 1908'de vefatı üzerine Vatanîler hareketinin başına geçen Muhammed Ferid, Osmanlı Devleti resmen dağılana kadar İngilizlerin Mısır'dan çıkarılması ve İslâm birliği uğruna “Devlet-i Aliyye'ye bağlılığın” güçlendirilmesi tezini kuvvetli bir şekilde savunmaya devam etti.

Arabî Paşa'nın başarısız olma sebeplerini dikkate alan Ferid, bu tezi aşama aşama hayata geçirecek bir program üzerinde durmaktaydı. Bu çerçevede işgal süresini uzattıkları ve bağımsızlık girişimlerini engelledikleri gerekçesiyle, şahsî çıkarları ve Türklere olan düşmanlığı adına, İngilizlerle birlikte hareket eden hidiv ailesini ve İngiliz işgali altında üst düzey görevler alan Mısırlı seçkinleri, Mısır halkının gözünden düşürmeye ve Avrupa kamuoyunun dikkatini Mısır meselesine çekmeye çalıştı.

Devlet-i Aliyye'nin politikalarından kurtulmayı, Türkler ve Türk asıllı olan her Mısırlıyla -dolayısıyla Hidiv ailesiyle- mücadele etmeyi, gaye edinen Hizbü'l-Ümme (Ümmet Partisi) karşısında da aynı tavrını sürdürdü. “Mısır kendini koruyabilecek durumda değildir. Başka güçler tarafından korunmaya muhtaç olduğuna göre bu haminin İngiltere olması en iyi tercihtir” görüşünü savunan Hizbü'l-Ümme karşısında Mısır talebe birliği ve Enver Paşa'dan aldığı destekle Avrupa'da örgütlediği Mısırlı öğrencilerle birlikte mücadele etti.²³²

Vatanîlerin Mısır'ın işgalinden sonra Osmanlı saltanatına karşı ta-kındıkları tutumu takip edebilmek için ikinci bir kaynak, hareket üzerinde etkili oldukları düşünülen Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh tarafından yayınlanan el-Urvetü'l-Vüska isimli dergiydi.

²³² Muhammed Ferid, Mısır Mısırlılarıdır, İstanbul 2007, s. XXXII

El Urvetü'l-Vüskâ, 13 Mart 1884'te Paris'te yayına başladı. Müslümanları kardeşliğe ve vatanlarını savunmak için yardımlaşmaya çağıran dergi, geniş yankı uyandırmıştı. İngilizler özellikle Hindistan'dan endişelenmişler, İngiliz sömürge hükümeti, üzerinde Urvetü'l-Vüskâ'nın bir sayısını bulunduran için iki yıl hapis ve 100 sterlin para cezası verileceğine dair bir kanun çıkarmıştı. Aynı şekilde İngilizler, derginin Mısır'a girişini yasaklatan bir karar aldırıldılar. Dergiyi okuyan 5 cüneyhten 25 cüneyhe kadar para cezası ödeyecekti. Mısır ve Hindistan'a girişi yasaklanan dergi yayın hayatına devam edemedi. On sekiz sayı yayımlanan dergi 16.10.1884 tarihinde fiilen kapandı. Bu kısa süre içerisinde oldukça etkili olmuştu.

Dergi, Osmanlı hilafetini savundu ve Müslümanların genel problemleri ile ilgilenmesi için halifeye destek verdi:

“Halife hazretlerinin bütün Müslümanların babaları mesabesinde olduğuna kesin bir şekilde inanıyoruz. O, dinin koruyucusu olan şeriatın kefil ve İslam ülkelerindeki düşmanca hareketlerin en dikkatli gözleyicisidir. Düşmanların çalışmalarını engellemek ve boşa çıkarmak için elinden geleni arkasına koymaz. Büyük İslam ümmetinin İngiliz egemenliği altına düştüğü sırada kalbinin rahat olması mümkün değildir. Halife, İngiliz hükümetinin yaptıklarından; Osmanlı'nın, İslam'ın ve Mısır'ın haklarına tecavüzünden dolayı yürekten yaralıdır. İngilizlerin zulmü artık dayanılmayacak bir boyuta ulaşmıştır. Bütün bu tecavüz ve zulümlerden sonra, kalplerin öfkeyle dolması, sabırların taşması ve İngilizlere karşı kinin bilene kadar doğal bir şey olamaz.”²³³

Osmanlı Devleti'nin İngilizler karşısındaki teslimiyetçi politikasını yersiz bulan dergi, Hilafetin dünya üzerindeki gücünün sultan tarafından tam olarak anlaşılmadığını düşünmekteydi:

“Ah! Osmanlılar İngiltere'nin Hint Müslümanlarını kendisine çekmek için Osmanlı Devleti'nin bir dostu ve müttefiki olduğu yalanını söylediklerini bilselerdi! Eğer Osmanlılar İngilizlerin egemenliği altındaki halklar üzerindeki manevî sultalarının ne kadar güçlü olduğunu görseler ve bu sultayı akıllı bir şekilde kullansalar, İngilizlerin üzerlerindeki baskılarına ve gerçekte Osmanlı'nın ve Müslümanların meselesi olan Mısır meselesinde sultanın haklarına tecavüzlerine karşı gereken cevabı vereceklerdi.”²³⁴

²³³ Urvetü'l-Vüskâ, s. 281

²³⁴ Urvetü'l-Vüskâ, s. 268

Osmanlı sultanının Hint kıtası üzerindeki etkisi Ertuğrul gemisinin Japonya seyahati sırasında görülmüştü. (1890) Bu manzara Efganî'yi haklı çıkaracak kadar muhteşemdi:

“Osmanlı denizcileri, giyim kuşamda İngiliz gemicileri derecesinde olmalarından başka iyi ahlâk ve terbiyede onların pek ziyade üstünde oldukları” görülmüştü. Bombay’da, Hintli Müslümanlar ilk kez gördüğü Türk gemisine öyle bir ilgi gösterdi ki rıhtımlarda adım atacak yer kalmamıştı. Gezmek için gelenler halatlardan tırmanarak gemiye girmek zorunda kalmışlardı. Osman Paşa’nın Bahriye Nezareti’ne gönderdiği ve İstanbul basınında yayınlanan mektubu, Osmanlı Saltanat ve Hilâfeti’nin bölgedeki gücünü gösteriyordu.

“Devr-i saltanat-ı Hazret-i Hilâfetpenahide tarih-i İslam’ın en parlak sahifelerini süsleyecek olayların biri ve belki birincisi, Osmanlı büyüklüğünün Okyanus sularında şan ve satvetle dalgalanmasını sağlayan Ertuğrul gemisinin seyahatidir. Limanlarda halk ‘Allah, müminlerin sultanını muzaffer kılsın!’ diye bağırmaktadır. Bağımsız bir Müslüman toprağı saydıkları gemi üzerinde bir defa namaz kılabilmek için birbirlerini ezmektedirler. Cuma günleri hutbelerinde Osmanlı padişahı ve asakir-i şahanenin başarıları için dua etmektedirler.”

Ertuğrul gemisine gösterilen sevgi, sömürge yöneticilerini çok etkilemişti. Bu halkın içinden gelen bir sevgi gösterisiydi: Sömürgecileri asıl korkutan da buydu.

Eğer bu gemi, Güney Asya limanlarında bir yıl daha dolaşıp salimen İstanbul’a dönebilseydi, her hâlde yapacağı yankı çok daha büyük olacaktı. Oysa böyle bir geziye dayanamayacağı önceden belirtildiği hâlde, dönüş yolunda Japon kıyılarında batması, gemi ile ilgili bütün hatıraların unutturulmasına yol açtı.

Urvetü'l-Vüska, Arabî'yi asi ilan eden ferman konusunda Osmanlı Devleti’nin hatalı davrandığını, İngilizlerin Hindistan korkusu için Osmanlı ile savaşmayı göze alamayacağını, Rusların Afganistan’la birlikte İngilizlere karşı harekete geçmek için anlaştığı bir dönemde Osmanlı’nın Mısır’ı geri alması gerektiği üzerinde durmaktaydı.

“Osmanlı Devleti, Arabî Hareketi ile ilgili olarak yayınladığı fermanın, Mısır’a İngiliz müdahalesini daha da kolaylaştırdığını hatırlamalıdır. Osmanlı kendi güç ve nüfuzuna iyi bakmalı ve ‘ehl-i hâl ve’l akd’ olduğunu akıldan çıkarmamalıdır. Osmanlı defalarca açıkladığımız

gibi, Mısır'ın Osmanlı toprakları için ne gibi büyük bir önem taşıdığını unutmamalıdır.

Eğer Osmanlılar harekete geçerse bütün Müslümanlardan yardım görecektir. Osmanlıların Hindistan'daki nüfuzları İngilizlerin onlara savaş açmasını engelleyen en büyük faktörü oluşturmaktadır. Bu, harekete geçmek için güzel bir fırsat ânıdır; eğer kaçırılırsa telafisi güç olacak, son pişmanlık fayda vermeyecektir. Allah Teala kendisine ve Müslümanlara yararı dokunacak şeylerde, Osmanlı Devleti'ne yardımını esirgemeyip onu bozguncuların şerlerinden korusun.”

Fakat Mısır'da bulunan Osmanlı Fevkalâde Komiseri derginin niyetini farklı okuyordu:

“Urvetü'l-Vüska fikirlerini gizliyordu. Siyaset müdürünün Afganlı Cemaleddin ve yazarının Şeyh Muhammed Abduh olması derginin Türk cinsine ve Osmanlı Devleti'ne düşman olduğunu ispat etmeye yeterliydi. Cemaleddin, Mısır Cemiyet-i Vatanîyesi reisi diye kendisine gayrı meşru bir isim takmış, Arapları Türklerden nefret ettirmek için çalışmıştı.

Şeyh Muhammed Abduh ise Arabîlerin isyanları zamanında Arapları Türklerden uzaklaştırmak için pek çok hutbe yazmıştı.

Paris'e çıkardıkları Urvetü'l-Vüska'yı isteyene ücretsiz göndermeleri üzerinde düşünülmeliydi.

Mehdilik davasında bulunulan hareketin Trablusgarp taraflarında yayıldığından bahsetmeleri Mısır ve Arabistan cihetlerinde yeni fikir taşıyanları birbirlerine yakınlaştırmak içindi. Trablus taraflarında dinî bir nazariye ile yeni bir meseleye yol açmaya çalıştıkları anlaşılmaktaydı.²³⁵

Oysa derginin hemen hiçbir yerinde paşanın ithamlarını haklı çıkarmak bir ifade bulunmuyordu. Derginin Müslümanları işgalcilere karşı direnmeye ya da kardeşlik bağlarını güçlendirmeye çağırması, her halükarda tepki gösterilmesini önleme siyasetini takip eden klasik politikalara ters gelmekteydi:

“Gözünü aç, olayları ve çevreni iyi gözle ki hataya düşmeysin. Çünkü iyi şeyleri gerçekleştirmekten o kadar uzakta değilsin. Düşmanlarının dilinde 'Plevne Aslanı' olarak isimlendirilen Gazi Osman Paşa kazandığı rütbe, ad ve makamı, ancak milletin hakkını savunma, dinin şanını duyurmak için hayatını feda etmeyi göze aldıktan, asaletini

²³⁵ Y. PRK. AZJ. 90/6

tüm insanlara kabul ettirdikten sonra kazandı. Düşmanları ve dostları şahididirler.

Oysa İslam diyarında, düşman askerlerinin önüne geçip, şehrin kapılarını açan idareciler gördük. Onlar bu hizmetleri karşılığında İngiliz Hükümetinden, rütbelere, makamlar aldılar. Bugün İngilizler o memleketlere öylesine sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir ki, zavallı Müslümanlar onları atmak için gece gündüz ümitsizce çabalıyorlar.”

Osmanlı Devleti heyecana sebep olacak her türlü harekete karşıydı. El-Urvetü'l-Vüska'nın uyandırmak istediği heyecan da buna dâhildi. Sultan Abdülhamid, Efganî'nin güvendiği adamları araya koyarak kendisini İstanbul'a çağırdı ve sevgi gösterisinde bulundu. Sultan, devletin bekası ve güçlenmesi için İslam milletinin birleşmesi hakkında ileri sürülen fikirleri kabul etmekteydi. Bu, siyasî bir birleşmeden çok inanç ve gayede birleşme olmalıydı. Sultan, Efganî'nin hayatını, mücadelelerini ve Uzak Doğu'dan Batı'ya kadar İslam halklarıyla olan güçlü bağlantılarını ve ilişkilerini biliyordu.

Kendisini uzun bir süre dinledi. Ancak fikirleri fazlasıyla radikal ve ürkütücüydü. Efganî, İslam topraklarının vilayetlere değil hidivliklere bölünmesini, Mısır'da olduğu gibi, Suriye, Irak ve Hicaz'ın da ayrı ayrı hidivler tarafından idare edilmesini ve Mekke'de genel bir meşveret meclisinin açılmasını istiyordu. Sultan bu fikirlerin Osmanlı'yı dağıtacağına düşünüyordu oysa! Efganî, vefatına kadar bir daha İstanbul'dan ayrılamadı.²³⁶

Muhammed Abduh ise uzun süre hidiv tarafından takip edildi. Hidiv, Abduh için İstanbul'a müracaat etmiş devletçe kendisine müftülük memuriyeti verilmediği için bu sıfatı kullanmasının engellenmesi ve Suriye ve Beyrut'a kabul edilmeyip iade edilmesini istemişti.²³⁷ Hidivin bu talebi üzerine Şeyh Abduh hakkında özel bir irade çıkarıldı. Osmanlı topraklarında seyahat etmesi de yasaklandı. Ayrıca telif ettiği Amme cüzü toplatılmıştı. Eser tefsir usulüne muhalifti, rivayet ve dirayet yönünden yeterli değildi.

Hidivin Abduh'a olan düşmanlığı geçmemişti. İstanbul'da toplanmak istenen İslam Konferansına katılmasına da engel oldu. İlgili yazıda

²³⁶ Sultan hatıratında Efganî'nin zararlı fikirlerini önlemek için İstanbul'a çağırdığını ve bir daha çıkmasına izin vermediğini ifade etmektedir.

²³⁷ Y. A. HUS. 487 /116

Muhammed Abduh'un maksadı, İslam'ın geri kalma sebeplerini araştırmak adı altında mezhepleri kaldırmak, dinin esası olarak Kuran'ı kabul etmek, Mısır'ın dinin kaynağı olduğunu ilan etmek, Suriye, Irak ve Hicaz'ı da bu yola yöneltmek olduğu ifade edilmişti.²³⁸

Hidivin İngiliz yanlısı politikasını eleştiren milliyetçi liderleri bu tarz ithamlarla İstanbul'a takdim etmesi anlaşılabilir bir davranıştı.

d) Osmanlı Hilafeti Mısır'da Ciddi bir Yara Aldı

Sultan Abdülhamid döneminde son yıllarını yaşayan Devlet-i Aliyye, siyasi ve ekonomik yönden vesayet altındaydı. Devletin varlığı ya da yokluğu kendi dinamiklerinden çok siyasi ve coğrafi konjonktürün ona verdiği role bağlıydı. lke batılı devletler arasında çoktan nüfuz bölgelerine ayrılmıştı.

Batılı devletler istedikleri her an devleti yıkabilirlerdi. Onu ayakta tutan g, üzerinde oturduğu coğrafiyanın güçlü bir devletin eline geçmesi korkusuydu. Rusya başvekili bir konuşmada bunu veciz bir ŧekilde ifade etmişti. "Rusya Osmanlı Devleti'ni imha edebilirdi, fakat yerine geçecek devletlerin zamanla Rusya'ya rakip olmaları ve sınırlarımızın haddinden fazla genişlemesinin getireceği sakıncalardan korunmak için böyle zayıf ve yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin ayakta tutulması Rus siyaseti için daha uygun göründü."²³⁹

Mısır'ın işgaline kadar devletin bütün kayıpları etnik olarak Hristiyan nüfusun yaşadığı Balkan topraklarında yaşanıyordu. İyi niyetli bir değerlendirmeye devlet buralarda ŧimdilik sadece geri ekililiyordu. Ve son savaş henüz yapılmamıştı. Son savaş muhtemelen sadece Osmanlı-Rus savaşı ya da Osmanlı – Balkan savaşı olmayacak, bütün ülkelerin katıldığı umumi bir savaş olacaktı. Böyle bir savaşta kaybedilen toprakların geri alınması bütünüyle imkânsız değildi.

Ne var ki Mısır'ın kaybı böyle değildi. Mısır doğrudan Hilafetin yarı gövdesi ya da elleri ayakları sayılırdı. İslam leminde Medine'nin dışında hilafet merkezi olan Şam, Bağdat ve Kahire vardı. Kahire dışındaki ler henüz Osmanlı mlkyd. Ayrıca tarihî fonksiyonlarını yitirmişlerdi. Oysa Kahire böyle değildi. Gerek coğrafi konumu gerekse tarihî ve kültürel mirası ile Hilafet merkezi olmaya ve İstanbul'a rekabet etmeye

²³⁸ Y. EE. 128 /110

²³⁹ Balcı, s. 242

her zaman adaydı. İslam âleminin en köklü ilim merkezi sayılan Ezher Medreseleri bin yıllık bir geleneğin ve birikimin temsilcisiydi.

Mısır işgale uğradıktan sonra, İngilizler her an burada bir Arap hilafeti ilan edebilirlerdi. Ancak onların böyle bir niyeti yoktu. İngilizler üç asırdır İstanbul'da yıkmaya çalıştıkları hilafeti, göstermelik de olsa Kahire'de diriltmezlerdi. Sözde bir Arap hilafeti kurulmuş olsa, İngiliz çıkarları açısından gerek coğrafya gerekse nüfus bakımından Osmanlı hilafetinden daha tehlikeli olurdu. İngilizler böyle tehlikeli bir oyuna girmezdi. Bu iddia sadece Osmanlı sultanı ile pazarlık yapmak için ara sıra kullandıkları bir blöften ibaretti.

Mısır'ın kaybı Arap hilafeti için değil, Arap beldelerinin kaybedilmesi açısından önemli sonuçlar doğurdu. Osmanlı'nın Mısır'a sahip çıkamadığını ve İngiliz işgali karşısında millî direnişçileri yalnız bıraktığını gören Basra Körfezi, Aden Körfezi ve Arap Yarımadası gibi Osmanlı sahillerini ellerinde tutan yerel şeyhler, ellerindeki toprakların eninde sonunda İngiliz işgaline uğrayacağı korkusuna kapıldı. Gizli ikili anlaşmalar ile İngiliz himayesine girdiler. Daha sonra bu anlaşmaları bahane eden İngilizler, buralara Osmanlı müdahalesine izin vermedi. İngilizler, böylece Kuveyt'ten itibaren Basra ve Aden Körfezine yerleşmiş, Fırat havzası ve Irak üzerinde çok mühim ekonomik menfaatler elde etmişti.

İngilizlerin Mısır'a yerleşmek için Osmanlı topraklarından diğer Avrupa devletlerine dağıttığı paylar da hesaba katılacak olursa Mısır'ın kaybının ne kadar acı neticeler doğurduğu ve Hilafet'in ellerini ve ayaklarını gerçekten Mısır'da kaybettiği kendiliğinden anlaşılır.²⁴⁰

Mısır'ı elde eden İngiltere, Osmanlı politikasını değiştirmişti. Sultan Abdülhamid, askerî bir tepki ortaya koymasa da uluslararası ilişkilerde yavaş yavaş İngilizlerden uzaklaşmış, Alman sermayesini Anadolu'ya çekmeye çalışmıştı. Bağdat hattı ile Alman sermayesinin Anadolu'ya girdiğini gören İngiltere, bölgedeki asıl rakibinin Rusya değil Almanya olduğunu

²⁴⁰ Fransa Mısır meselesinde itaatkâr bir politika izlediği için İngiltere'nin yardımıyla Tunus'un yanında Fas'ı da himayesine aldı. Ardından Tacura ve Madagaskar'a yerleşti. Bu çerçevede Masu' ile birlikte Kızıldeniz sahilinde bulunan Eritre, Resû'l-Hafun ve Somali İtalyan müstemlekesi yapıldı. (1885-1890)

Heligolant adası ve Zengibar, Alman müstemlekesi yapılırken İngiltere ayrıca yukarı Nil havzasında bulunan Bahru'l Gazal, Kerdifan ve Darfur'da nüfus bölgesi kurduğunu ilan etti. Kral VII. Edvard'ın Mayıs 1903'teki Paris ziyareti sırasında Delcasse "İngiliz işgaline bir süre tayin olunması ya da bir başka istek ile İngiltere'nin Mısır'daki hareketine engel çıkarılmayacağını" ilan etti. (Bkz. Balcı, s. 144)

anlamakta gecikmedi. Klasik doğu politikasını değiştirme ihtiyacı duydu. Artık Osmanlı toprakları üzerindeki Rus taleplerine karşı çıkmayacaktı. Bu tavır Osmanlı'yı Almanya'ya daha çok yaklaştırdı. Sultan, Osmanlı Ordusu'nu Almanya'nın yardımı ile ıslah etmeye çalıştı. Cihan Harbi'nde yapılan Alman ittifakının temelleri bu yıllarda atılmıştı.

Neticede Feraşet-i Şerife Vekili Ahmed Esad Efendi'nin öngörüsü gerçekleşmiş oldu. Arabî'ye yazdığı mektupta "Bu iki ülkeden biri giderse diğeri yaşayamaz." demişti. Gerçekten de Mısır, İslam alemindeki kayıpların bir anahtarı oldu. Cihan harbine gelindiğinde İngilizler Osmanlı Hilafet Devleti'ne Mısır üzerinden sevk ettikleri ordularla saldırdı. İngilizler, İskenderiye'yi üs hâline getirmiş gerek Çanakkale Savaşı'nı gerekse Filistin Cephesi'ni Mısır'dan ikmal etmişlerdi. Şayet Mısır İngiltere'nin elinde olmasaydı, Devlet-i Aliyye'nin bölgede savaşı kaybetmesi mümkün olmayabilirdi.

e) Millî Uyanışlara Karşı Ne Yapılmalıydı

Bu dönemde kendini gösteren meseleler derin bir tarihî geçmişe sahipti. Toplumun her kademesinde ciddi bir eğitim eksikliği vardı. Avrupa'nın üstünlüğü karşısında Türk İslam Medeniyeti kendini savunacak yeni bir ahlakî eylem ve bilgi üretme mekanizması gerçekleştirilememişti. Malî yapı son iki asırdır iyi işlemedi ve bu dönemde iflasın eşliğindeydi.

Böyle nazik bir dönemde milliyetçi hareketin enerjisi ile sultanın 30 yıllık tecrübesi birleşmeliydi. Osmanlı'nın son dönemdeki en büyük talihsizliği bu iki kesimin birbirlerini anlayamamaları olmuştu. Biri diğeri hain ilan edecek yerde ne istediklerini anlatabilecek bir aracı bulabilmiş olsalardı, en azından tarihî mirasımıza çok farklı bir tecrübe bırakmış olacaktı.

Sultan Abdülhamid, 33 yıl süren saltanatı döneminde – devletin iç dinamikleri açısından- yıkılışın hızını kesmiş, her derdin devası sayılabilecek bir eğitim hamlesi başlatmıştı. Bu sürecin tamamlanabilmesi için dönemin kazasız belasız atlatılması gerektiği ortadaydı. Ancak bu dönemde şartları Batılı güçler belirlemekteydi. Batılı güçlerin müdahalesine yol açtığı söylenen davranışlar bizzat Batılılar tarafından hazırlanmaktaydı.

Her şeye rağmen son dönemeçte işgallere karşı direnmek en iyi çözümdü. Bunu Osmanlı, devlet olarak yapamazdı. Ancak en azından son

elli yılda devletin doğrudan ilgilenemediği Yemen, Asir, Trablusgarp, Sudan, Tunus, Cezayir, Mısır gibi Arap kıtalarında özerk yapı güçlendirilip yerel savunma imkânları sağlanabilseydi sömürgeciler buralara rahatlıkla yerleşmezdi. Devletin olumsuz yaklaşmasına rağmen son derece ilkel şartlarda mücadele eden Sudan'daki Mehdi hareketinin İngilizlere büyük kayıplar verdirmesi bunun bir delilidir. Aynı şekilde Cezayir'de Fransızların, Trablusgarp'ta İtalyanların yıllar süren bir direnişle karşılaşması bunun mümkün olabileceğini göstermektedir.

Devlet-i Aliyye bu bölgelerde milliyetçi akımları güçlendirmeli, devlete dost, sahih İslam anlayışına sahip sınıfların ellerine idareyi bırakarak zamanla bir nevi geri çekilmeliydi. Böylece sahih Türk yurdunun ıslah edilmesine, millîleşme sürecinin hızlandırılmasına, tek bir kütle hâline gelebilmiş eğitimi, ekonomisi, askeri ve çarşısıyla millî bir Türk toplumunun oluşmasına imkân sağlanırdı. Her kıta aynı şekilde millî yapılanmasını tamamladıktan sonra yeni bir ittifakın aranması mümkün olurdu.

İngilizler korku politikasını iyi kullanmış, tedrici olarak İslam topluluklarına yerleşmiş, Cihan Harbi'ne geldiğinde İslam coğrafyasını kıpırdatmayacak şekilde bağlamışlardı. Ardından önümüzdeki yüzyılın da akışını bozacak bir yapılanmayı hazırladılar. Girdikleri her yerde ıslah isteyen sahih İslam itikadına sahip grupları tasfiye ettiler. Yerlerine Araplar arasında Baasçılık, Nasırcılık gibi kavmiyetçi-ırkçı hareketleri, Sosyalist, Marksist yapılanmaları bırakıp güya çekildiler. Bu gayritabii yapılanma İslam medeniyetinin daha azından bir yüz yıl daha kaybetmesine yol açmış görünmektedir.

Ayrılkıcı Arap İsyanları Yalan Söyleyen Tarihin İş mi?

XIX. yüzyılın başından itibaren Devlet-i Aliyye'nin çöküş sürecine girdiği bütün Osmanlı unsurları tarafından bilinmekteydi. İlave olarak bütün dünyayı sarsan milliyetçi-ulusçu akımlar elbette Devlet-i Aliyye içinde de gelişmekte, Doğu'da ve Batı'da bütün kavimler içine düşülen belirsizlikten bir an önce kurtulmanın hesabını yapmaktaydı. Bu esasında eşyanın tabiatına uygun bir durumdu. Osmanlı'nın İngiliz işgali karşısında Mısır'a sahip çıkamaması bu belirsizliği artırmıştı. Buna rağmen Osmanlı saltanatının tarihî geleneği içerisinde çok kuvvetli dış destek olmadan ırkçı akımların başarı kazanması oldukça zordu. Ayrıca Arapların farklı bölgelerde ortaya koyduğu tepki, devletin varlığına karşı değil bilakis devletin yokluğuna karşı ortaya çıkmaktaydı.

Balkanlardaki Osmanlı unsurları, Batılı devletlerin aşırı destekleri, hileleri, harp tehditleri, siyasî şantajları sonrasında ancak yüz yılda Osmanlı'dan kopabilmişlerdi. Bunu Doğu'daki kavimlerin aynı kolaylıkla yapması mümkün değildi. Her şeyden önce arada din birliği vardı. İslamiyet, ırkçı tasfiyelere izin vermezdi. Devlet-i Aliyye'nin kendini savunması da buna eklendiğinde ayrılıkçı hareketlerin işi zorlaşacaktı. Batı desteğinin kendilerini yeni bir esarete atacağını da biliyorlardı. Bu yüzden Avrupa'ya yaklaşımları yavaş ve temkinliydi.

Tanzimat'tan itibaren Devlet-i Aliyye'nin uzak eyaletlerinde başkentte yaşanan olaylar hakkında derin bir şüphe doğmuştu. Üstelik bu bölgelerde ne Tanzimat'ı ne ıslahatı anlatan bir çalışma yapılmamıştı. Osmanlı temsil gücünü kaybedip geri çekildikçe etkinliği azalmış, ortaya çıkan otorite boşluğundan iyi yararlanan Batılı güçler merkeze uzak İslam beldelerine kademeli olarak yerleşmeye başlamıştı. Arap beldelerinde bu dönemde ortaya çıkan yerel liderliklerin öncelikli hedefi, Osmanlı Devleti'ne isyan değil, sömürgeciler tarafından kuşatılan vatanlarını savunmaktı.

a) Ayrılıkçı Fikirler ve Sultan Abdülhamid'in Aldığı Tedbirler

Fikir planında Arap ayrılıkçı hareketleri, Cihan Harbi'nin başladığı yıllarda henüz toplumsal bir temsil gücü kazanamamıştı. Hareketin öncüleri Hristiyan Araplardı. Bu konuda yazıp çizen insan sayısı henüz bir elin parmaklarını geçmiyordu.

Beyrut'ta, Suriye'de, Mısır'da çok sayıda gayrimüslim Arap vardı. Bunlar Batılı misyonerlerin fikirlerini İslam âlemine yaymak konusunda aracılık rolü üstlenmişti. Osmanlı Mebuslar Meclisinde bu fikirleri ilk defa dile getiren Halil Ganem, aynı şekilde Suriyeli bir Hristiyan'dı.

Ayrılıkçı Arap fikir hareketlerini değerlendiren aşağıdaki alıntı, hareket üzerinde Hristiyanların rolüne işaret etmekle birlikte ayrılıkçı fikirlerin oldukça geç dönemde dile getirildiğini de ortaya koymaktaydı.

“Sultan Abdülhamid devrinde Arap milliyetçiliği açısından bir dönüm noktası da 1895 tarihidir. Çünkü bu tarihte Suriye aydınları Millî Arap komitesini kurarak, Arapça konuşan bütün Osmanlı tebaasına milliyetçilik fikrini aşılılamaya girişti. Bu dönemin fikir öncülüğünü yapan kişilerin başında Abdurrahman El-Kevakibi gelmektedir. (1849-1902) Aslen Halepli bir aileden gelen Kevakibi özellikle “İl. Abdülhamid dönemi istibdadı” olarak vasıflandırdığı idareye karşı çıktı ve görüşlerini bu konuda yoğunlaştırdı. “Tebayü'l-İstibdad” ve “Ummu'l-Kur'a” adlı eserlerinde

bu konuyla ilgili fikirlerini şekillendirdi. Kevakibi, Arapların Osmanlılardan ayrılmasını ve Arapların bütününün din ayrımı gözetmeksizin birliğini savunan ilk Müslüman Arap yazarıydı. Onun döneminden başlayarak birlik yolundaki Arap hareketi önderliği, yavaş yavaş Hristiyan Arap yazarların elinden çıkarak Müslüman yazarların eline geçti. Kevakibî fikirlerini Arap hilafeti konusunda yoğunlaştırdı. Böylece anadili Arapça olan güçlü bir Arap devleti kurulabilecekti. Bütün bu sebeplerden dolayı İslam'ın merkezi Arabistan'a nakledilerek, Kureyş soyundan bir halifenin seçilmesiyle yeni bir siyasî oluşum meydana getirilecekti.”²⁴¹

Yazar bahsin sonunda halkın bu fikirlerden haberi olmadığına da işaret eder. Ayrıca yukarıda yapılan tespitlere uygun olarak bu fikirlerin W. S. Blunt'a ait olduğuna vurgu yapar. Blunt, ruhanî hilâfet fikrini İslam âlemine yaymak için Kavakibî ile irtibat kurmuştur. Kavakibî'nin Blunt'tan yaptığı alıntı şöyledir:

“İslam dünyasının ve Arapların tekrar derlenip toparlanmaları, Mekke'de Kureyş asıllı bir Halifenin belirlenmesi ile olur. Bu yeni düzenlemeye göre siyâset ve ruhanî otorite ayrı olmalıdır. Ve Halîfe sadece ruhanî otoriteye sahip olmalıdır. Halîfe, özel bir şurâ tarafından denetlenmeli ve her üç yılda bir seçilmelidir.”²⁴²

Bu tartışmalar hiçbir şekilde halk içinde taraftar bulmamıştır. Birkaç siyasetçi veya fikir adamı bunları yazıp çizdi diye, ortada bir fikir akımının varlığından söz etmek doğru değildir. Bir fikir halka yayılıp, devlet idaresini kendi tezi doğrultusunda karar almaya zorlamadıkça hayata geçmiş sayılmaz.

Birtakım Batı başkentlerinde toplanan birkaç mirasyedinin hülyaları olan Arap milliyetçiliğinden halkın hiç haberi olmadığını son Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey şöyle ifade eder:

“Haddizatında ne Suriye'de ne Irak'ta ne Hicaz ve Yemen'de yerli halkın entrika ve siyaset peşinde koştuğu vaki değildir. Müteaddit defalar tekrar ettiğim veçhile halk hiçbir şeyden haberdar değildi. Başta ki beş on kişi halkı şahsî hırslarına emellerine alet etmek istiyorlardı. Bunlar da (1908) ikinci meşrutiyete kadar cemiyet hâlinde meydana çıkmak cesaretini kendilerinde bulamamışlardı.”²⁴³

²⁴¹ Günay, s. 101

²⁴² Abdurrahman El-Kevakibi, *Ummu'l-Qura*, s. 227 (zkr. Günay, s. 101)

²⁴³ Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, İstanbul 2001, s. 225

Öte yandan Sultan Abdülhamid'in hilafet makamına kazandırdığı saygınlık yanında ayrılıkçı fikirlerin bahse değer bir tarafı yoktur. Müslümanlar nazarında İstanbul, Müslüman devletlerin bağımsızlık kalesidir.

Sultan Abdülhamid, - batı devletlerini kışkırtmama ve dış ülkelerin içişlerine karışmama ilkelerinin izin verdiği ölçüde- İttihad-ı İslam politikasını hayata geçirmeye çalışmış, ayrılıkçı Arap hareketleri ile kıyaslanmayacak ölçüde bu fikri savunan insanlar yetiştirmişti.

Sultan, İslam âlemi üzerinde Şazelî, Rufaî, Medenî ve Nakşî tarikatları aracılığıyla hâlâ devam eden bir sevginin odağı oldu. İslam âleminin her yerinde bulunan yerel liderler ve seçkin şahsiyetleri bir vesile İstanbul'a getirtmiş ve uzun süre bunları çevresinde tutmayı başarmıştı.

Müslüman milletlerden farklı konularda görüşlerinden yararlandığı uzmanları İstanbul'da toplayan sultan, aynı zamanda devlet kadrolarında Hristiyan memur sayısını azaltmaya yönelik tedbirler aldı.

Osmanlı saltanatı ilk defa Sultan Abdülhamid döneminde yönünü Anadolu'ya ve İslam topraklarına dönmüş, imkânların el verdiği ölçüde yeni yatırımlar daha çok Anadolu ve Suriye'ye yapılmıştı. Silâhlı Hristiyan örgütlerin karşısında yerli halkı güçlendirmeye çalışmış, özellikle Doğu Anadolu'da kurulan Hamidiye Alayları ile bölgede dengeyi sağlamıştı.²⁴⁴

Ayrıca Hicaz Demiryolu'nu devletin kendi imkânları ile hayata geçirmesi, İslam dünyasına ciddi bir moral kaynağı olmuştu. Böyle büyük bir işin başarıyla bitirilmiş olması, İslam dünyasının gözlerini yeniden İstanbul'a çevirmiş, zihinlerde devletin yaşayabileceği fikrini uyandırmıştı.

İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi'nde İslam coğrafyasının seçkin ve önde gelen ailelerinin çocuklarını toplamış, bir yandan bu ailelerin modernleşmesine katkı sağlarken, öte yandan saltanat merkezi ile kuvvetli bir bağ kurmalarına zemin hazırlamıştı. Devlet-i Aliyye'nin her tarafını kuşatan telgraf ağı ile ayrılıkçı fikirler taşıyan isimlerin yakından takip edildiğini ve hiçbir hareketlerine izin verilmediğini de bu tedbirlere ilave olarak anmak gerekir.

İslam birliği için alınmak istenen tedbirler konusunda Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Sultan Abdülhamid'e ilginç bir teklifte bulunmuştu.

Uzun yıllar Mısır'da kalan paşa, Arap topraklarındaki karışıklıkların

²⁴⁴ Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul 2007, s. 218

büyük ölçüde misyonerler tarafından çıkarıldığını düşünüyordu. Bunların zararlarını önlemek için dil birliğinin sağlanması gerekirdi.

“Arabistan’ın yalnız Mısır kıtasında değil bütün Arap topraklarında isim ve kıyafetlerini değiştirmiş, Blunt benzeri serserilerin dolaşmakta olduğu hatıra geliyor. Bu haşaratın Arap topraklarında ekmekte oldukları ayrılıkçı fesat tohumlarının çürütülmesi için Araplık ve Türklük gibi ırk ayrılığını sona erdirecek olan dil birliği sağlanmalıdır. Bunun için gerek Dersaadet ve gerek Anadolu vilayetlerindeki mekteplerde Arapça lisanını kolay bir yolda okuyup yazmak ve konuşmak şartının mecburi hâle getirilmesi gerekir.

Aynı şekilde güney vilayetlerinin birisinde Arabî vakası gibi bir olay çıkması durumunda derhal yeterli miktarda yok edici bir kuvvetin yetiştirilmesi için gerekli olan demir yollarının padişahın önderliğinde vücuda getirilmesi lazımdır.

İstanbul gazetelerinde neşredilen padişah efendimizin Hicaz Demiryolları ile ilgili yüksek görüşleri hakkındaki haberler, önemine binaen şükür ve şeref vesilesi olmuştur. Bu duruma göre bu cihetten de bir endişe edecek bir hal kalmamış demektir.”²⁴⁵

Dil birliğini Arapça üzerinden sağlama teklifi son derece ilginçti. Hicaz hattının Arap isyanları için inşa edildiği yorumuna yol açacak olan paragraf da aynı şekilde dikkat çekiciydi.

b) Kuşatılmış Toprakları Savunan Araplar

Vatanîler hareketi ilk ortaya çıktığında İngilizler, hareketin bağımsızlık amacı güden ırkçı bir hareket olduğunu, Mısır’ı Osmanlı Devleti’nden koparmak istediklerini ileri sürmüş, Sultan Abdülhamid’i etkilemeye çalışmışlardı.

Sultan, hareketin başından beri yabancılar tarafından desteklendiği şüphesini taşımaktaydı. Mısır’a gönderdiği nasihat heyetleri bu konuda bir karara varamamışlardı. Arabî’nin İngilizlerle ilişki içinde olduğuna ihtimal vermediklerini açıkladılar. Aynı şekilde sultan, Mısır’a gönderdiği özel komişere verdiği talimatta Vatanîlerin Fransızlarla olan ilgisinin araştırılması talimatını vermişti.

“Fransızların milliyetçi fırka ile münasebette bulduklarına, hürriyet vaadi ile onları teşvik ettiklerine, özellikle kanalın sahibi De Laspes ile Arabî Paşa arasında ittihat yapıldığına dair bazı işaretler

²⁴⁵ Y. PR. MK. 3/37; 22 Mart 1887.

bulduğundan bunların hareketlerine dikkat edilecek, elde edilecek olan doğru haberler, İstanbul'a bildirilecektir."²⁴⁶

Arap çoğunluğun yaşadığı merkeze uzak eyaletlerin birçoğunda Mısır olaylarına benzer şekilde artan bir huzursuzluk vardı. Devletin bıraktığı boşluğu iyi değerlendiren İngiliz ajanlar buralarda, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan olduğu yönünde propaganda yürütüyor, yerel şeyhlere maaşlar bağlıyor, büyük paralar karşılığında himaye anlaşmaları yapıyor ya da toprak satın alıyorlardı. Otorite boşluğundan nemalanan yabancı nüfuzunu önleyecek tedbirlerin alınamayışı ve devletin bu bölgelerle yeterince ilgilenemeyişi her türlü tahrik için kapıyı açık bırakmak demektir.

Konuyu tamamlamadan önce Arap isyanına konu edilen bir iki eyalette ortaya çıkan olaylara kısaca göz atmakta yara vardır.

SUDAN

Vatanîlerin Mısır'da başlattığı harekete paralel olarak Sudan'da Mehdi hareketi başlamıştı. Arabî hareketini doğuran sosyal problemler aynı şekilde Sudan'da da vardı.

Sudan o dönemde Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır'a bağlıydı. Yönetici sınıfla Sudanlılar kültürel bakımdan birbirlerinden çok farklıydı. Üst düzey görevliler ile yönetimden çıkar sağlayan bazı kabile şefleri dışında kimse yönetimden memnun değildi. Halk ağır vergiler altında eziliyor ve vergilerini ödeyemediği zaman şiddetle cezalandırılıyordu. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin baskısıyla köle ticaretini yasaklamak isteyen yönetim, köle tüccarlarıyla çatışıyordu; ayrıca Hristiyan yöneticilerin artması ve onların içkiye düşkünlüğü Müslüman halkın tepkisini çekiyordu.

Sultan, Sudan hareketini Mısır'daki hareketin devamı kabul ediyordu. Sadaret'e gönderdiği bir tezkerede Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'ya verilen talimatta görüşlerini şöyle açıklamıştı:

"İngiliz askeri Mısır'a girdikten sonra Sudan ihtilalcileri o tarafa çekilmiştir. İçlerinde Mısır askeri ve Mısır'da isyan eden Arabî ile müşterek hareket eden siyahî taburlar olduğu gibi, sair Mısırlılardan ibaret hatta içinde pek çok Türk subayların da olduğu anlaşılmaktadır.

Sudan eşkıyası namı altında olan ihtilalciler, ekseri Arabî maiyeti

²⁴⁶ Y. EE. 124/19; 6 Ağustos 1882

subayları ve belki Arabî'nin kendisi dahi başka nam ve şöhretle orada bulunmakta olduğu muhakkaktır.

Ve şu ıslahatçıların dahi maslahatları, asker İskenderiye'ye girmezden evvel her ne ise, aynı ile yine o olacağı açık ve aşikârdır. Buna binaen birinci niyetleri hidivin değiştirilerek yerine Halim Paşa'nın tayini ve ileride Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bir Arap hükümeti teşkilini hazırlamaktan ibarettir. Şimdi Mısır'ı zapt ederek bu iki maddeyi icra edecekler.

Sudan içinde bulunan Sudanî denilen adamların ellerinde nadiren fitilli tüfeklerle kargı ok ve yaydan başka silahların olmadığı aşikârdır.”²⁴⁷

Çok açık değilse de sultan, Sudan isyanını İngilizlerin bu bölgeyi işgal için çıkardıklarını ve Afrika'da bir hilafet merkezi oluşturmak için hazırlık yaptıklarını söylüyordu. Ancak kısa süre önce Halim Paşa'yı hidiv yapmak için çalıştığı hatırlanacak olursa bu konudaki fikirler, bilgiden ziyade bazı şüphelerden kaynaklanmış olmalıydı.

Sultan, Sudan hareketi konusundaki fikirlerinde ısrar etti. Mehdi'nin ölümünden sonra yazdığı bir tezkirede de aynı görüşleri tekrarlamıştı:

“Öteden beri defaatle üzerinde durulduğu gibi Sudan ihtilalinin asıl sebebi, hilafete ve Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir Arap devleti kurarak İslam hilafetini oraya naklettirmek fikrine dayanmaktadır. Gerak ihtilale katılanlar gerekse bunları maddî manevî her şekilde teşvik edenler tamamen bu fikrin etrafında birleşmişlerdir. Mısır kıtasında, İstanbul ile saltanat mülkünün sair cihetlerinde de bu fikre hizmet edenler ve teşvik edenler pek çoktur.

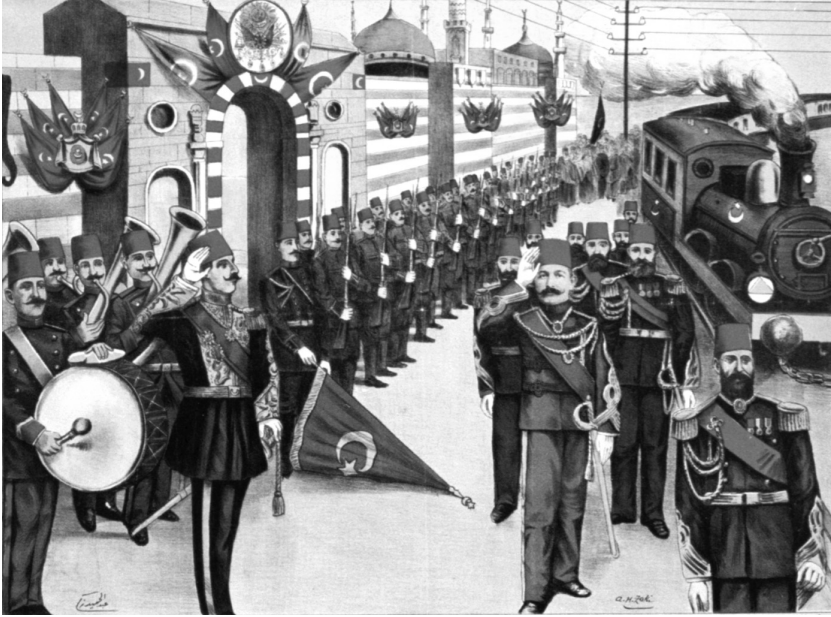
İngiltere'nin gizli siyaseti bahsedilen ahval ile tamamen ittifak hâlinindedir. Başlangıçta asla ehemmiyeti olmayan ve küçük bir kuvvet ile ortadan kaldırılması mümkün olan ve şüphesiz olarak Ahmed Arabî isyanının devamı olarak görülen Sudan ihtilalinin, bugüne kadar devam etmesini sağlayan sebepler her nasılsa değişime uğrayarak kuvvet kazanmış ve tehlikeli bir hâle gelmiştir. Bugün Hicaz'ın emniyet altında bulunan sahillerinden Kızıldeniz'e kadar ulaşmıştır.” (25 Aralık 1887)

Ancak İngilizlerin kontrolündeki bir hareketin, yine İngilizlere karşı bu derece büyümesini, sultanın endişeleri ile izah etmek pek mümkün

²⁴⁷ Y. PRK. BŞK. 9 /91

değildi. Muhammed Mehdi'nin ölümü ile zayıflayan hareketin, Mehdi zamanında kazandığı başarılar, İngilizlerin işgalci politikalarına karşı yerel direnişçilerin desteklenilmesi tezini haklı çıkaracak kadar büyük olmuştur.

Batılı ajanslar, sömürgecilerin ekonomik işgaline karşı ortaya çıkan tepkileri ayrılıkçı Arap isyanı olarak takdim ederek İstanbul siyasetini etkilemeye çalışıyorlardı. Sudan gibi hâlâ ilkel şartlarda yaşanan bölgelerde bir hilafet merkezinin oluşturulacağı düşüncesi, bu maksatla üretilen haberlerin ürünüydü.

Son Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Medine ziyareti, Osmanlı Üniforması içerisinde Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılan Medine istasyonunda.(1892-1914)

İngilizler, Mısır ve Sudan'ı işgal ettikten sonra ayrılıkçı Arap hareketleri konusunda bir sürü yanıltıcı haber yaymışlardı. Bunlardan Berlin muhabirinin Standart gazetesine çektiği telgraf şöyleydi:

“Haber aldığımıza göre Arabistan'daki milliyet taraftarları ile Arabî Paşa'nın peşinden giden Mısır milliyetçileri, Ceziretü'l-Arap, Arabistan, Mısır ve Trablusgarp memleketleriyle ilişkilerini güçlendirmek için aralarında ittifak kurmaya çalışmaktadırlar. Padişah'ın hükümdarlık hakkına uyulmakla beraber hidivin nüfuz ve iktidarının Trablus'a kadar yayılması, Arabistan, Ceziretü'l-Arap ve Suriye'nin de başka bir

hidivin idaresinde bulunması cümlenin emelleri arasındadır. Londra. (9 Aralık 1892)”

Oysa gazetenin bahsettiği bölgelerde henüz kabilecilik hâkimdi ve kabileler arasında yağmacılık bütün şiddetiyle sürmekteydi. Arapların henüz tek bir millet olduklarından bile haberleri yoktu. Bu haberlerin adrese yazılı şeyler olduğu kesindi.

Aynı şekilde İngilizler, Mehdi hareketinin saltanata bağlılık fikirlerini zayıflattığı ve hatta Halife’ye karşı isyana teşvik ettiği yolunda haber yapmaktan geri durmuyorlardı.

İngiliz Sander gazetesi güya Taşkent’ten gelen bir telgrafı yayınlamıştı:

“Sudan’daki Müslümanların zaferlerini duyan Buhara Müslümanlarının düşüncelerinde büyük bir fırtına kopmuştur. Onlar da içlerindeki bir sevk ile İslam topraklarını işgal edip Müslümanların mal varlıklarına el koyanlarla savaşmaya ve Yeşil Sancağı açmadığı takdirde Halife’yi makamından indirmeye azmetmişlerdir.”²⁴⁸

1885’te Şam’daki Fransız konsolosu Gilbert, Fransız dışişleri bakanlığına gönderdiği yazıda Sudan’daki Mehdi ile Arap kabile şeyhleri arasındaki anlaşmalardan bahsetmekteydi. Ona göre “Her iki tarafın gayesi Türkleri Arap ülkelerinden kovmak ve onun yerine otonom bir Arap federasyonu teşkil etmektir.” Oysa Fransız ve İngiliz iddialarını destekleyecek ortada hiçbir hareket yoktu. Ayrıca Araplar Avrupa’nın yayılmacı politikalarının farkındaydı. Mehdi hareketi tamamen sömürgeciler tarafından kuşatılan toprakları savunmaya yönelikti.

MEKKE EMİRLİĞİ

Yabancılar kadar yerliler de Arap isyanları ile ilgili –uydurma- haberleri iç siyaset ya da ikbâl meselesi yapmaktan kaçınmıyorlardı. Altında Mahmud imzası bulunan bir jurnal (Damat Mahmud Paşa ya da Mahmud Celaleddin Paşa’dan birine aitti.) Hayali haberlerin işi getirdiği noktayı göstermesi açısından ilginç bir örnekti:

“Mısır’daki kargaşa en evvel Cami-i Ezher ulemasının fikir birliği ile başlamıştır.

Mısır kıtası ile Medine-i Münevvere hududu civarında sakin Habibat ve Beli aşiretleri 50-60.000 silahlı çıkarmış. Ve Mısırlılarla ittifak

²⁴⁸ Urvetü’l- Vüska, s. 317

etmişler. Haremeyn arasında en kuvvetli aşiret olan Sarp urbanını da elde etmek için çalışmalara başlamışlardır. Bütün rivayetlere göre bunlar Mekke Emiri Abdülmuttalib'in izni ile ilerlelediği hatta Cebel-i Şimr Şeyhi İbni Reşid, Necid bölgesine kadar emrindeki urbanı Osmanlı hükümeti aleyhine çevirdiği, Receb-i şerifte Medine'den Mekke'ye kabile gidemediği, tüccar mallarının yağmalandığı bildirilmiştir.

Cidde'de ikamet eden İngiliz konsolos tercümanının, Tai'fe gidip Mithat Paşa'ya teminat vermekle beraber Şerif Abdülmuttalip ile uzun uzun görüştüğü ve şerif tarafından iyi karşılandığı, şerifin kendi adamlarından Abdulhalim Efendi'yi Halil Efendi adıyla masarifat defterine kaydederek sürgünlerin yanına vekil harç tayin ettiği, o vasıta ile Mithat Paşa'nın her türlü haberleşmeyi kolaylıkla yaptığı ve yine Mekke-i Mükerreme'de Arabî Paşa'nın hâşâ Hazreti Ömer (r.a.) kuvvetinde bir hareket başlatacağına dair söylentiler dolaşmaktadır.

Mısır meselesinin bu kadar İslam âleminde ehemmiyet kazanması, Mekke Şerifinin yaptığı çalışmaların neticesi olduğunu nazarı dikkatimize arz etmeyi kendime borç bilirim. Ferman! Kulları Mahmud”²⁴⁹

Afganistan Emiri Hasan Han'ın jurnali de Mahmud Paşa'nın iddialarını destekliyordu.

“Yunanistan meselesi sırasında bendeniz Şerif Abdülmuttalib'in yanında otururken kendisinin divan kâtibi Hacı Hakkı Bey de orada olduğu hâlde Mekke Emiri elini kaldırıp ‘Türkler eğer bu meselede muzaffer olursa, burunları kabarıp bize artık hiç baş kaldırtmazlar Allah Yunanlılara yardım etsin!’ diye dua etti.

Osman Paşa Yemen'e tayin olunduğu vakit Hicaz'da Osman Paşa yine buraya gelecek diye bir haber yayıldı. O vakit Mekke Emiri ‘eğer Osman Paşa bir daha bu tarafa gelirse artık ben başka bir devlete iltica ederim. Bütün devletlerde hilafet bizim hakkımız olduğunu bilirler’ demiştir.”²⁵⁰

Bu iki jurnalin bütün bütün aksine Şerif Abdülmuttalib'in Mithat Paşa'ya amansız bir düşman olduğu bilinmekteydi. Bedevilerin 50-60 bin asker çıkarması da mümkün değildi. Öte yandan İbni Reşid, Cihan Harbi'nin sonuna kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldı. Anlaşılan Mahmud Paşa, Şerif Abdülmuttalib'i kesin olarak harcama hesabı

²⁴⁹ Y. EE. 14/8; 12 Haziran 1882

²⁵⁰ Y. PRK. AZJ. 9 / 109 (1301)

yapmış, sultanın çok hassas olduğu Mithat Paşa konusunu kullanarak emeline ulaşmak istemişti.

Bölgede yaşanan olayların sebeplerini büyük ölçüde açıklaması yönüyle Şerif Abdülmuttalib'in emirlik dönemine kısaca göz atmakta fayda vardır.

Arap isyanları ile ilgili olarak üzerinde en çok durulan Mekke Emirliği'nin gerçekte Arap milliyetçiliği ile uzak yakın bir ilgisi yoktu. Mekke Emirliği miladi 950'li yıllarda Hz. Ali evladından Musa b. Abdullah ile ortaya çıkmış, son Osmanlı Emiri Şerif Ali Haydar Paşa'ya kadar yaklaşık bin yıl devam etmişti. Zamanla bölgede emirlik yapmaya aday güçlü aileler oluşmuş, bunlar arasında siyasî rekabetler eksik olmamıştı. Bu rekabetler sırasında bölgedeki bedevîlerden asker toplayan güçlü şahsiyetlerin bazen birbirleri ile bazen de devlet güçleri ile çarpıştıkları görülmüştü.

Bu olayların Arap ırkçılığı ile ya da ayrılıkçı milliyetçi akımların güçlenmesi ile ilgisi yoktu. Tamamen bölgedeki kabilelerin öncelikle birbirleri arasında, ikinci olarak Mekke Emiri tayin edilen şahıs ile Hicaz valisi arasındaki nüfuz yarışından ibaretti.

II. Mahmud'dan sonra yerel ayanların tasfiye edilmesi, merkezden gönderilen asker valilerin güçlenmesini ortaya çıkarmıştı. Çoğu paşa olan valilerin, zamanla merkezden uzak olan bölgelerde yarı bağımsız birer kral gibi hareket ettikleri ve özerklik niyeti taşıdıkları da bilinmekteydi.

Mısır Valisi Mehmed Ali'nin isyanı sırasında Mekke Emiri bulunan Muhammed b. Avn'ın, paşayı desteklediği işitilmiş ve derhal görevden alınmıştı. (1832) Yerine Şerif Abdülmuttalib Mekke Emri tayin edildi. Mehmed Ali'nin Suriye'yi işgal etmesi üzerine Şerif Abdülmuttalib 1851 yılına kadar Mekke'ye gidemedi.

Bu tarihten sonra Mekke Emiri olan Şerif Abdülmuttalib, ancak üç yıl bu makamda kalabildi. Kendisi bağımsız bir emir gibi davranmakla itham edildi, Mekke'de Osmanlı askeri istemediği, urbandan asker topladığı rivayetleri üzerine azledilip yerine daha önceki rakibi Muhammed b. Avn tekrar emirliğe getirildi.

Şerif Abdülmuttalib, bu azli kabul etmedi. Bazı taraftarlarıyla birlikte Osmanlı Devleti Hıristiyan oldu diye bir kısım urbanı (çöl bedevîsini) kandırıp Taif civarında isyan etti. Ancak Şerif Muhammed b. Avn'ın kuvvetlerine direnmesi mümkün değildi. Yakalanıp önce İstanbul'a, oradan Selânik'e gönderildi. (Ocak 1857)

Mekke Emiri Şerif Muhammed b. Avn'ın bu başarısı Sultan Abdülmecid tarafından nişan ve kılıç ile ödüllendirildi. Kendisine gönderilen nâme-i hümayunda “bu keder verici hadisenin ortaya çıkış sebebi, dünyaya ait bazı maksatlar ile şahsî fikirlerden ibaret” olduğu belirtilmişti.

Şerif Abdülmuttalib kesinlikle Mekke'ye gitmemek şartıyla İstanbul'a getirilmiş ve kendisine maaş tahsis olunarak takriben yirmi beş sene kadar devlet merkezinde oturtulmuştu. Şerif, Mısır olayları henüz başlamadan 1880 tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından ikinci kez Mekke Emirliği'ne tayin edildi.

1882 Ağustos ayına kadar iki seneden fazla Mekke Emîrliği'nde bulundu. Önceden olduğu gibi Hicaz valileri ile geçinememiş, Vali Naşid ve Safvet Paşaları azlettirmiş, son defa karşısına çıkan Hicaz vali ve kumandanı Osman Nuri Paşa kendisinden daha kurnaz çıkmıştı.

Osman Nuri Paşa, dönemi itibarıyla pek çok örneği bilinen bir oyun oynadı. Şerif Abdülmuttalib'in Cidde'deki İngiliz konsolosuyla habereleştiğini, Urban kabilelerini devlet aleyhine ayaklandırmak için mektuplar yazdığını ve bu yolda evraklar elde ettiğini ileri sürdü. Durum acildi valilikte gizli bir toplantı yapmış, vatani kurtarmak için sahte bir ferman tertip edip Şerif Abdülmuttalib'i sultan adına görevden almıştı. Şerif apar topar Taif zindanına Mithat Paşa'nın yanına kapatıldı.

Saray tahkikat için Lebib Paşa'yı göndermek zorunda kaldı. Sonuç beklenildiği gibiydi, Vali paşanın, Abdülmuttalib hakkında elde ettiğini ileri sürdüğü bütün belgeler ve ferman sahteydi.²⁵¹

Yapılabilecek bir şey yoktu, Şerif Mekke'deki konağında muhafaza altına alındı. Vefatında yüz yaşını geçmişti (1857). Kendisi ilim ve fazilet sahibi ise de hırslı, cüretkâr ve asabi olduğu için emirlik döneminde başarı sağlayamadı.

Bu örnekte de görüldüğü gibi Hicaz civarında yaşanan olayların Arap ırkçılığı ile uzak yakın bir ilgisi yoktu. Emirlik kavgası eski bir kavgaydı ve Türklerle değil rakip Arap kabileleri arasındaydı.

Arap isyanı konusunun en seçkin örneği olarak gösterilen Şerif Hüseyin'in hareketi –kendisinde ve ona yardım eden İngilizlerde bu düşünce olsa da- Arap milliyetçiliği adına yapılmış bir hareket değildi.

²⁵¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke Emirleri*, Ankara 1984, s. 33-39

Cihan Harbi öncesinde Mekke Emirligi için mücadele eden aileler arasındaki rekabetten yararlanan İngilizlerin, Osmanlı Devleti aleyhine sevk etmeyi başardığı Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal

Mısır olayından Cihan Harbi'ne kadar geçen kırk yıllık sürede, Lawrens gibi daha birçok ajanın çok sıkı çalışmalarına ve hadsiz İngiliz altınıni bedevilere saçmalarına rağmen bir milyondan fazla Arap'ın yaşadığı bir bölgede sadece Ariş Çölünde göçebe yaşayan bedeviler arasından parası olan herkesin yapabileceği 15 bin civarında paralı asker toplayabilmiş olmaları, Arap isyanı denilen olayın bilinçli bir aldatmaca olduğunu açıkça ispat etmekteydi. Şerif Hüseyin'in hareketi Arap ırkçılığı adına bir isyan hareketi değil, tarihte örneğine sıkça rastlanılan aşiret yağmacılığıydı. Bunun diğerlerinden farkı, cihan harbi hengamesinde İngilizlerin Mekke ve Medine'yi Osmanlı Devleti'nden koparma ve İslam âlemindeki etkisini azaltma planı için kullanılmış olmalarıydı.

Mekke - Medine halkı başta olmak üzere şehirli Araplardan hiç-biri bu harekete katılmamış, zaten Şerif Hüseyin cihan harbinden sonra Suud ailesi tarafından bölgeden kovulmuştu. Ayrıılıkçı bir Arap hareketi sayılacak ne düşünce bazında ne de halkın nazarında şuurlu bir direnişin varlığından söz etmek mümkün değildi. Yerlerine gelen Suud ailesi için de durum aynıydı. Bölgenin içinde bulunduğu şartlar

açısından bu aile pekâlâ İbni Reşid ailesi ya da Habibat aşireti de olabilir. Burada belirleyici olan sadece İngilizlerin bölgedeki çıkarlarıydı.²⁵²

YEMEN VE ASİR

Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Yemen ve Asir isyanları da Mısır ya da Sudan'dan çok farklı özellikler içermiyordu. Yemen olaylarını araştıran Sırma'nın aynı gözlemleri yapması şaşırtıcı değildir. "XIX. Yüzyıldan itibaren sanayileşme hamlesini başarıyla gerçekleştiren İngiltere, Fransa gibi ülkeler jeopolitik konumu itibarıyla Yemen ile ilgileniyorlardı. Asrın sonlarına doğru Hollandalı ve İtalyanlar da bu bölge ile ilgilenir oldular. Avrupa devletleri bölgede kontrolü ele geçirebilmek için yerli hanedanları kendi yanlarına çekmek istediler. Bu konuda zaman zaman başarılı olan Avrupa devletleri, bölgede Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar uğraştıracak problemlerin çıkmasına da zemin hazırladılar. Öte yandan, bölgedeki Osmanlı idarecilerinin ehliyetsizliği Yemen'deki ayaklanmaların kısa sürede büyümesine sebep olmuştur."²⁵³

Yemen'de İmam Yahya'nın hareketi tamamen içine düşülen sosyal bunalımın doğurduğu ve vatanını seven her şahsın yapabileceği türden bir hareketti. Yerli hanedanları bir nevi aşiret meclisi etrafında birleştirmiş yerel bir otorite kurmuştu. Bu yeni yapılanmanın tarihî ve sosyal sebepleri iyi tahlil edilmeli ona göre bir tavır alınmalıydı. Ne var ki İstanbul bürokrasisi, taşradaki olaylar üzerinden merkezde güç elde etme yarışını bırakamıyordu.

Saray'a her gün farklı bir jurnal veriliyordu.

"İmam nerede ise hilafetini ilan edecek."

"Mısır hidivi ile anlaşmış, bütün Arabistan'ın istiklalini ilan edecek."

"İngilizlerle İtalyanlar anlaşmış gaile tahmin edilmeyecek şekilde büyüyecek."

"İmamla el ele veren ricalimiz var."

"Hicaz, Necid, Irak imamla birleşmek üzeredir."

²⁵² Bu konu ile ayrıntılı bilgi, yazarın Osmanlı'yı Yıkan Cephe Filistin isimli eserinde vardır. Burada tekrarından kaçınılmıştır.

²⁵³ Süreyya Sırma; Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, İstanbul 1994, s. 378

Yemen valisine göre bu düşünceler sadece jurnalcilerin kafalarında vardı.²⁵⁴

Osmanlı Devleti, bir süre uğraştığı İmam Yahya ile sonunda birtakım idarî haklar vererek anlaşma yoluna gitti. Ahmed İzzet Paşa'nın Yemen'de görevli iken 1911 yılında yaptığı anlaşma Cihan harbinin sonuna kadar yürürlükte kaldı.(1918)

Öte yandan İmam Yahya ile aynı dönemde ortaya çıkan Seyid İdris, Asir'de etkin bir konum elde etmişti. Aslen Faslı olan Seyid İdris, bir süre Sudan'da kalmış ve İdrisiye tarikatını kurmuştu. Tarikatını daha geniş bir alana yaymak ve sahipsiz kalan aşiretleri bir araya toplamak için XIX. asrın sonlarına doğru Osmanlı idarî teşkilatına göre bağımsız statüye sahip sancaklardan biri olan Asir'e yerleşti. Kısa zamanda etrafında önemli bir güç topladı.

Bölge ile ilgili hesapları olan İngilizler, Osmanlı Devleti'nin dikkatini Seyid İdris üzerine çekti. Onlara göre bu hareketin ardında İtalyanlar vardı. Her yerde ihtiyatlı davranan devlet bu kez İngiliz oyununa düşmüştü. Seyid İdris üzerine bir alay asker gönderildi. Türk alayı Cizan'da hiçbir varlık gösteremedi. Osmanlı hükümeti 1907 yılından itibaren Seyid İdris ile ciddi olarak uğraşmaya başladı.²⁵⁵

Asir'de Seyid İdris'in isyanını bastırmak üzere hâl çareleri arayan hükümet, bu bölgeyi yakından tanıyan Süleyman Şefik Paşa'yı Mayıs 1909 tarihinde Asir Mutasarrıflığı ve Askerî kuvvetler komutanlığına tayin etti. İdris'e karşı mücadelesini sürdürebilmesi için her türlü destek sağlanacaktı.

Süleyman Şefik Paşa'nın çalışmaları bölgenin Osmanlı Devleti ile bir hesabının olmadığını göstermesi açısından ilginçti. Arapları isyana sevk eden devletin bölgedeki varlığı değil yokluğuymdu. Sömürgecilerin bölgede cirit atmasından rahatsız olan halk, kendilerinin terk edildiğini düşünüyordu. Misyoner ajanların Osmanlı Devleti'nin Hristiyan olduğu yalanı ile umutsuzluğa kapılmışlardı. Dinsizliğe karşı tek güvenceleri olan ve kendilerine el uzatan Seyid imamların etrafına koşuyorlardı. Süleyman Şefik Paşa'nın gelip halkın sorunları ile ilgilendiğini görmeleri üzerine yeniden devlete tabi oldular. Seyid İdris, şeriatın emri olan itaat şartını yerine getirdi ve Cihan Harbi boyunca Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldı.

²⁵⁴ Nedim Bey, s. 154

²⁵⁵ Zekeriyâ Türkmen; AAMD, nr. 32, Cilt: XI, Temmuz 1995

Mısır'da Amerikan koleji

Süleyman Şefik Paşa'nın merkeze gönderdiği bilgiler, isyanın sebeplerini bütün açıklığı ile ortaya koymaktaydı:

“Daha önce arz ettiğim gibi Seyid'in kandırmasına fırsat vermemek için her türlü mesuliyeti omzuma alarak Şeriat'ın tamamıyla uygulanması için saltanat tarafından görevlendirildiğimi ilan ederek halkı tereddüde düşürmüştü ve böylece bu kıtada genel bir isyanın önünü almıştım.

Zira şurası kesin olarak bilinmelidir ki Seyid burada bir Arap hükümeti kurmak için halkı isyana çağıramaz. Çağırsa da büyük şeyhlerin menfaat bölgesi olduğu için kesenlikle kabul görmez. Bu zâtın istediği, şimdilik her ne suretle olursa olsun halkın idaresini eline alıp ileride gizli maksadını icraya bir zemin hazırlamaktır.

Buna göre hükümet, şeriat hükümlerinin bu bölgede tam olarak uygulanacağı şeklinde halkın isteğine ve devletin menfaatine uygun isabetli bir tedbiri, Seyid'in isteği ve aracılığı ile kabul ve ilan eder ise, halkı Seyid'in kucağına kendi eliyle atmış olur.

Şu önemli noktanın dikkate alınması ile Hicaz, Yemen ve Asir'de

yalnız şeriat hükümlerinin yürürlükte kalmasına ve bu suretle gereken ıslahatın zamanla kolay bir şekilde yürürlüğe konmasına, devlet kendiliğinden karar verip ilan ederse şu kıtaların rakipsiz elimizde kalmasını sağlayacaktır.

Seyid tarafından yapılan 'herkes ırz ve edebiyle hareket etsin ve fakat suçluları bize getirsin!' şeklinde bölgeye hâkim olduğu imajını veren neşriyat, adı geçenin nüfuz ve kudretini genişletmesi ve ilerde vahim sonuçlar doğurması ile neticelenecektir. Şurası da bilinmelidir ki, eğer buradan isyan başlarsa, bütün Hicaz'ı içine alacaktır.

Geçenlerde iki katili tutup Şeriat'ın hükmünü icra etmem üzerine insanlar fevc fevc merkeze gelerek şeriat-ı Ahmediye'nin icrasında devletle beraber canlarını feda etmeye hazır olduklarına dair yemin edip imza verdiler. Görülüyor ki bütün asilere sihir gibi tesir eden şeriatın hükümlerini ilan etmekle şu geniş kıta bütün halkın katılımıyla kan dökülmeksizin sükunete kavuşacak ve ıslâh olunacaktır. Bundan başka doğru bir hareket tarzı olmadığına şüphe buyrulmasın!"²⁵⁶

Seyid İdris, Süleyman Paşa'nın kendisine gönderdiği nasihat heyetinin tekliflerini kabul edip devlete itaat ettiğini açıkladı. Cihan Harbi çalışmalarına katılmak için İstanbul'a geldi. Gerek İmam Yahya'nın gerekse Seyid İdris'in hareketleri kuşatılmış İslam topraklarını savunmak için ortaya çıkan hareketlerdi. Kesin olarak Batılı sömürgecileri hedef almışlardı. Osmanlı'nın tayin ettiği eyalet valileri ile zaman zaman yapılan çatışmaların, Mekke Emirliği olayında örneklendirildiği gibi pek çok sebebi vardı. Valiye isyan etmek ile devlete isyan etmek aynı şey değildi. Bu olayların pek çoğu merkez bürokrasinin taşra ile çatışmasından kaynaklanan eski Bizans oyunlarıydı.

c) İşgalci Tarihin Peşini Bırakmaz

Batılı sömürgecilerin Mısır, Yemen, Sudan, Trablusgarp, Fas, Tunus, Cezayir, Umman, Bahreyn, Kuveyt, Necid gibi İslam topraklarını pervasızca yağmaladığı XIX. yüzyılın son çeyreğinde köklü bir ilim geleneği olan her beldede ulema, işgalcilere karşı tavır belirlemeye başlamış, halkı bu konuda bilinçlendirmek için çalışmıştır.

Artan yabancı nüfuzuna karşı, yeni arayışlar, küçük çapta örgütlenmeler, liderlikler ortaya çıkmış, bunların bir kısmı hilafet

²⁵⁶ BOA. DH. MUİ. 1-4/77

merkeziyle bağlarını güçlendirmeye çalışırken diğer bir kısmı da Devlet-i Aliyye'nin hızlı bir şekilde yıkıma gittiği günlerde yeni bir devlet olma arayışlarına girmiştir. (Kuveyt, Bahreyn, Umman gibi güçlü bir batılı devletin himayesine girme yolunu seçen yerel şeyhlikler bu tasnifin dışındadır. Buralarda bir isyan hareketi olmadığı için konunun dışında sayılırlar.)

İstanbul'un bu arayışları kendi varlığına yönelmiş bir tehdit olarak algılaması rahat bir şekilde batı sömürgeciliği aleyhinde kullanılabilircek bu hareketlerden yeterince yararlanılmasına engel olmuştur.

Bu arayışlardan Osmanlı döneminde saltanatı yıpratmak için çok iyi yararlanan Batılı güçler, Cihan Harbi'nden sonra aynı hareketleri Türk İslam dünyasını birbirine düşman etmek için kullanmıştır.

İmam Yahya, İmam İdris, Emir Abdülkadir, Ahmed Arabî, Şeyh Sabah, İbni Reşid, İbni Suud, Muhammed Abduh, Cemaleddin Efganî, Şeyh Sünusî, Muhammed Mehdi, Şerif Hüseyin ve daha niceleri ihanet ve isyan arasında gidip gelen simalar olarak tanıtılmış, İslam coğrafyası maddî ve manevî sınırlar açısından yüz parçaya bölünmüştür.

Misyonerlerin İslam topraklarında ayrılıkçı hareketleri besledikleri ve bu yolda devleti uzun süren maceralara sürükleyip maddî ve manevî zararlara yol açtıkları mühim bir hakikattir.. Ancak misalleri verilen bütün hareketleri misyonerlerin marifeti saymak, tarihî gerçeklere uymadığı gibi Türk İslam dünyasındaki parçalanmışlığı sürekli hâle getirmek isteyen İngiliz siyasetine yardım etmek anlamına gelecektir.

Girdiği toprakların hayat damarlarını kurutup Afrika ve Asya gibi dünyanın en verimli kıtalarını çoraklaştıran sömürgecilere karşı, yaşadığı topraklar için endişelenen ve bir şeyler yapmaya çalışan bu insanlar, kendi şartları içerisinde birer vatanseverdir.

Bu çalışmaların cihan harbine kadar geçen dönemde millî bilinçleri ikaz edip İslam milletinin problemleri üzerinde fikir üreten aydın bir sınıf yetiştirdiği ayrı bir gerçektir.

Özetle Devlet-i Aliyye dağılına kadar, ayrılıkçı Arap hareketleri ortaya çıkmamıştır. Sömürgecilere karşı üzerinde yaşadığı toprakları savunmak için ortaya çıkan yerel liderlikler, sömürge basını tarafından Osmanlı'ya karşı ayaklanma olarak takdim edilmiş, Türk İslam medeniyetini kuran kavimler arasına ebedî düşmanlıklar sokulmak istenmiştir.

Sömürgecilerin kısmen kabul ettirdikleri bu kurmaca tarihin yalanları az bir dikkatle görülebilecek kadar yüzeyseldir.

Ne var ki Türk tarih yazımı, Osmanlı'nın eski eyaletleri olan Müslüman topraklarla ilgilenmeyi tamamen bırakmış, bütün gayretini resmî ideoloji için düzmece bir tarih kurgulamaya vermiştir.

Sözgelimi Mısır'ı Devlet-i Aliyye'den koparan Arabî hareketi ile ilgili olarak bir tek eser kaleme alınmamıştır. Buna karşılık işgalcilerin kalem şövalyeleri bir düzüne eser kaleme almış ve İngilizlere karşı açılan bir savaşı Türklere açılmış gibi göstermeyi başarmışlardır. Bunlardan Lord Cromer şöyle der:

“Mısır hareketi hiç şüphe götürmeyecek bir şekilde Türklere karşı yapılmış bir harekettir. Arabî hareketi ile ilgili vesikalar incelendiğinde Mısırlı subaylar üzerinde Türklerin büyük bir nüfuzu ve zulümlerinin olduğu görülür. Gizli ve açık üzerlerine aldıkları bütün işlerde Mısır'a gadrettikleri görülür. Ayaklanmayı söndüren Arabî'nin, asi olduğunu ilan eden fermanında olduğu gibi.”²⁵⁷

Sömürgeciler yerleştikleri yerlerde zamanla kendi sözcülerini de yetiştirdiler, aynı coğrafya üzerinde yaşayan mazlum milletler arasında, en azından bin yıllık kardeşlik bağlarını tamamen inkâr eden türedi bir aydın tipi ortaya çıkardılar.

Sözgelimi Şiblî “Arabî hareketi Mısır'da ilk demokratik hareket sayılabilir. Bu demokratik hareket Türklerin ve Çerkezlerin baskılarından kurtulmak için yapılmıştır.”²⁵⁸ derken bu aydın tipinin ilginç bir örneğini verir.

Türk ve Arap milletleri tarihte olduğu gibi aynı gaye ile bir araya gelirse batının bölgedeki bütün saltanatı sona erer. Bu yüzden gizli İngiliz siyaseti ile beslenen batıcı tarihin iki büyük yalanı vardır. Türklere der: “Araplar size isyan etti, cihan harbinde arkadan vurdu.” Araplara der: “Türkler sizi bin yıl sömürdü!”

Türklere der: “İslamiyet'i bırakın o sizi geri bıraktı.”

Araplara der: “Bakın Türkler İslamiyet'i bıraktı”

Böylece nesiller boyu düşmanlıklar devam eder. İslam coğrafyasında bölünmüşlük ve perişanlık sürer gider.

²⁵⁷ Cromer, s. 18

²⁵⁸ Şiblî, s. 134

d) Askerlerin Önderliğindeki Milliyetçi Hareket Mısır'a
Özgürlük Getirebilir miydi?

Geri kalmış ülkelerdeki istibdat yönetimleri, sivil demokrat muhaliflere hayat hakkı tanımaz. Böyle olunca yönetime muhalif hareketler daima askerler arasında ortaya çıkar. Bu muhalif hareket başarılı olduğunda, insanları bekleyen yeni bir istibdattır. Bu yüzden yönetimler değişse de istibdat değişmez, devam eder gider.

Yakın geçmiş bu tespitin yerinde olduğunu gösteren örneklerle doludur. Osmanlı'da siyasî muhalefet diyebileceğimiz ilk sivil hareket, Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri sayılan Âli ve Fuad Paşaları takip eden dönemde Mithat Paşa tarafından başlatılmıştır.

Sivil karakterli olan ilk yenilikçiler, saltanatın gücü ile etkisiz hâle getirilince bilindiği gibi siyasî muhalefet ordu içinde başlamış, İttihat ve Terakki askerî kimliği ile öne çıkmıştır. İş başına geçince uygulamaları yöntemin, eski istibdadı mumla arattığı bilinen bir durumdur.

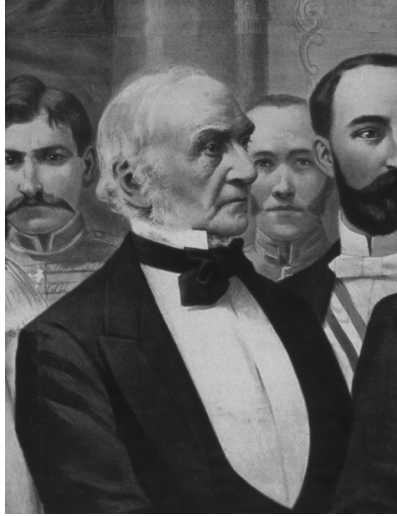
Aynı şekilde Millî Mücadele sivil karakterli bir meclis tarafından yürütüldüğü halde, askerî kanadın yönetimi ele geçirmesi üzerine demokratik hukuk devleti olma hayali sürekli ertelenmiştir.

Bu sosyal gerçeklik açısından Arabî hareketi değerlendirildiğinde Mısır'ı bekleyen akıbet yeni bir diktatörlükten başka bir şey değildi. Mısır'a sözde hürriyet getirecek olan İngiliz Hürriyetçi Parti Lideri Gladstone, bu noktaya dikkat çekmiş, ilk planda Arabî hareketinin sivil bir liderliğe ihtiyaç duyduğunu açıklamıştı: "Mısır tarihinde çeşitli fetret dönemleri geçmiştir. Doğru bir düşünceye göre –İngiltere'de olduğu gibi– Mısır'da askerî parti gençleri temsil eden bir partidir. Hürriyet yolunu korusun bir harekettir. Ancak bu düşünce onu kuvvetlendirecek bir öndere muhtaçtır. Askerî kuvvetin kullanılması ve bu kuvvetin gölgesinde nizamın inşa edilmesi hürriyetin vücuduna ve gelişmesine zıttır. Cromwell'in hükmü azametlidir. Ancak o İngiltere'nin hürriyeti için bir şey yapmamıştır. Napolyon'un fikirleri gerçi yüksektir. Lakin o da askerî sultayı ika etmiştir ve Fransa'nın hürriyetine hiçbir faydası olmamıştır."²⁵⁹

Gladstone, kendi ilkeleri açısından doğru bir tespitte bulunmuştu, ama bu doğrular kendi vatandaşları için geçerliydi. Söz konusu işgal edilecek

²⁵⁹ Cromwell, Oliver, 1600-1658) I. İngiliz devrimi sonrasında kralı ve parlamentoyu saf dışı bırakıp, hürriyet adına, İrlanda ve İskoç'u işgal ederek askerî bir diktatörlük kuran İngiliz devlet adamı. Cromer, s. 113

bir İslam toprağı olduğu zaman bu ilkeler göz ardı edilebilirdi. Nitekim Mallet ve Sir Golfen onu ikna edeceklerdi. “Hürriyet yolunda ortaya çıkmış bir hareketi reddetmek doğru değildir. Her ne kadar Türkler aleyhinde olsa da gerçekten o Mısır milliyetçilerinin samimi bir hareketidir.”²⁶⁰

Meclis'te “Bu Kur’an Müslümanların elinde buldukça biz onları mağlup edemeyiz.” şeklinde yaptığı konuşma ile meşhur olan William Ewart Gladstone (1809–1898), İngiliz işgali günlerinde Liberal Parti’den Başbakan

Arabî hareketi başından itibaren İngiliz liberalleri tarafından desteklenmişti. Ancak İngiliz Konsolos Mallet’in hidivle anlaşması üzerine hareket resmî destekten mahrum kaldı. Mısır savunmasından sonra bölge için farklı niyetler taşıyan liberaller Arabî’yi ölümden kurtaracaktı.

Efganî’nin Mısır’dan sürülmesi üzerine sivil muhalefet Osmanlı’ya benzer şekilde hidivlik tarafından susturulmuştu. Bu gelişme üzerine muhalefet, askerler arasında örgütlendi, Mısır’ın en büyük talihsizliği buydu. Askerin siyaset yapması ve toplum mühendisliğine kalkışması bir ülke için felaketlerin en büyüğü sayılırdı. Arabî ihtilali incelenirken rahatlıkla görülebileceği gibi, böyle bir durumda hiçbir siyasî tedbir işe yaramayacak, ülke kontrolsüz bir şekilde kargaşaya sürüklenecek, bilekrek ya da bilmeyerek işgalcinin kontrolüne giren muhalefet ve toplumsal olaylar, vatanın bağımsızlığını tehlikeye atacaktı.

Arabî ihtilalinin başarılı olması durumunda kuşkusuz Mısır’ı bekleyen yeni bir askerî diktatörlüktü. Eğitimsiz, tecrübesiz, inat ve gururla

²⁶⁰ Cromer, s. 114

şişirilmiş bir liderliğin kısa süre içinde, etrafında kafası işleyen herkesi sindirmesi beklenen bir durumdu. Nitekim işin başında istişareye ve meclis kararlarına özen gösteren Arabî, liderliği pekiştikçe kafa koparma tehdidiyle meclislerden istediği kararı almaya başlamıştı.

Bu dönemde Muhammed Abdüh'un veya Ezher şeyhlerinden birinin toplumsal bir liderlik ortaya koyamamaları, Mısır'da uzun sürecek bir esaret dönemini başlatan gelişmelere fırsat vermiş oldu.

d) Son Sözü Yerinde Söylemeli

“Şeytan insanları her yönden kuşatır.”

Bütün taraflar açıkça kandırılmıştı kuşatılmış vatanda! Arabî ve arkadaşlarına kahramanlık damarını okşayarak yaklaştı. Onlar hürriyet kahramanlarıydı. Ne var ki öncekiler kahramanlığı cephelerde kazanır paşa olurlardı. Kendilerinden Kıbrıs Fatihî, Rodos Fatihî diye bahsedilirdi. Bunlar pašalığı sokakta kazanacaktı. Kendilerine hiçbir uyarıcı söz kâr etmedi. Düşmanın üflemesi ile şişen liderlikleri bir iğne yarasıyla sönüp gitti!

Hidive korku damarından yaklaşmıştı. O korumasa düşmanları tarafından parça parça edilirdi. Kendini işgalcinin kucacağına attığında, kandırıldığını anlayacak kadar onuru kalmış mıydı, bu hiç öğrenilemedi.

İstanbul'a menfaat damarından yaklaştı. Eğer onu kızdırırsa kendisini bekleyen büyük tehlikeler karşısında yalnız kalırdı. Toprak bütünlüğünü, sınırlarının korunmasını emanet ettiği işgalci karşısında uslu durmasını bilmeliydi. Bildi ve işgalci Mısır'a yerleşene kadar sakin kaldı.

Sonuçta olan İslam milletinin bütünlüğüne oldu, israf edilen millî heyecana oldu, nihayet başındaki lidere inanmış saf gönüllü Mısırlı, Sudanlı Mehmetçiğe oldu.

Her hatanın bir sevabı olmalı, hiçbir hürriyet başkasının ihsanı olmazdı! İşgalcinin ihsan ettiği şeye talip olmak köleliğe razı olmaktır.

İslam milletini bölüp parçalayan işgalci, her kesime ayrı bir yalan söylemişti.! Eller, Yemen'de; kollar, Türkistan'da; gövde, Mısır'da; baş İstanbul'da; kalp Mekke'de kalmış, tarihin büyük hakikatının üzerine kara bir yalan örtülmüştü.! Musibet bir hatanın kefareti ancak yeni bir mükâfatın başlangıcıdır, kaidesiyle olaya bakılır ve koparılan tarihî bağlar yeniden onarılırsa Türk İslam Medeniyeti'nin bütün haşmetiyle yeni bir hayata başlamayacağını kim söyleyebilir!

EKLER

Ekler son derece mühim belgelerdir. Arabî hareketini Osmanlı'ya karşı yapılmış gösteren İngiliz yazarların ve ırkçı İngilizsever Arap tarihçilerin iddiaların bütünüyle uydurma olduğu bu belgelerde etraflı bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Ek I: Ahmed Arabî ile Röportaj²⁶¹

Mısır ihtilalinin gerçek sebebini gereği gibi anlamak ancak ihtilali icat eden Miralay Ahmed Arabî Bey'in vicdanında gizlenen niyet ve fikirleri bilmekle mümkün olacaktır. Her nasılsa büyükçe bir vasıta aracılığıyla kendisi ile görüştüm. Kalbinde olan niyet ve fikirleri açıklamaya mecbur ettim. Arabî, sadık bir dostu ile önceden kararlaştırıldığı şekilde evinde gizli bir şekilde bizi kabul etti. Hareketlerinden ve simasından kendisinin asil ve dirayetli bir zat olduğunu anladım. Pek çok konuştuktan sonra Avrupa basını ve özellikle de büyük devletler tarafından kendisine dört önemli sorunun sorulduğunu ve dört büyük kabahatin isnat edildiğini anlattım.

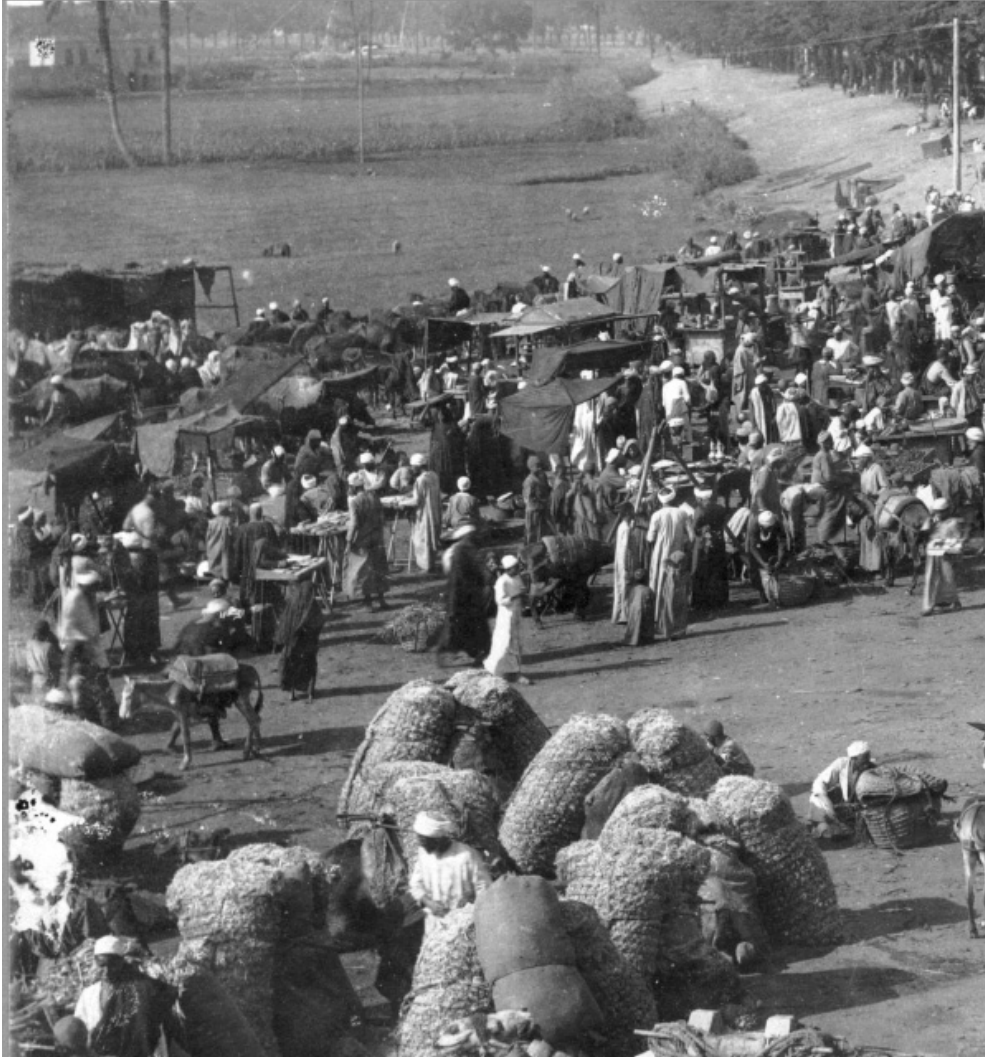
“Padişah hazretlerinin Mısır topraklarında nüfuz ve kuvvetinin bir kat daha artırılması için, saltanat merkezinde kurulan planın yürütülmesine tam bir bağlılık ile çalışıp gayret ettiğiniz söylenmektedir!”

“Ben padişahım efendim hazretlerini, yalnız Osmanlı mülkünün padişahı sıfatıyla tanımam. Mükellef olduğum dinin gereği olarak, o dinin reisi yani Müslümanların imamı olarak tanımağa mecburum. Padişahım efendim hazretlerinin şahane mülkleri, halen ikamet buyurdıkları saray-ı hümayunun aynıdır. Mısır memleketi dahi saray-ı hümayun odalarından birisidir. Buna inandığım için farz-ı muhal olarak diyelim ki suç sayılmak istenen şu övülmüş hareketlerim padişahıtan gelen bir emir üzerine yapılmış olsun. Padişahım efendimin saray-ı hümayunlarının bir odasına

²⁶¹ Arabî'nin eski Seylan valilerinden A. Gregory ile yaptığı röportaj. (Time 21 Aralık 1881; Y. PRK. TKM 4/63)

ihanet niyetiyle girmek isteyenlerin önlenilmesi hakkında, padişahın bir emrine mazhar olmuş olsam bu emre itaatsizlik edersem, mükellef olduğum dinin emrini yerine getirmekte kusur etmiş olurum.”

“Arabistan ile Mısır’da ve Müslümanların yaşadığı diğer ülkelerde, ihtilale müsait olan Müslümanları tahrik ve teşvik ile Hıristiyanlardan nefret ettirerek anarşinin meydana çıkmasını arzu ettiğiniz fikrine ne dersiniz?”

Kasr-ı Nil pazarında Mısırlı çiftçiler ürettikleri pamukları satıyor

“Allahu Teâlâ hazretleri Hz. Musa ile Hz. İsa’ya ve Cenab-ı Hz. Peygamber’e mukaddes kitaplar göndermiştir. Tamamının yüce manaları insan öldürmemek, hırsızlık etmemek ve yalan söylememek gibi daha birçok cinayetleri önlemekten ibarettir. Binaenaleyh dinin itikad ve amellerinin yapılmasından ayrı olarak, tamamımız işin hakikatinde aynı yolda yürümekte olduğumuzdan, hem Yahudi hem Hıristiyan ve hem Muhammedî ismini almanın caiz olabileceğini bildiğim hâlde Hıristiyan’ı hangi sebep için Muhammed ümmetinden ayırıp kendimize düşman sayayım?”

“Mısır’da aynı fikirde olan askerlerin liderliğini kazanarak Mısır’ı idareniz altına aldıktan sonra asker ile idare etmek niyetinde bulunduğunuz söylenir hep!”

“Askerin nüfuz ve kuvvetini sağlamlaştırdıktan sonra bu vasıta ile bazı uygunsuz fikirlerde bulunacağım iftirasını bütünüyle reddederim. Savaşın dışında askerın kendi kendine kuvvet kazanmaya çalışması askerlik kanununa göre en büyük suç sayıldığıını bilirim. Mısır’da asayiş sağlandığında harp ve çarpışmak zamanı olmadığından askerın böyle bir ittihada cesaret etmesi beklenilmez. Ancak askeriyenin şanı ve hukuku ayakaltına alındığı bir zamanda ya da askerî erkânın tamamen imha edilmek istenilmesi hâlinde, şan ve namusunun iade edilmesi için ayağa kalkmak, asker olanların en mukaddes görevleri arasındadır.”

“Mısır’da bulunan Avrupalı memurları, memuriyetlerinden tart ile bunların yerlerine yerli memurlar almak konusunda ne dersiniz?”

“Bunun cevabını zatınızdan isterim. Yerli memurların Mısır ülkesini kendi başlarına idareye hakkıyla tecrübe kazanıncaya kadar geçici bir zaman için gayet dirayetli ve zeki Avrupa memurlarının kullanılmasına şiddetli ihtiyaç olduğunu inkâr edemem. Fakat şurasını da sizden soruyorum. Eğer sizin vatanınıza cahil birtakım yabancı memurlar gelip de olağanüstü, gayet gizli olan memuriyetlere tayin olunsalar ve yalnız aydan aya aldıkları maaşın makbuzlarını imzalamaktan başka hiçbir işe yaramasalar; siz o vatanın evladı bulunduğunuz hâlde, vatan hukukundan mahrum edilerek en aşağı hizmetlerde, az bir para ile çalıştırılacak olursanız buna razı olur musunuz?”

İnsaniyet namına Arabî’yi tasdik ettim. Bu cevapları aldıktan sonra bir suale daha cevap vermelerini rica ettim.

“İngilizlerin Mısır’ı istila etmek arzusunda bulduklarına siz de itimad eder misiniz?”

“İngilizlerin sebepsiz yere, rızası olmayan bir kimsenin malını gasp etmek gibi bir alçaklığı işlemeyeceklerini bildiğim için doğrusu ben bu itikatta değilim. Fakat bir tarlanın ziraat ve muhafazasına sahibi tarafından dikkat ve itina olunmaz veya mücevherlerle dolu bir evin gece vakti kapısı gereği gibi kapatılmaz ise o tarla veya eve yabancıların girmesi caiz olur. ”

Konuşmamız sona ermekte iken Mısır’ın malî yönden ıslahı için gelen memurlar hakkında bir diyeceği olup olmadığını anlamak için bir bahis açtım. Buna da şu cevabı verdi: “Mısır maliyesini bir

dereceye kadar ıslah ettiklerinden şüphemiz yoktur. Önceki Hidiv hayırsız İsmail'in Mısır'a yüklediği borçlar kabul edilip icabına bakılacak dedi.”

İşte Müslümanların fikirleri bu merkezdedir. İngilizleri uyarıyorum. Yalnız ıslahata ihtiyacı olan büyük bir devletin memleketine, kolaylıkla girmenin ileride büyük vahameti olur.²⁶²

Ek II: Ahmed Arabî'nin Sultan Abdülhamid'e Mektubu

“Cömertlik ve Doğruluk Sahibi Efendim

Padişah'ın selamı ile taltif edip sevindiren ve halkına da sultanın iyi niyetlerini müjdeleyen ve hak etmediğim şekilde bana itimat ve teveccühte bulunduğunu bildiren ve her harfi ayrı bir ilham veren, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, padişahın hikmetli sözlerini içeren 23 Şubat 1882 tarihli namenizi aldım.

Padişah'ın huzurunda özel kâtibî eliyle yazılmış olması benim için bir kat daha sevinç vesilesi oldu. İki elinizi öpmekle hürmetlerimin arzına başladım.

Kulunuz arkadaşları ve dostları olmakla övündüğüm Mısır'daki Osmanlı heyeti, bütün Mısır halkının yüce hilafet makamına olan aşkın bağlılık ve sadakatimizi, her hususta padişahın arzusu veçhile ihtiyat ve sükûnetle, zamanın nezaketine uygun olarak güçlendirmek için bir dakika boş geçirmedüğimizi biliyorlar.

Herhâlde İngiliz ve Fransızların özellikle de İngilizlerle bunlara iltihak eden bozguncuların, Mısır kıtasını bir anarşi ve fesat meydanına çevirdikleri bir zamanda, hilafet makamına olan bağlılığımıza ve bu bağlılığın getirdiği zorunluluk ile sığınamız olan hilafetin koruyucu kanatlarına ve en sağlam kale olan resmî sıfatınıza zarar verebilecek olan taşkınlıklara karşı kâh sabır ve sükun ile kâh sebat ve gayret ile karşı durmaya çalışıyoruz.

Allah korusun Mısır kıtasının düşman ellere geçmemesi için, özellikle de yabancı müdahalesine yol açacak meselelerde bugüne kadar gevşeklik göstermediğimiz gibi Allah'ın yardımı ile bundan sonra da göz yummayacağımıza faziletlerin delili olan zatınızı temin ederim.

Burada büyük küçük cümlemiz felekler kadar yüce olan padişahlık

²⁶² Y. PRK. TKM 4/63

makamına o kadar samimiyetle bağlıyız ki tende bir nefes can, damarda bir damla kan kalıncaya kadar bu bağı korumaya azmimiz vardır. Saltanata güveniyor ve ona dayanıyoruz.

Burada sık sık karışıklıklar çıkmasını arzulayan ve kargaşadan yararlanma fikrinde bulunanlara gelince, hamd olsun idare heyetinin Şimdiki ittihadı ve memleketin güvenliğini sağlamak yolunda gösterilen dikkat gözle görülür derecedeysen de konu ile ilgili maksatlı yayınlara, fikirleri karıştırmak için icat edilen siyasî yalanlar olarak bakmanızı rica etmekten başka bir söz söylemeye ihtiyaç görmüyorum.

Bozguncular ne derse desin hakikat budur. Fikirler ve niyetler bu merkezdedir. Hikmet hazinesi olan padişahın emir ve tembihlerine tamamıyla itaat etmekteyiz.

Ali Nizami Paşa ve Fuad Bey Efendiler ile Ahmed Ratıp Paşa'nın hakkımdaki hüsnü zan ve güzel şahitliklerine ve padişahın layık olmadığım iltifatlarının artmasına sebep oldukları için onlara nasıl teşekkür edeceğimi bilmiyorum.

Gelecek hafta posta ile gönderileceği vaat edilen sağlam bilgileri gözlediğimi ve uygun bir vakitte ayaklarına yüz sürmeme izin verilerse kullarını yeniden ihya etmiş olacaklarını arz ederim. Ahmed Arabî²⁶³

Ek III: Arabî'nin Sultan Abdülhamid'e Mektubu

“Bismillahirrahmanirrahim

Vesselamü vesselatü ala Seyidil mürselin Seyidina Muhammedin ve ala âlihi ve sahibihi ve sellim

Kanatları altına sığındığım efendimin yüce huzuruna selam ve hürmetlerimi sunduktan sonra...!

Ey şeref ve yücelik sahibi, ey bereketli vücuduyla her kederi kendimden uzaklaştırdığım menkıbesi yüce zat!

Yüce bilginize sunulur ki Fransa ve İngiltere devletleri Mısır diyarını istila için bütün kuvvetleri ile çalışmaktadırlar. Osmanlı Devleti'ne zarar verme konusunda bütün gayretlerini sarf ederek, İslam milletinin birliğini parçalamak için Arap toprakları ve Acem diyarında büyük paralar saçarak ellerinden geldiği kadar fitne ateşlerini yandırmaya çalışıyorlar.

İşte bunlara bir örnek olarak bizi keder denizinde boğan musibetlerden

²⁶³ Y. EE. 116/11

birisi Fransa ve İngiltere tarafından verilen layihadır. Bu layihanın çıktığı yer yine burasıdır. Bu layiha ile bizim Devlet-i Aliyye'den ayrılmamızı bu iki devlete tabi olmamızı istediklerini açıkça ilan ettiler.

Bu iki devlet kendi içlerinde sakladıkları bozguncu fikirlerin icrası konusunda Hidiv ile etrafını koltuklayarak tam manasıyla teşvik etmekte, Mısır üzerine içeriden ve dışarıdan etkin bir kuvvet ile ansızın inen bir musibet şeklinde, açıkça çatışma çıkarmaya çalışmaktadırlar.

Bu iki devletin şu teşebbüslerinden hidivin etrafında benzeri görülmedik bir şekilde sevinç ve coşkunluk gözleendiği gibi, bunun zıddına olarak hilafete sadık olan bütün Mısırlılar için şiddetli bir fenalık ortaya çıkmaktadır.

Biz bu hâlde efendimizin sadık tebaasının haklarını korumak için bize hangi taraftan suikast olunacak, Allah'ın yardımı ile desteklenen müminlerin emirinin mukaddes haklarına, hangi taraftan olursa olsun bir zarar dokunduğu görülecek olursa, derhal çatışmaya girmeye kesin olarak karar verdik.

Din ve vatanın namusuna karşı düşmanın şerrini müdafaa edenler için Allah'ın yardımına inandığımızdan dolayı bu samimi kararımızla, dinin vacip bir emrini ifa etmeye nefsimizi ikna ettik.

İşte bu niyet için padişahın hukukunu değiştirmek maksadıyla düzölmüş fesat layihasının bize gösterilmesini hidivden istediğimiz sırada bir şey gösterildiyse de bu layihanın kendisi olmayıp değiştirilmiş bir hâlde verildiği görülünce aslının verilmesi talep edildi. Zorlamayla da olsa aslı gösterildi. Bu layiha kendisi ve dairesi aleyhinde göröldüğü için Hidiv ve yakınları da aslında bu durumdan sıkılmışlardı.

Önce her iki devletin iddialarını yalanlayacak şekilde konuştular. Hâlbuki bu layihanın böylece sessiz bir şekilde geçiştirilmesindeki zarar açıktır. Nitekim Fransa'nın Tunus üzerindeki iddiası da öncelikle böyle bir layiha neşri ile başlamıştı.

Hükümet o layihayı kabul eder gibi davranıp Osmanlı Devleti'ne bağıllık göstermekte kusur edince, Fransa'nın niyetine yardım edilmiş olduğı gibi, bu layihanın da ileride böyle büyük bir zarar doğurması mümkündür.

Bu iki devletin Mısır'ın himayesi bahanesi ile bir hak kazanmış olma iddiasında bulunmaları korkusu ile şimdilik biz kendi tarafımızdan hemen bu zararlı layihanın Mısır hükümeti üzerinden kaldırılmasını ve iler sürölen iddiaların tamamen yalan olduğı açıklanarak reddedilmesini

istiyoruz. Allah korusun sayısız tecrübelerden anlaşıldığı gibi ileride “sükut ikrardan gelir” ve “hak galibindir” denilmesine fırsat vermemek istiyoruz.

Efendim şurası da bilinmelidir ki, Mısır üzerine dışarıdan gelecek her türlü düşmanlık için memleketin muhafazasına çalışmak ve Allah'ın yardımı ile aziz kıldığı padişahımızın kopmaz bağlılık ipine eskiden olduğu gibi sarılmak konularında Mısır'da yaşayan İslam milletinin tamamı bizimle aynı düşüncededir.

Bize saldıracak her düşmana karşı durmak için varlığı şart olan zorunlu ihtiyaçların miktarı, devletimiz için yeterlidir. Şimdilik gereksiz gürültü ve kargaşadan çekinerek sabır yolunu tuttuk. İş konusunda hüküm vermeyi meclise bıraktık. Onlar memleketin maslahatını daha iyi bilirler. Ve insanların ırzlarını ve evlerini koruma konusunda insanların en layıklarındır.

Açık bir taarruzun dışında hiçbir şey askerî kuvvetlerimizi harekete geçiremez. Bize hücum edecek hiçbir kuvvet Allah'ın yardımına ulaşamaz. Bu konuda korkulacak cihet burada bulunan bazı fesat ehlinin İstanbul'da bulunan bazı dairelere ulaştıracakları desise yıldırımlarının durumun ıslahına yönelik çalışmaları etkileyecek şekilde kötü bir tesir yapabilesidir.

Biz bu ihtimali düşünerek Mısır halkının üzerine örtülen iftira örtüsünü kaldırmak istedik. Hakiki fikirlerimizi Müminlerin emirine ve Rasulullah'ın Halife'sine arz ettik.

Efendim! Hidiv hükümetinin, Mısırlıların memleketleri için usul ittihaz ettikleri ıslah yolunun değiştirilmesi için, Fransa ve İngiltere aracılığı ile Babiâli'yi kandırıp harekete geçirerek Mısır Meclisinin kapatılmasına çalıştığı bilinmektedir.

Bu hilelerinin kabulünden kaçınılması için gerçek durumu beyan etmeye mecburum. Gerçekten bütün Mısır halkı, kendi hayatlarının Millet Meclisi'nin bekasında olduğuna inanırlar. Ölümü meclisin kapatılmasından daha kolay görürler. Zatınıza bu durumun açıklanmasına lüzum görülmüştür.

Ahmed Arabî²⁶⁴

²⁶⁴ Y. PRK. MK 1/59

Ek IV: Arabî Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e Mektubu

“Büyük saltanatın yüce eşiğine ve Yüce Hilafet makamına!

Âlemin azametli padişahı, İslam'ın sığınağı ve Hüda'nın yerdeki gölgesi, müminlerin emiri, delilileri açık olan İslam'ın hamisi hazretlerinin, şahane gölgeleri âlemde daim ve bütün İslam ümmetine bekasıyla nimetlenme sebebi olsun!

Yüce eşiğinize bağlılık ve samimi itaatimi âcizane arz eylerim!

Bu bağlılık ve itaat, güzel yardımlar ve yüce hilafet merkezine hizmet, her Müslüman için övünç sebebidir ki, orası İslamiyet dairesinin merkezidir.

Bundan sonra Mısır'da Osmanlı mülkünü kuşatan belaları açıklayıp arz etmekle şeref bulurum. Bu belaları karşılamak pek çok sabır ve sebat ile hikmet ve doğruluk yoluna girmiş bir zatın varlığıyla mümkündür.

Bütün kötülüklerin sebebi, Hidiv Hızır Tefvik Paşa'nın kötü idaresidir. Bu da aklî ermediğinden ve düşünce kuvvetine sahip olmadığıdır. Bu iki hâlin eseri olarak bütün işleri İngiliz konsolosunun eline teslim etmiştir. Osmanlı mülkünü İngilizlerin istila etmek fikrinde olması, bu muamelenin verdiği iştah eseridir. İngilizler kolayca bu memleketi, bir ganimet saymak isterler. Çünkü düşüncesiz bir hidivin fikrini eline almış, istediği hileleri yapmaktadır. Hidivi ihtilale sebep olan şeylere sevk ediyor. Bu yolda fiilen müdahale etmek için çalışıyor.

İngilizlerin bu maksada kavuşmak için önceden hazırladığı sebepler; Riyaz Paşa'ya hükümeti kurdurmak ve kendisi ile gizlice anlaşmak idi. Biz bunu memleketin menfaatlerine uymayan hareketlerinden çıkardık. Maksat memleketimizi tabiiyet-i Osmaniye'den çıkarıp Hindistan memleketi gibi İngiltere'ye tabi edip kendisi vali olmaktadır.

Rabbim göstermesin Riyaz Paşa, çok fazla tahsisatlarla İngilizlere memuriyetler verip önemli işleri onlara teslim etmekle ve yerlileri işten çıkarmakla İngiliz konsolosunun rızasını kazanmağa ve maksatlarını kolaylaştırmağa kalktı. Hidivi de İngiltere devletinin himayesi altında bağımsız bir hükümdar edeceğini söyleyip aldattı.

Hidivin bu hareketlerden memnun olduğunu görünce “Memleketlerimiz kaçınılmaz olarak bir gün İngiliz himayesine girecektir.” sözlerini mecliste ağzına almaya cesaret etmiştir. Bu yolda halkın fikirlerini

alıŕtırmak ve tatmin etmek fikrindeydi. O sırada Harbiye Nazırı olan Osman Rıfkı Paŕa da onun ardı sıra gidip maksadını kolaylaŕtırmıŕtır.

Memleketi bu fenalıktan korumak fikrinde olduklarını anladığı kim-seleri idama kalkması da bu cümleden idi. Binaenaleyh kimini sürgün edip kimini iŕten çıkardı. Mısır halkı bu durumları öğrenip, Nazırlar Heyeti'nin memleketi elden çıkaracaklarını anladığında, memleketin korunması için müdafaaya karar verip ittifak ettiler. Hayatta oldukça, can ve mal ile bu uğurda çalıŕmak üzere o zaman beni vekil tayin ettiler. Ben de kabul edip Mısır'ı savunmaya karar verdim.

Memleketi savunmak, -Rabbim korusun- dıŕman eline dıŕmekten korumak ve Osmanlı saltanatına bağlılığı devam ettirmek için çalıŕa-çağım. En güç yerlerde hem din-i mübine hem de müminlerin emirine hizmet edeceğim.

Bundan sonra Osmanlı Devleti'ne tabi olan ve Müminlerin emiri-nin ihsanı ile güçlenen en birinci memleket bildiğimiz beldelerimizin, iŕlerini görmeye ve gerekli hazırlıkların yapılmasına gayret edilecektir.

Hidiv bütün Mısırlıların yüreğinde parlayan bu nuru söndürmek için hileler kurmaya kalkıŕtı. Sudan tarafında bulunan subaylardan ba-zılarını kandırıp bunlardan Ferç Bey aracılığıyla Sudan alayının bütün subaylarını idam ettirmek istedi. Türlü türlü vaatler vermiŕ iken bu tehlikeli hilesi anlaŕılmıŕ, divan-ı harpçe icra olunan tahkikatta Ferc Bey'i bu iŕe davet edip kandıran ve pek çok paralar sarf eden, hidivin duhanîlerinden İbrahim Ağa olduğu ve hidivin emri ile bu tertipleri yaptığı ortaya çıkmıŕtır. Buna dair pek çok yazıŕmalar ele geçmiŕ, hü-küm verildikten sonra Ferc Bey, Hidiv tarafından af edilmiŕtir. Çünkü bu cinayet kendisi tarafından tertip edilmiŕti. Bu hile neticesiz kalınca diğerine teŕebbüs etmiŕtir.

Ŗöyle ki Sudan alayında ne kadar Mısırlı subay varsa idam etmek için 19 subaya birçok para verdiler. Olay harekete geçilmeden önce haber alınmasıyla gerekli tahkikat yapılmıŕ bu dıŕüncenin planlayıcısı Hidiv olduğu açığa çıkmıŕ, subaylar da itiraf etmiŕtir. Bu hususta Hi-div dairesinin nazırı Kemal Yusuf Paŕa ile Duhanî İbrahim Ağa, aracı oldukları için aleyhlerine hüküm verilmiŕse de bunlar da Hidiv tarafın-dan affedilmiŕtir.

Aldıkları tedbirlerin tesirsiz kaldığı görölünce Mahmud Sami Paŕa'yı Harbiye Nazırlığı'ndan azl ile damatları Bekir Daver Paŕa'yı tayin

ettiler. Bunun aracılığıyla Mısırlı olup müminlerin emirine bağlılığını ilan eden subayları, gizli ve açık nasıl olursa düşürmek istediler.

Daver Paşa artık her türlü hileyi ve vesileyi kullanmak için şiddet göstermiş ve az daha muradına nail olacak şekle gelmişti. Hak Teala tarafından Mısır memleketlerinde hilafetin kuvveti artırıldı. Ve İngiltere devletinin istilasından kurtulacak sebepleri ihsan etti.

Riyaz Paşa'nın azli, Mısır halkı tarafından talep edilince yerine Şerif Paşa tayin olundu. Bu da hidive uyup İngilizlere müracaat etti ve iç işlerimize müdahale etmelerine yol açtı. Ferman-ı hümayunlarla sağlanan bazı hakları elimizden almağa kalkıştı. İngiltere ve Fransa devletleri tarafından verilen notayı elde edinceye kadar bu yolda devam etti.

Şerif Paşa da düşüp şimdiki Nazırlar Heyeti teşekkül ettikten sonra, artık İngiliz konsolosu rahat durmamış öteden beri sebeplerini hazırlamağa çalıştıkları "Mısır'ı İngiltere'ye tabi bir memleket yapma" yolunda çalışmağa başlamıştır. hidivin fikrini bütün bütün elde edip bir vasi hükmüne geldi. Nazırlar Heyeti'ni karşısına almak yolunda yeni tertipler düzmeye koyuldu.

Fakat Nazırlar Heyeti doğru yoldan ayrılmadığından bu haller açıktan yapılmayıp gizleniyordu. Çerkezler meselesi ortaya çıkınca divan-ı harp kuruldu ve soruşturmanın ardından haklarında ceza kanununun en hafif maddesi ile Sudan'a nakilleri kararlaştırıldı ve tasdik için hidive arz olundu.

-Bu meselede en önemli maksat kullarını şahsen idam etmek istemeleri idi- Bunların sıcak memleketlerde yaşayamayacağını düşünerek Sudan'a götürülmemelerini Mısır ikliminden çıktıktan sonra nereye isterlerse oraya gitmelerini teklif ettim. Hidiv bunu da kabul etmedi.

Bu suikastı Ratib Paşa'nın hazırladığı, hidivin kendince ve cümlece bilinmektedir. Ayrıca önceki Hidiv İsmail Paşa'nın da bunda parmağı vardır. Maksatları hidivin arzusuna uyarak Osmanlı'dan ayrılmak istemeyen subayları ortadan kaldırıp Mısır'da İngiltere himayesinde bir bağımsızlığa nail olmaktır.

Daha sonra Nazırlar Heyeti tarafından cezaların indirilmesi arz edilip evrakları verildiğinde bu konuda Babiâli'den emir almadıkça bir şey yapamayacağını beyan etmiş ancak Fransa ve İngiltere konsolosu bunu haber alınca hidive gidip bunu tasdik ettirmiştir. Babiâli'den emir almaksızın tasdik ettiği anlaşılınca Nazırlar Heyeti'ne bu muamele pek

ağır gelmiş, çünkü İngiltere konsolosu artık hidive amir olmuş ve öteden beri korktuğumuz şey artık gözümüz önünde ortaya çıkmıştır.

Biz daima Mısır'da İngiltere'nin artan nüfuzu ile meşru olarak tabi olduğumuz Osmanlı saltanatına bağlılığın kopması korkusundayız. Şu olaylar yaşanırken Hidiv elini öpüp hürmet ettiği bir hanımı, hizmetçisi ile beraber kimseye haber vermeden sürgün etmiştir. Bu sırada maiyet hizmetçilerinden birini dahi sürgün etmiştir ve bunların nereye gittikleri bilinmemektedir. Ve hiçbir kanunî tahkikat icra edilmemiştir. İşte böyle şeyler ortadan emniyeti kaldırıyor. Yüreklerden heyecan gitmiyor.

Hidiv İngiltere konsolosuna gösterdiği aşırı bağlılıktan dolayı kendisiyle görüşmek isteyen Nazırlar Heyeti'ni de kabul etmemektedir. Gece gündüz İngiliz konsolosuyla fikir alışverişinde bulunarak bağlılığını tam olarak göstermeye devam etmektedir. Şimdi hidivden her ne sorulursa konsolostan sormadıkça fikrini açıklamıyor. Soruduktan sonra konuşuyor. Konsolos ise daima kendisini kandırmaktadır. Bazen korkutarak, bazen teşvik ederek hidivi şaşkın bir hâle getirmiştir.

Güya Nazırlar Reisi Mahmud Sami Paşa, hidive “Mısır kıtasında bulunan bütün Avrupalıların hayatları tehlikededir.” demiş o da bu sözü konsolosa söylemiştir. Bu söz bütünüyle iftira ve yalandır. Birçok seneden beri yani Devlet-i Aliyye ve Müminlerin emiri hazretlerine olan bağlılığı sağlamlaştırmaya başladığımızdan beri, genel güvenliğe zarar verecek en ufak bir hareket zuhur etmemiştir. Bu da bir lutf-ı ilahî ve padişahın teveccühü eseridir.

Bundan sonra İngiltere konsolosu hidivi aldatarak donanma ile kendisinden imdat talep etmesini ona güzel göstermiş Mısır kıtasının tabi olduğu devleti değiştirmek arzusunu icraya kalkışmıştır. İşte Fransa ve İngiltere devletlerinin gemileri de geldi. Müslümanlara inanmak istemeyen hidivin aldığı kötü tedbirler budur. Her bir hareketi bu işe ehliyetli olmadığını ispat eder. Ve hilafet merkezine karşı kötü niyet beslediğini gösterir.

İslam'ın bu temiz toprakları böyle bir hidivin eline emanet kalması layık değildir. Bütün halkın isteği de budur. Yaptıkları şeylere yanıyorlar. Şimdi bütün fikirler onun görevden alınması tarafındadır. Hüsn-i tedbire muktedir ve memleketin korunmasına yeterli bir zat istiyorlar.

Herkesçe görülen en kestirme yol “Halim Paşa'nın tayini ve Tevfik Paşa'nın azli için Halife hazretlerinin iradesini almaktır.” Bu şartla ki

imtiyaz fermanları hükümlerine göre hareket edip ırz mal ve can güvenliğinin korunması ve sair ihsan edilen merhametlerin yürürlükte kalması gerekir. Kulunuzun halkın fikirlerine dayanan görüşü de budur. Ve Padişah hazretleri tarafından da kabul edilmesini istirham eder.

Mısırlı kadınlar yabancı sömürüsü neticesinde düşürüldükleri fakirliğe rağmen hayata tutunmaya çalışıyor

İştittim ki bazı zatlar kullarının Hidiv ve İngilizler ile ortak olduğunu Dersaadet'te yayıyorlar. Kulunuz ise İslam kelimesinin ittihadına çalışıyorum ve ittihad-ı İslam'ı istiyorum. Bu konuda dinin korunması için canımı feda ederim. Hilafet merkezi ve büyük saltanat ile aynı fikirde olduğumu yapacağım şeyler gösterecektir. Fakat İngiliz konsolosu ile Hidiv, Mısır'ı ayırmak istiyorlar ve kulları ile bütün Mısır ahalişi buna karşıdır. Hepimiz Osmanlı tabiiyetine ve dinin korunmasına çalışıyoruz.

İŖte gerçek budur. Yüce eŖiŖinize arz ile Ŗefkat ve merhametinizin gereği olan adalet ve yardımın icrasını rica ediyoruz. Memleketimizi kaplayan yabancı müdahalesinden ve hükümetin kötü tedbirlerinden ve özellikle de hidivin yaptıklarından hâsıl olan fenalıkların kaldırılması ve sadık tebaanızın korunması padiŖahlığın gereğidir. Bizler her hâlde üzerimize vacip olan teŖekkürü ifa ve tam bir bağlılık ve itaati icra ediyoruz. Hak Teala yeryüzünde saltanatının gölgesi olan zatı cümle âleme hâkim buyursun.”²⁶⁵

Ek V: Mabeyn Kâtiplerinden Kadri Efendi

“Acizlerinin arzıdır

PadiŖah’ın yakınlarından Osman Beyefendi’nin tebliğ eylediği Ŗevketli padiŖahın emir ve fermanına uyarak bu arizamın takdimine cesaret ettim.

Mısır’a geleli karŖılaŖılan durumlar ayrıntılı bir layiha ile bu defa arz ve beyan olunmuŖtur. Ortak layihada gözlem ve bilgiler olduğu gibi yazılmıŖtır. Ŗu hâlde ayrıca beyan olunacak Ŗeyler hissiyata ait Ŗeyler olacaktır.

Kullarının hissiyatına göre Mısır’da yerliler üç kısma ayrılmıŖtır. Birinci kısım her ne olursa olsun Mısır’da yerli bir hükümet teŖkili arzusundadırlar. Arabî ve Barodi PaŖaların yaptıkları da budur. Bunları yabancılar cesaretlendirmektedir ve kendilerinin delice tasavvurları vardır.

Her ikisi ile tek tek görüşüp konuŖtum. Arabî PaŖa konuŖmalarında tecavüzkâr bir dil kullanmıyor. KonuŖmalarını dinî görev esasına bina ediyor. Yüce hilafete bağlılıktan ayrılmaya dair ağzından bir söz çıkmadığı hâlde, fikrinde o kadar ısrar ediyor ki -kendisine dünyanın durumunu ve zamanın icabını anlatıp özellikle de küre üstünde olan içtimai topluluklara göre Mısır’ın pek ufak kaldığını gösterdiğim hâlde- herif Fransa, İngiltere devletleriyle savaŖa girmek belasından dahi korkmadığını açıkça söylüyor. Bunu da manevî yardımların imdada geleceğine bina ediyor. Osmanlı Devleti tarafından kendi hâline bırakılması durumunda bile yine de hilafete tabi olmak Ŗerefinden ayrılmak istemediğini ileri sürüyor.

Barodi bu gururda müŖterek ise de hidiv hakkında lisanı mütecaviz yani edepsizdir. Bunlarla Derviş PaŖa hayli uğraŖtı. Arabî cahil ve inatçı

²⁶⁵ Y. EE. 121/24

ise de bir parça siyasî idi. Bunun için meylinin kazanılması mümkün görünürdü.

İkinci kısım halk Hidiv hanedanının tabileri olup Tevfik Paşa'nın zatına da hürmetleri olduğundan şu hallere pek ziyade üzülmetedirler. Ekser devlet büyükleri ve tüccar bu kısımdandır.

Üçüncü kısım Mısır ahalisi ise Avrupa tarafından medeni sayılmak için bir cinsiyet şerefi taşımak fikrindeyse de zamanın gidişine vakıf olduklarından yaşanan günlerin vahametinden endişe içindedirler. Bizlere yardım arzuları olmakla birlikte bunu gizlice ifade etmektedirler. Mısır meclisinin (Meclis-i Nüvvab) ekser üyeleri bu taifededir. Meclis Reisi Ebu Sultan Paşa bunların da reisidir. Ve pek çok taraftar kazanmıştır.

Hidive gelince Allah bilir ki zavallıya çok acıyorum. Hâlini şuracıkta tasvir edeyim de bakın ne zor bir mevkide bulunuyor. Yaşı henüz 30'a varamamış. Gayet mahcup olup şahsını müdafaa kuvvesinden de hiç nasibi yoktur. Konsoloslar güya iyiliğini ister surette her gördükçe hayatının tehlikede olduğunu beyan ederler. Hanımıyla görüşen yabancı aileler de daima böyle sözleri o genç hanıma işittiriyorlar. O da efendisine merhameten daima ağlar. Ve korkusunu gizleyemeyip kocasına söyler.

Dairesinde olan seçkinler ise Arabî Paşa'nın kendisine hürmeti olmadığından, hidivi ona karşı nefretlendirmek için hakkında korku verecek her hali ve ihtimali devamlı surette telkin ederler. Bu arada güvenliğin sağlanması konusunda büyük bir mesuliyet altında iken, jandarma, polis ve asker hep muhaliflerin idaresi altında bulunuyor. Bunun için biçareye şaşkınlık gelmiştir. Şayet yabancı devletlerden yardım istese işte gemiler geldi lakin hiçbir işe yaramadılar. Artık yüce padişahın yardımına başvurmaktan başka çaresi kalmamıştır.

Mısır'ın önde gelen reislerini şu sırada hidive dert ortağı olarak görmüyorum. Gerçi yukarıda yaptığım taksime dâhil olmayan konağına çekilmiş ve netice-yi hâli gözleyen bir nice adamlar vardır.

İskenderiye hadisesi ortaya çıkmadan evvel af ilanı ile ötede beride edepsizlik yapan birtakım sefihlerden ceza alma korkusu kaldırılırdı iş bir dereceye kadar hafiflesekti. Hidivin yukarıda arz ettiğim şekilde dairesinde bulunan seçkinler galiba mani oldular. Bunlar bir fırsatını düşünüp intikam almak fikrinde olmalılar.

Hidivin yabancılarla hem sık sık hem de teklifsiz olarak görüşmesi,

-yerliler önceki Hidivlerin zamanında Hidivliğe ayak basamazlardı-halkın nazarında Hidiv hakkında İslamiyet nokta-i nazarından itiraza yol açmaktadır.

Hidiv keşke bir müddet Osmanlı sarayında bulunup alemleri idare dersini alsada zamanı idare etseydi. Burada Halim Paşa'ya dair söz yoktur. Hidivi istemeyenler Hidiv ailesine de düşmandırlar. Arabî ve Barodi Paşaların bu fikri arz etmeleri maksatlarını kolaylaştırmak için geçici bir tedbir olduğunda şüphe yoktur. Bunların dışında ortak layihaya eklenecek bir şey olmadığını arz ederim.” Kadri²⁶⁶

Ek VI: Feraşet-i Şerife vekili Ahmed Esad Efendi'nin, Arabî Paşa'ya Mektubu

“Zatınıza karşı beslediğim samimiyet ve muhabbetin ifadesi olan selamla başladım. Mısır kıtasında yaşanan karışıklıklardan dolayı devletler arasında ve Müslümanlar tarafından ileri sürülen dedikodular gündün güne artmaktadır. Padişah hazretleri durumun düzeltilmesi ve meselenin çözülmesi için bazı kimselere birtakım tebligatlarda bulunmak üzere Derviş Paşa'nın maiyetinde Mısır'a bir heyet gönderdiler.

Müminlerin emiri Padişah efendimiz tarafından sözlü olarak zatınıza karşı bazı şeyler anlatmakla görevlendirilmiştim. Bunları size anlattım. Karşılığında özür beyan ettiniz. Durumu Mısır'dan telgrafla padişaha arz ettim. İleri sürdüğünüz özürler Padişah tarafından kabul olunmadı. Tekrar size nasihat ve öğüt vermeme isteyen bir telgraf aldım. Bu defa yine size nasihat ettim.

İskenderiye'ye geldiğinizde üçüncü olarak yine size nasihat etmem istendi. Harbiye Nazırlığı'ndan istifade ederek izzet ve ikramla İstanbul'a davet edilmeniz konusunda gerek Derviş Paşa'ya ve gerekse muhibbinize bir telgraf daha geldi.

Buna razı olmamanız hâlinde Müslümanlar arasında tefrikaya sebep olacağınızı ve konferans teşkil edilip Devlet-i Aliyye ve Mısır hakkında Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan tekliflerde bulunulacağını beyan ettik, yine bizi dinlemediniz.

Ey birader yalnızca muhabbet ve kardeşlik yoluyla size katiyen nasihat ederim ki; gel Müminlerin emiri efendimizin ferman-ı hümayunlarına itaat et!

²⁶⁶ Y. PRK. BŞK. 6/15

Zira gerek sizin gerek her akıl sahibinin yanında bilinmektedir ki vatanın harap olmasına sebep oldunuz. Şu azıcık kuvvetinizle ve Müminlerin emirine karşı gelmekle, bu merkezde baki kalamazsınız. Eğer bir ay devam ederseniz ikinci ay, bir yıl baki kalırsanız ikinci yıl mahv ve perişan olursunuz, akıbetiniz vahim olur. Müslümanların zararına sebep olursunuz.

Zatınıza gizli değildir ki Muhammed aleyhisselamın şeriatında “mudara” idare yolunu tutmak da bir sünnettir. Özellikle de bu zamanda. Fakat siz diyorsunuz ki “biz hak üzereyiz parlak şeriata tabi olanlarıdır.”

Ey birader Kureyş kâfirleri ile Rasulullah (s.a.s.) ve sahabe-i kiram arasında Hudeybiye gazvesinde cereyan eden olayları biliyorsunuz.

Rasulullah efendimiz küffar ile yaptığı sözleşme metninde “Muhammed Rasulullah yazmayınız yalnız Muhammed bin Abdullah yazın.” diye ferman buyurdular.

Dini terk edip Kureyş kâfirleri yanına gidenleri geri istemeyip, Müslüman olup Müslümanlar yanında bulunanları Kureyş kafirlerine iade ettiler. İki cihanın Efendisi efendimiz bu şartı kabul ettiklerinde Hz. Ömer (r.a) dediler ki “Ya Rasulullah bu alçalmayı nasıl kabul ederiz?” Bunun üzerine Rasulullah efendimiz sukut etti. Cenab-ı Hakkın gizli hikmeti cari oldu. İşte bu bize bir delildir ki işlerde şiddet göstermek ve Müminlerin emirine karşı gelmek, sünnet-i seniyyeye aykırıdır.

Şimdi şu zamanda siz de kendinizi Hz. Ömer makamında farz ediniz. Yeryüzünde Rasulullah’ın Halife’si, Müminlerin emiri olan efendimize itaat ve bağlılık göstermeniz size vaciptir. Müminlerin emirine itaat etmek ve karşı gelmemek hakkında nice kesin hükümlü ayetler ve hadislerin mevcut olduğu sizce gizli değildir.

Siz diyorsunuz ki “Bizim yeteri kadar kuvvetimiz vardır, başkasının yardımına ihtiyacımız yoktur.” Fakat sağlam akıl sahipleri yanında gizli değildir ki size karşı kullanılacak harp aletleri ve malî kuvvete karşı sahip olduğunuz şeyler yok hükmündedir. Siz diyorsunuz ki “biz hak üzerindeyiz, kimsenin gücünden korkmayız, kalp sahipleri tarafından zafer ve yardım ile müjdelendik.” Fakat bunlar gizli sırlardandır. Cenabı Hak’tan başka bu sırları hiç kimse bilemez.

Hz. Hüseyin efendimiz, (ra.) Rasulullah’ın torunu olup hak üzere iken ve halifeliğe Yezid’den daha layık olduğu, sahabe ve tabiinin

büyükleri kendisiyle ittifak ettikleri hâlde yine Cenab-ı Hakk'ın takdiri vücuda geldi. Hz. Hüseyin efendimizle Rasulullah'ın ehl-i beytinin başına ne haller geldiği tarih kitaplarında kayıtlıdır.

Diyorsunuz ki “Mısır halkı benim bu kıtadan çıkacağımlı bilseler beni parça parça keserler. Beni bu kıtanın hayat sebebi biliyorlar.”

Bu söz yanlış ve günah bir sözdür. Zira Cenab-ı Hak her vücutta mevcuttur. Böyle bir vücut ise vücut-ı vahidle muammer olmadığı gibi birinin ademiyle de harap olmaz. Padişaha karşı akıl sahipleri yanında kabul edilebilecek bir özür ileri sürmüş olsaydın ne ala. Yoksa bu gibi özürler nasıl kabul edilebilir.

Eğer görünüşte olduğu gibi yürekten padişahın emirlerine itaat ederseniz, kimse size bir şey yapmağa ve engel çıkarmağa cesaret edemez. Buna cesaret eden bulunsa bile onu susturmağa gücünüz yeter. Sözüün özü size karşı olan samimiyet ve muhabbetimden dolayı Allah ve Resulü için, size nasihat ederim ki padişahın emirlerine itaat ediniz. Zat-ı şahaneye teşekkür makamında namusunuzun bekasıyla İstanbul'a gidip itaatınızı gösteriniz. Her hususta sevinç ve memnuniyet içinde geri döneceğinize ben kefilim.

Benim sözlerime ilave olarak Zübeyir Paşa şöyle diyor: “Bak Arabî! Ben Sudan'da bulunduğum vakit sizden daha kuvvetli idim. İsmail Paşa'ya Darfur'u zapt ediverdim. Ona kimsenin yapmadığı hizmetleri yaptım. Sudan arazisini fethettikten sonra beni çağırıldı ben derhal emrine uydum. Onun ne kadar gaddar birisi olduğunu bildirdim. Fakat Osmanlı saltanatının bu kıtada vekili olduğu için ona isyanım Devlet-i Aliyye'ye karşı isyan olacağından dinledim itaat ettim.

O sırada ben ona isyan edebilirdim. Çünkü bütün askerler ve sekiz milyon kadar insan benim emrimde idi. Malım da vardı. Ancak isyan yolunu tutmaya vicdanım razı olmadı. Şimdi yedi senedir Mısır'dayım. Vatanıma dönmeye ve isyan bayrağını kaldırmaya gücüm yeterken ve bütün vatandaşlarım geri dönmemi isterken, Mısır hükümetinden gördükleri zulüm ve cefadan dolayı benden idarelerini ele almamı beklerken yine de hükümete itaat ediyorum.

Zira hükümete taarruz etmek Allah'a taarruz etmektir. Şimdi merhamet ve şefkati ufukları tutmuş olan Osmanlı Padişahı, şanınızı yüceltmek, izzet ve namusunuzu ebedileştirmek için sizi istiyor. Niçin karşı duruyorsun! Bunun günah ve vebali size yeter.”

Esad Efendi'nin notu:

“Arabî Paşa'ya bu hususta ne kadar nasihat edilse nefretini artırmaktan başka bir fayda vermeyecektir. Allah buyurmuş “muhakkak sen sevdiğine hidayet veremezsin! Allah dilediğine hidayet verir.”²⁶⁷

Ek VII: Kadri Efendi'nin Mektubu

“Besim Bey'e!

Mısır'da bu hafta önemli bir olay yaşanmadı. Kraliçe mahdumu ile Wolseley, seyahat için Nil vapuruyla Said'e gitmiş olduklarından Mallet'in de beraber gittiğini işittim. Mısırlılar şimdi mahkeme işiyle ve asker teşkiliyle uğraşıyorlar. Politikaca telgraf şirketlerinin verdiği farklı ve birbirine zıt haberlerden başka bir şey dolaşmıyor

İngiliz konsoloslu Mallet'in halkın fikirlerinin İngiltere aleyhine dönmemesi amacıyla mahkeme konusunda hükümetin şiddet göstermesine meydan verilmeyeceğini açıkladı.

Gazeteler Mısır hadisesinden dolayı tutuklanan sanıkların isim defterlerini Mösyö Mallet'in vilayet ve kazalarda olan İngiliz konsoloslarından istediğini yazıyorlar. Şimdi burada kapatılan Zaman gazetesi imtiyaz sahibi yanıma geldi. Sanık askerlerin müdafaasında bulunmak üzere Mısır'a gelen İtalyalı avukatların, mahkemeye alınmadıkları için Gladstone'a telgraf çektiklerini söyledi. Gladstone, Riyaz Paşa'ya nasihat yollu bir telgraf göndermiş, Riyaz Paşa cevabında özür beyan edince tekrar tavsiye edildiğini haber almış.

Bu haberle yukarıda arz edilen defter konusu Sultan Paşa'nın ifadesini doğruluyor. Böyle davranmaya devam ederse hidivin İngilizlere sığınması konusunda tedbir almak gerekecektir. Padişahın alacağı tedbirler sayesinde bunların yine Osmanlı Devleti'ne muhtaç olacaklarını ümit ederim.

Sultan Paşa'nın taltifi için başınızı ağrıtmam hiçbir zaman şahsî menfaat için değildi. İngilizler halkın fikirlerine ehemmiyet verdikleri için paşaya bir Lord nazarıyla bakıyorlar. Bir insan olarak onlara meyletmeyip Devlet-i Aliyye'ye gösterdiği sadakatte devam etmesi için gönlünü almak istemişim.

Bu adam pek dindar ve padişaha fevkalade bağlıdır. Halkın hukukunu korumaya çalıştığı kadar padişahın hukukunu korumak için de çalışıyor.

²⁶⁷ Y. PRK. BŞK. 6/76

Cennetmekân Sultan Mahmud Han, nazırlardan Rıza Bey'e paşa unvanı vermeden gelir tahsis ettiği gibi, efendimiz de paşa unvanıyla bir rütbe ihсан buyurduklarında Osmanlı saltanatının güzelliği gösterilmiş olur.

Mısır'da jandarma ve polis efradının 1.500 kadar olması kararlaştırıldı. Dışarıdan bekçiler geldikçe, takım takım görev yerlerine sevk ediliyorlar. Şimdi İskenderiye'de bu usul uygulanmaya konulmuştur. Portsaid ve İsmailiye'ye bu bekçilerden bir miktar gönderildiği, başka yerlerde Türk Müslüman zaptiye kullanılacağı söylentileri yayılmıştır. Bu tertipte Mısır'da bin kişi bulunacaktır. Askerin yerlilerden tertip edilmesi zorunlu olduğundan zaptiyelerin yerli olmaması kesinleşmiştir.

Şimdiye kadar 400 Türk zaptiye kayd olundu. Birisine rast geldiğimde sordum: Batumlu olduğunu, bir gemi içinde tayfa olarak İskenderiye'ye geldiğini, aynı gemide 15 kadar tayfa olduğunu ve içlerinde genç yaşta olanların bulunduğunu söyledi.

Garnet Wolseley Said'den dönüşünde Londra'ya gitmek niyetinde bulunduğu, Kraliçenin oğlu prensin, İngiliz askeri burada buldukça Mısır'da ikamet etmek istediği ve kendisine izin verildiği söylenmektedir. İngiltere'de asker takımı, politika işlerine katiyen müdahale etmediklerinden Prens burada kalması, Mısır'da güzel bir kış geçirmekten başka bir manaya yorumlanmıyor.

Mahkemeye bugün yarın başlanacaktır. İlk gün Arabî ve Barodî'nin yargılanacağını gazeteci Nikola'dan işittim. Bu habis gazeteci şeytan gibi bozguncu olduğu için taltif ile ağzının kapatılmasını arz etmiştim. Bu kâfir Riyaz ile hidive o derece yakınlaşmıştır ki sanki akrabadır. Bendederi de bir hemşerilik dostluğu gösterisinde bulunuyorum.

Sabit Paşa'nın buraya istenilmesi meselesine gelince İskenderiye'de iken Nazırlar Heyeti arasına katılmasının istenilmesi türünden özel bir fikir değil bilakis kendisine ihtiyaç vardır. Kendisinin vatan hasreti çektiği ve Talat Paşa'ya müracaat etmiş olduğu anlaşılıyor. Öteden beri ellerinde bulunan hastalığa Boğaz havası iyi gelmediği için bundan çok mustarıpti. Ve Mabeyn'e eldiven ile gitmek mecburiyetinde kaldığı için aşırı derecede sıkılıyordu.

Bu bayramda da Halife hazretlerinin nur saçan yüzünü görme şerefinden gözlerim mahrum kalacağından vah be vah ağlıyorum. Baki emir ve ferman emir sahibinindir. Kadri"²⁶⁸

²⁶⁸ Y. PRK. BŞK. 6/76

Ek VIII: Şeyh Mehmed Zafir'in Arabî Paşa'ya Mektubu

“Mısır'da Cihadiye Nazırı Paşa Hazretlerine

Bağlılığımızı bildiren iki adet mektubunuzu padişaha arz ettim. Bu mektuplar vatansever düşünceleriniz ve gayretleriniz konusunda padişaha tam bir kanaat verdiler. Yüce menfaatlerini sadık bir şekilde koruyacağınız hakkında, açıkladığınız vaatler de ayrıca memnuniyetlerine sebep oldu.

Zatınızı tebrik etmekle görevlendirdikleri gibi, gelecek noktaların bildirilmesini de ferman buyurdular. Büyük hilafetin bütünlüğünün korunması hepimiz için mukaddes ve övünç vesilesi olan bir görevdir.

Mısır kıtasının Tunus gibi saltanat idaresinden çıkarak yabancıların eline düşmemesi için, padişahlık haklarının kararlı bir şekilde korunmasına ciddi bir şekilde çalışmak her bir Mısırlı için farz olan işlerdendir. Bununla birlikte ihtimallere yer bırakmamak için bütün nüfuz ve kuvvetinizi bu yolda sarf edeceğiniz konusunda size güveniyorum!

Şu önemli olayı bir an bile nazardan uzak tutmadan içinde bulunduğumuz zamanın ihtiyaçlarından olan tedbirleri asla ihmal etmemelisiniz! Din ve vatanınızın savunulması ve korunmasını her zaman göz önünde bulundurmalı, her an tam bir güven içinde bağlılığımızı korumalı ve sağlamlaştırmanızdır.

Mısır kıtası İngiltere ve Fransa için ve özellikle İngiltere için büyük bir öneme sahiptir. İstanbul'da bulunan bazı entrikacılar şu iki devletin (izine) eserine tabi olarak bir süreden beri onların batıl fikirlerine ve hain maksatlarına hizmet etmektedirler. Bu entrikacılar menfaatlerini Mısır kıtasında bozgunculuk etmekte bulduklarından bunları ve çevirdikleri entrikaları gözden uzak tutmamanız zat-ı şahanenin isteği ve arzusudur.

Hidivden alınan bilgiler ve telgraflardan hidivin zayıflığı anlaşılacaktır. Bu telgrafların biri diğerini tutmamakta belki de yalanlamakta olduğu hayret sebebidir. Ali Nizami Paşa ile Ali Fuad Bey de padişahın huzurunda sizden sitayişle bahsettiler. Ahmed Ratıp Paşa da Zekazik ile Masha demiryolu istasyonunda zatınızla yaptığı konuşmanın bir hülasesini padişaha arz ettiler.

Padişah Ahmed Paşa'ya fazlasıyla güvendikleri için zatınıza karşı itimatlarını göstermek ve sizi son derece emin ve güvenli bir zat bildiği için Mısır'ın yabancılar eline düşmesini önlemekle kendilerine müdahale etmek için asla bir bahane vermemenizi yüce zatınızdan beklediklerini tebliğ etmek hizmetini bendelerine emanet ettiler.

Ahmed Ratıp Paŕa'nın bu konuda üzerine alacağı emirler daha sonra zatınıza bildirilecektir. Bu arizam ile Ahmed Ratıp Paŕa'nın mektubu padiŕahın iradesi ile özel kâtiplerinden biri tarafından yazıldı. Tarafımızdan gerek mektuplar gerekse zarfın üzeri ayrı ayrı mülhürlenmiştir. Padiŕah'ın ne İsmail Paŕa'ya ne Halim Paŕa'ya ne de Tefvik Paŕa'ya emniyet ve itimadı bulunmadığını gayet mahremane olarak zatınıza beyan ederim.

Padiŕah'ın güvenini kazanacak adam, Mısır'ın geleceğini düşünmekle kıtanın yüce Hilafet makamına bağlılığını güçlendirmek, padiŕahın emirlerine tam bir bağlılıkla fermanların hükümlerine sadakatle itaat edecektir. Dersaadet'te ve sair mahallerde hükümetin bağımsızlığını sağlamakla bu çizgiden kıl kadar ayrılmayacaktır.

Avrupalı düşmanlarımızın entrikalarına ve çevirdikleri dolaplara, aŕına olduğu cihetle din ve vatanını koruyacak olan zat padiŕahın güvenini kazanır. Ahmed Ratıp Paŕa döneli henüz üç gün olduğu için daha fazla tafsilata giremediğim için bu kadarını hoŕ karŕılamanızı rica ederim. Bununla birlikte sadakatiniz ve düşünceleriniz hakkında söyledikleri ŕeyler üzerine padiŕahın size karŕı güveni tamdır. Tebliğine memur olduğum emri henüz dün aldım. Gelecek posta ile zatınıza daha ayrıntılı bir mektup yazabileceğimi ummaktayım.

Göndereceğiniz mektupların yabancılar eline geçmemesi için herhâlde dikkatli olmalısınız. Özel birisiyle göndermeniz uygun olur. Bu defa için cevabınızı bu mektubu sizse verecek zata teslim etmeniz isabetli olur. ŕeyh Mehmed Zafir ”²⁶⁹

Ek IX: Ahmed Ratıp Paŕa'nın Arabî'ye Mektubu

“Ahmed Arabî'ye!

Zekaik ile Mahsa arasında demiryolu üzerinde yaptığımız konuşmayı, Dersaadet'e dönüşümdede padiŕaha arz ettim.

Arz ettiklerim padiŕahın memnuniyetine sebep oldu ve zatınızı tebrik etme görevini bendelerine verdiler. Tarafınızdan güzel bir ŕekilde karŕılanmam ve bana gösterdiğiniz teveccüh ve iltifatı padiŕaha naklettiğimde ziyadesiyle memnun olup samimi sadakatiniz kendilerini mesrur eyledi.

Bazı zatlar her nasılsa kanuna aykırı olarak hareket ettiğinize inandırmışlar ve hakkınızda padiŕahın fikirlerini aleyhinize çevirmişlerdi.

²⁶⁹ Y. PRK. TKM. 4/74

Benim anlattıklarımın sonra aleyhinizde rivayet edilen sözleri dinlemiş olmaktan dolayı padişahın üzüldüğünü size temin ederim. Size bu mektubu yazarak aşağıda anlatacağım hususların tebliğ edilmesini ferman buyurdular.

Mısır hidivi kim olursa olsun orası çok önemli değildir. Mısır hükümetinin bütün hareketleri; yüce hilafet makamının hükümlerini korumak gayesine yönelik olmalı, aynı zamanda Mısır'ın haklarını korumaya çalışmalıdır.

Hidivden beklenen bundan ibarettir.

İsmail Paşa ve öncekiler gibi Hidivlik makamına oturmuş bazı zatlar ile Âli Paşa, Fuad Paşa, Mithat Paşa gibi hain memurlar saltanatın hukukunu ihlal etmekle beraber gözlerini kapayıp Mısırlıları zulüm ve ağır vergiler altında ezmeye cesaret ettiler.

Ayrıca büyük büyük dış borçlar olarak Mısır'ı öyle ağır bir boyunduruk altında bıraktılar ki bugün içine düştükleri durum özellikle merhametimize dokunmuştur. Fakat hal ve mevki o kadar naziktir ki fayda verecek, hızlıca tesir eden bir ilaca muhtaçtır.

Her ne şekilde olursa olsun yabancı müdahalesine yol açacak ahvalin önü alınmak, doğru yoldan ayrılmamak, hainlerin yalan ve hilelerine inanmayarak yabancıların bozguna planlarının icrasına yer vermemek herkesten ziyade size aittir.

Padişah'ın en büyük umudu budur. Bundan sonra yüce zatınızla haberleşeceğim cihetle mektuplarınızın yabancılar eline geçmemesi için gerekli tedbirleri almanız icap eder. Şimdilik en emin yol bu mektup ile Şeyh Muhammed Zafir'in mektubunu getiren zata vermenizdir.

Şurasını da ihtar ederim ki Osmanlı askerî reislerine Mısır'ın durumuna dair bilgi vermek üzere, itimat ettiğiniz ve Mısır hakkında bilgi sahibi birkaç subayı gizlice bu tarafa göndermeniz elzemdir. Ahmed Ratib"²⁷⁰

Ek X: Arabî'nin Sorgu Evrakı

"Adınız nedir?"

"Ahmed Arabî."

"Hidiv göreve geldiğinde hangi görevde bulunuyordun?"

"Kaymakamlık görevi yapıyordum."

²⁷⁰ Y.PRK. TKM. 4/74

“Miralaylığa ne zaman yükseltildin?”

“Şimdiki hidivin döneminde.”

“Kaymakamlık görevine son verildi. Sen ve üç miralay tutuklandınız. Sizin tutuklanmanıza sebep ne idi? Neden dolayı tutuklandınız?”

“Hidiv bizi fitne tohumu ekmek ve halk için entrikalar çevirmekle suçluyordu.”

“Hâkimin tutuklanmanız için verdiği karara uydunuz mu, yoksa uymadınız mı?”

“Evet uyduk.”

“O gün firar ederek askeriye durumu ileten, Abid Mehmed Bey vasıtasıyla hapishane üzerine hücum edip, sizin kurtarmanızı temin eden şahıs kim idi?”

“Bu konuda bir bilğim yok, o vakit hapishaneye hücum eden askerler onunla birlikte değildi. Bunun sorumlusu Mehmed Abid Bey'dir.”

“Madem siz tutuklanma kararına boyun eğdiniz ve tutuklanmayı kabul ettiniz. Hapishane üzerine hücum eden askerlerle birlikte niçin çıkıp gittiniz?”

“Biz o fiili yaptık. Çünkü durumumuz sadece hapsedilmekten ibaret değildi. Doğrusu idam edilmemiz söz konusuydu. Hakkımızda verilen kararda, entrikalar içinde olmak ve halkın arasında fitne çıkarmakla suçlanıyorduk.”

“Hâkimin verdiği mahkûmiyet kararının içeriğinde idamınıza işaret eden bir şey yoktu. Belki de sizi kazanmak istiyordu, ne dersin?”

“Hidivin samimi olarak bizi gizlice idam etmeyi düşündüğünü biliyorum! Bizden önce hapsedilip de bir daha geri gelmeyenlere yaptığı gibi. Ben sadece halkın sevgisini kazanmış biriydim! Bize atılan suçlardan uzak olduğumuz herkes tarafından biliniyordu. Suçsuzduk. Bize yapılan ithamın bir zulüm olduğu gerekçesiyle yazılı olarak Harbiye tarafından kurtarılmanız istenmişti. Daha sonra bu konu ile ilgili olarak Hidiv tarafından af çıkarıldı.”

“Kuşkusuz af suçlular için çıkar. Suçlu olduğunuzu itiraf ediyor musun?”

“Ben suçlu değildim. Ancak Hidiv öteden beri beni suçlu görüyor. Sadece onun gözünde suçluyum. Bu mesele hakkında soruya lüzum yoktur. Konuyu yeterince açıkladım. Zaten bu konuya dair af çıktı.”

“Abidin Sarayı hadisesi günü subay arkadaşların ve askerlerle

birlikte hidivin sarayına niçin hücum ettiniz, tehditle bakanların azlını istediniz? Bu, sizin özel görevlerinizden miydi?”

“Mısır’ın geleceğini ilgilendiren konularda Mısır halkının hiçbir sözü kalmamıştı. Ümmetin ileri gelenlerinden oluşan Millî Meclis, halkın ihtiyaçlarını ve isteklerini korumak istese de halk yabancılara tam bir ubudiyet içinde idi. Onlardan birinin bir davası olduğu zaman yirmi otuz sene sürüncemede kalır, davasına bakılmaz, dava sahibi hakkına ulaşmadan kalbindeki hasretlerle ölür giderdi.

Milletimin içinde bulunduğu durum insanî ve vatanî hislerimi gayrete getirdi. Zamanla halkın sevgisini askerlerin güvenini kazandım! Bu sevgi ile vatanın hizmeti için ayağa kalktık. Millet Meclisi’nin gösterdiği yolda gerektiğinde hidivin emirleri karşısında da ittifak ettik. Bizim hareketimiz yıkmak tehdit etmek maksadıyla olmadı.”

“Bakanları düşürmek talebiyle silahlı askerler, cephaneler ve toplarla gidip hücum ettiniz! Nasıl oluyor da bu tehdit kabilinden olmuyor?”

“Askerin silah taşımamasından daha doğal ne olabilir? Hidiv orada yaptığı konuşmada hakkımızda şöyle diyordu: ‘Şüphesiz o ülkenin kalkınmasını istiyor ve gerçekten Ali’nin fikirleri yönünde çalışıyor. Ben de sizi ağır borçlardan kurtarmak ve zulmü kaldırarak mutluluğunuzu sağlamak istiyorum.’ Biz de hidivin ifade ettiği gibi Mısır halkını zilletten kurtarmak ve halkın refahını sağlamak için çalıştık. Bunun için hidivi tehdit etmek değil onunla temas kurmak istiyorduk.”

“Hareketinizin bir sorumsuzluk ve aşırı taşkınlık olduğuna dair komisyon kararı var. Hidive hakaretli sözlerde bulundunuz!”

“Bu konu ile ilgili affı çıktık. Hala bunu sormanız gereksizdir.”

“Sen suçlu olduğunuzu kabul ediyor musun?”

“Orada yaşanan olaylarda benim suçum yoktur Hidiv konsoloslarla görüştü, bizimle temas kurulmasına karar verdiler. Millet Meclisi’nin toplanması kararlaştırıldı.”

“Hem beni koruyan ve rütbemi yükselten hidivdir diyorsun. Hem devamlı surette Cihadiye Nezareti’ndeki arkadaşlarıyla birlikte hidivi görevden uzaklaştırmak için entrikalar çeviriyor ve azledilmesi için teşebbüslerde bulunuyordunuz? Onun size yaptığı iyiliğin karşılığı bu mu olmalıydı?”

“Biz asla onun için toplanmadık ve onu azletmek üzere bir hareketimiz olmadı. Ancak bizim toplantımız, Mısır halkının durumunu

düzeltilmek içindi. Gençliğin sevgisini kazandığım için sorumluluğu bana yüklemişlerdi.”

“İddia ettiğin gibi gençliğin sana vekâlet verdiğiine dair elinde bir senet var mı? Ya da bu senin görevinin gereklerinden biri miydi?”

“Halk her zaman isteklerini elde etme imkânına sahip olamaz. Beni vekil yapan umumun lisanıdır. Bundan daha sağlam bir vekâlet olmaz.”

“Abidin sarayı hadisesinden sonra talepleriniz kabul edildi. Bununla yetinmeniz gerekmez miydi? Sizin göreviniz hidive itaat ederek onun yakınlığını kazanmaktı. Sizi affetmesi, ebediyen teşekkürle layık iken, siz tam aksine isyan etmek için toplantılar yapıyordunuz. Hidivin azli için kararlar alıyordunuz.”

“Bizim maksadımız isyan değildi. Ancak halkın işlerine büyük oranda yabancı müdahalesi olduğu gibi çıkarlarına da yabancı devletlerin taarruzu vardı. Cidden bu durum kötüydü. Yabancı devletlerin bu taarruzuna, engel olmaya hidivin gücü yetmiyordu. Yabancı müdahalesine hidivin razı olduğu hakkında halkın arasında suizan oluştu. Özellikle Fransa ve İngiltere konsoloslarının takdim ettikleri layiha halkın üzerinde büyük etkiler yaptı. Bu olayların hakiki sebebi yabancı layihasının kaldırılması taleplerinin kabul edilmemesidir.”

“Millet Meclisi üzerinde baskı kurma cüretini gösterdiniz. Hidiv razı olmadığı hâlde kapatılan meclisi yeniden toplantıya çağırdınız bunlar elbette kanunlara aykırı şeylerdi.”

“Hidiv ile nazırlar arasındaki ihtilafı şiddetlendiren olaylar oldu. O durumda hidivin meclisi fesh etmeye gücü yetmezdi.”

“Bu ihtilaf neydi?”

“İhtilaf Fransa ve İngiltere'nin verdiği lâyihanın Hidiv tarafından kabulüyle ortaya çıktı. Bu lâyihada bizim Mısır kıtasından uzaklaştırılmamız ve iç işlerimize müdahale vardı.”

“Fransa ve İngiltere sizin Mısır kıtasından uzaklaştırılmanızı niçin istedi?”

“Hidiv, divan-ı harbin Çerkez subaylar hakkında aldığı rütbelerin sökülmesi, nişanların geri alınması ve Sudan'a sürgün edilmeleri kararlarını kabul etmedi. Oysa onlar bizi idam etmek için gizli toplantılar yapıp kararlar alıyorlardı. Hidiv divan-ı harbin kararlarını iptal etti. Yalnız divan-ı harp rütbelerin ve nişanların sökülüp, sürgün edilmelerinde ısrar etmişti.”

“Sen halk işlerini üzerime bıraktı diyorsun! Oysa o işleri programlıyor, yapıyordun. Senden sadece bu işlerden vazgeçmen istenmekteydi. Halkın vekilleri Millet Meclisi üyeleri idi. Senin şahsî isteklerin onlarla bir olur mu?”

Halkın sana yardımcı olduğu da yoktu. Yaptıklarını iyi karşılamıyorlardı. Bu durum senin onların temsilcisi olmadığını gösterir. Millet Meclisi de senin taleplerini yerine getirmiyordu!”

“İşin başlangıcında meclis isteklerimize cevap vermemekteydi. Meclis başkanı Sultan Paşa'nın Hidiv ile anlaşması üzerine isteklerimiz kabul edilmemeye başlandı. Onların ileri gelen büyükleri toplantılar yapmayı seviyorlar bize rekabet etmeye çalışıyorlardı. Onunla ilgili haberler alıyorduk. Bizim sevk ve idare ettiğimiz insanların bize verdiği destekten dolayı üzüntü beyan ettiklerine dair sözünüze gelince, bunu hiç kimse ispatlayamaz.”

“İngiliz- Fransız Layihası takdim edildikten sonra hidivin emri ile Mahmud Sami hükümetinin düşürüldüğü açıkladı. Bunu neden kabul etmediniz? Hidive layık olmayan sözler sarf ederek direnmeye devam ettiniz. Bu bir isyan ve küfran-ı nimet sayılmaz mı?”

“Bizim sürülmemizle ilgili emir çıkınca bu emre hemen isyan edildi. Bundan dolayı da birtakım garip hadiseler oldu. Ahali arasından umumi olarak tutuklamalar vardı. Milliyetçiler askerî rical ile birlikte kıyama kalktılar. Biz hedef olarak seçilmiştik ve açıkça kovulmayı kabul etmemizi istiyorlardı. İlerde bizi yeniden göreve iade edeceklerini söylüyorlardı. Çünkü bizim azlimizin bir suçtan ve ya bir cürümden dolayı olmadığını onlar da biliyorlardı. Biz daima halkın yıllarca sabredip düzelmesini beklediği konuları yeniden tanzim etmeye çalışıyorduk. Onlar halkın yararına olan bu kanunlara savaş açtılar.

Ben evimde gözetim altındaydım. Fransa ve İngiltere konsolosları vatandaşlıklarına geçmemi teklif ediyorlardı. Salib-i Ahmer Avrupa da güven içinde olacağımı, bana bir zarar verilmeyeceğine kefil olmaktaydı. Bana ‘artık sen azledildin bu teklifi kabul et’ diyorlardı. Onlara bunu kabul etmek benim karakterime aykırıdır cevabını verdim!”

“Askerî hareket hazırlandığında meclis senin emrinde sayılırdı. Siz bir işaretle bulunsaydınız, hidivi azledebilirdiniz!”

“Benim huzurumda böyle bir şey düşünülmedi.”

“Burada irtikâp, zimmet suçu ile suçlanıyorsun buna ne dersin?”

“Hiçbir şey söylemem. Çünkü gerçeği bildiğim için böyle bir suçla suçlanmam beni gerçekten sevindirir.”

“Sultan Paşa’nın evinde yapılan toplantıda -seni desteklediği bilinen bazı subaylardan halktan birçok insan orada varlardı- Hidiv hakkında sözü uzatmıştınız! Merhum Mehmed Ali Paşa hanedanı hakkında hiçbir kulağın duymak istemediği ve insan tabiatını ürküten sözler söylendi. Senin tarafından yapılan bu işler; senin rütbeni yükselten, sana iyilik yapan insanlara reva gördüğün bir ceza mı idi?”

“Sultan Paşa’nın evine geldiğimde; benden halka bir konuşma yapmam istendi. -O günlerde ahaliden ve ayandan bazıları evimde toplanıyorlardı- ben zaten oraya davet üzerine gitmiştim. Beni görmek istiyorlardı, çünkü hayatım hakkında endişe içindeydiler. Benim konuşmamda, Hidiv ailesi hakkında bir kötülleme ve karalama yoktu. Bilakis zulmü bütün beldelerimize yayan, halkın boğazına çarşaf sarıp sıkın bazı makam sahipleri hakkındaydı.”

“Konuşmanızın sonunda muhterem hidive açıkça taarruz ve hakaret edip, sana tabi olanların ayağa kalkmasını ve ‘Hidiv azledilsin’ diye haykırmalarını hem de üç kez istemedin mi?”

“İçinde bulunduğumuz durumları ve yaşanan olayları size kısaca anlattım. O vakit o düşünceler halkın arzu ettiği şeylerdi. Sözü hidiv ile aramızda olan ihtilafa getirmişt看. Hidivin beni suçladığı gibi suçlu olmadığımı halka açıkladım. ‘Kimin yaptıkları nizama aykırıysa, o yanlış yoldadır, nizama uymayanların görevden alınması vacip değil midir?’ deyip yerime oturdum! İşte o anda halk en yüksek sesle defalarca ‘o azledilmiştir’ diye haykırdılar. Bunu kendilerini zulüm ve işkence istila ettiği için yapmaktaydılar. Ben o zaman halkın dili olarak konuşuyordum.”

Komisyon Reisi:

Azalar: Ahmed Muhtar; Mustafa Hulusi; Süleyman Sırrı; Mustafa Rağıp; Ali Galip; Mahmud Hamdi²⁷¹

²⁷¹ Y. EE. 116/86

KAYNAKÇA²⁷²

- İ. MTZ05. 22/1050
İ. MTZO5. 23/1074
İ. MTZ. 0522/1030
İ. MTZ. 0523/1052
Y. PR. MEK. 3/37
Y. PRK. ASK. 14/46
Y. A. HUS. 170/28;
Y. A. HUS. 171/32
Y. A. RES. 16/42
Y. EE. 116/57
Y. EE. 116/5
Y. EE. 116/91
Y. EE. 121/24
Y. EE. 124/19
Y. EE. 84/4
Y. PRK. BŞK. 6/15
Y. PRK. TKM. 25/34
Y. PRK. ASK. 14/48
Y. PRK. ASK. 15/95
Y. PRK. AZJ. 9/109
Y. PRK. BŞK. 6/51
Y. PRK. BŞK. 6/15
Y. PRK. BŞK. 6/42
Y. PRK. BŞK. 6/81
Y. PRK. BŞK. 5/9
Y. PRK. BŞK. 6/14
Y. PRK. BŞK. 6/5
Y. PRK. BŞK. 6/42
Y. PRK. BŞK. 6/76
Y. PRK. BŞK. 9/91
Y. PRK. MK. 1/75
Y. PRK. MK. 1/69
Y. PRK. MK. 20/49
Y. PRK. MT. 3/32
Y. PRK. MYD. 2/5
Y. PRK. MYD. 2/13
Y. PRK. MYD. 2/44
Y. PRK. MYD. 2/46
Y. PRK. PT. 1/133
Y. PRK. ZB. 11/58
Y. PRK. BŞK. 5/72
Y. EE. 128/54
Y. EE. 116/51
Y. PRK. AZJ. 4/91
Y. A. HUS. 170/62
Y. A. HUS. 170/128
Y. A. HUS. 246/11
Y. A. HUS. 170/62
Y. A. HUS. 171/32
Y. A. RES. 17/17
Y. EE. 14/8
Y. EE. 116/57
Y. EE. 84/8
Y. EE. 88/40
Y. EE. 116/11
Y. MTV. 217/39
Y. PRK. MK. 1/63
Y. PRK. MK. 15/16
Y. PRK. AZJ. 41/103
Y. PRK. BŞK. 5/5
Y. PRK. BŞK. 6/15
Y. PRK. BŞK. 6/24
Y. PRK. BŞK. 6/76
Y. PRK. MK. 11/33
Y. PRK. MYD. 2/44
Y. PRK. MYD. 2/47
Y. PRK. MYD. 2/42
Y. PRK. MYD. 2/44
Y. PRK. PT. 1/116
Y. PRK. PT. 1/99
Y. PRK. SRN. 1/59
Y. PRK. TKM. 4/84
Y. PRK. TKM. 3/32
Y. PRK. TKM. 4/74
Y. PRK. AZJ. 90/6
Y. PRK. BŞK. 5/66
Y. PRK. M. 1/118
Y. PRK. MK. 1/59
Y. PRK. PT. 1/112
Y. PRK. PT. 1/110
Y. PRK. TKM. 4/63
Y. PRK. TKM. 4/84

²⁷² Çalışmada kullanılan belge ekleri kaynakçada verilmemiştir.

- Abdurrahman Rafii, *Es-Sevretü'l-Arabiyyeti vel İhtilali'l İncilizi*, Kahire 1966
- Ahmed Abdurrahim Mustafa, *Mısır el-Meseletü'l-Mısriyye 1866-1872*, Daru'l-Mearif 1965.
- Ahmed Arabî el-Hüseynî el-Mısırî, *Keşfe's-Sitar an Sırrı'l- Esrar fi Nehzati'l-Mısriyye 1881-1882*
- Ahmed Arabî, *Müzekkerat*, 1881 / 1882, *el-Camiatü'l-Amerikiye bi'l- Kahire* 1982
- Ahmed Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341
- Ali el-Hadidî, Abdullah Nedim Hatibu'l-Vatanîyyeti, *Vezaletü't- Terbiyyeti ve't-Talim* 1964
- Asım Mahrus Abdulmuttalip, *Vakıatü'l-İskenderiyyeti 1882*, *Mektebetü Bustanü'l-Maarif*, Keferdevar 2003
- İsmail Yunus, *Muhakemetü Arabî, Metabi Ahbaru'l-Yevm* 1981
- Lord Cromer, *Es-Sevretül Arabiyye*, (Çev. Abdülaziz Arabî) *Mektebetü'l-Usrati* 1999
- Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, İstanbul 2001
- Mahmud Salah, *Muhakemetü Zaîm*, *Mektebetü Medbûli's-Sağır*, 1996
- Mahmud el-Hafif, Ahmed Arabî. *Ez-Zaimü Müftera Aleyh*, Hilal 1971
- Selim Halil Nakkaş, *Mısır li'l- Mısriyyin*, Kahire 1884
- Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarından, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilâfeti*, (Terc. Ali Benli, Kasım 2007)
- Ninet, John, *Arabî Pacha*, Paris 1884
- Ohan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2007
- Ramazan Balcı, *Osmanlı'nın Son Öyküsü*, İstanbul 2006
- Ragıb Râif, Rauf Ahmet, *Mısır Meselesi, Hariciye Nezareti*, İstanbul 1334
- Salah İsa, *Es-Sevretü'l-Arabiyyeti*, Kahire 1982
- Semir Muhammed Taha, *Ahmed Arabî ve Devruhu fi'l- Hayati's Siyaseti'l-Mısriyyeti*, Kahire 1988
- Süreyya Sırma; *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, İstanbul 1994
- Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989
- Tahir et-Tanahi, *Müzekkeratı İmam Muhammed Abduh*, Darulhılal Kahire 1969
- Cemaleddin Efganî- Muhammed Abduh, *Urvetü'l- Vüska*, İstanbul 1987.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1984
- M. Kemal Öke, *II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul 1988
- Vahdettin Ergin, *II Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005

- Wilfrid S. Blunt, Et-Tarihu's- Sırru li'l- İhtilal, (çev. Abdülkadir Hamza), Kahire 1923
- Rahman ADEMİ, II. Abdülhamid Döneminde Makedonya Müslümanları, Ankara Üniv. 2006
- Saliha Gümüş; II. Abdülhamid Döneminde Filistin Politikası, (Marmara Üniv. Doktora tezi). İstanbul 2009
- Tahsin Pasa, Abdülhamid ve Yıldız Hatıratı, İstanbul 1933.

MAKALELER

- Ahmed Abdurrahim Mustafa, Kıyadetü's-Servetü'l-Arabiyyeti, Mısır li'l-Mısıryyîn, Merkezü Dıraseti's-Siyasiyye ve'l-Stratejiye bi'l -Ehram 1981
- Abdülminim ed-Desukî el-Cemî, Vekayü Servetü'l- Arabiyyeti, Dıraseti Vesaikiyyeti, el -Ehram 1981
- Ali Berekat, el Mevkıfu minel Ecanıp fi's-Sevretil Arabiyyeti, Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- İsmail Muhammed Zeynüddin,, Barleman... Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- Muhammed Taha, el-Mearikü'l-Askeriyyeti lil- Arabiyyin, Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- Nebil Abdülhamid, ez- Zehafü Emperyalı ala Mısrî, Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- Rauf Abbas Hamid, El-Muarazatü'l- Vatanîye ve İrhasatü's- Sevriyye, Mısır li'l-Mısıryyîn, e-Ehram 1981
- Selçuk Günay; Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılkı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri; AAMD, Haziran 2007
- Zekeriya Türkmen; AAMD, nr. 32 Temmuz 1995
- Latif Muhammed Salim, El-Kuvvatül İctimaiyyeti fi Sevretü'l Arabiyyeti, Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- Latife Salim, Sahafetü Sevretü'l- Arabiyyeti, Mısır li'l-Mısıryyîn, el -Ehram 1981
- Ahmed Davutoğlu, 21.Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış Panel (I) İstanbul 2003
- Cevdet Küçük, Abdülhamid'in Dış Politikası, II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II) İstanbul 2000

İNDEKS

A

- Abbasi, 25
- Abdullah Nedim, 48, 49, 97, 103,
138, 161, 256
- Abdurrahman EI-Kevakibi, 206, 207
- Abdülâl Bey, 57, 65
- Abdülâl Paşa, 84
- Abdülmecid, 27, 28, 216
- Abidin Meydanı, 52
- Abidin Sarayı, 59, 64, 66, 250
- Aden körfezi, 32, 203
- Afganî, 47, 48, 49, 50, 51, 181,
199, 201, 225
- Afrika, 13, 32, 116, 140, 211, 222
- Ahmed Abdülğaffar, 58
- Ahmed Arabî, 56, 100, 126, 159
- Ahmed Ferec Bey, 154
- Ahmed İzzet Paşa, 219
- Ahmed Muhtar, 170, 182, 210, 254,
256
- Ahmed Ratip Paşa, 76
- Ali Fehmi, 58, 93, 118, 180
- Ali Fehmi Bey, 58
- Ali Fuad, 72
- Ali Fuat, 67, 74, 247
- Ali Nizami, 67, 72, 74, 232, 247
- Ali Nizamî, 67, 68, 69
- Âli Paşa, 47, 48, 77, 249
- Almanya, 20, 114, 115
- Amerika, 22, 23
- Amerikan, 13, 21, 23
- Anne Blunt, 171
- Arabî, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23,
35, 38, 48, 49, 50, 52, 53, 54,
55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 65,
66, 67, 71, 76, 77, 78, 79, 80,
81, 82, 84, 86, 87, 88, 91, 92,
93, 94, 95, 97, 98, 100, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 113, 114, 117,
118, 119, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 129, 130, 132,
134, 136, 137, 138, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 189, 190, 191, 192,
193, 195, 197, 199, 204, 209,
210, 211, 212, 214, 222, 223,
224, 225, 227, 230, 231, 232,
234, 235, 240, 241, 242, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 256
- Arabî fitnessi, 162
- Arabî Paşa, 20, 58, 81, 94, 102, 103,
104, 105, 111, 122, 123, 124,
127, 129, 132, 134, 147, 168,
182, 209
- Arap devleti, 32, 211
- Arap federasyonu, 213
- Arap hilafeti, 31, 112, 169, 170,
172, 203
- Arap ırkçılığı, 215, 216, 217
- Araplık, 209
- Asitane, 92
- Asyut, 35
- Augusta Gregory, 53
- Avrupa, 13, 14, 15, 18, 22, 27, 28,

29, 30, 31, 32, 35, 36, 38, 47,
49, 54, 55, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 73, 76, 78, 80, 90, 95,
100, 101, 105, 109, 112, 114,
117, 127, 128, 130, 131, 132,
139, 140, 146, 149, 170, 171,
173, 174, 194, 196, 197, 203,
204, 206, 210, 213, 218, 227,
230, 241, 242, 253
Avusturya, 20, 29, 115, 130, 132

B

Baaşçılık, 205
Babiâli, 27, 33, 71, 79, 81, 85, 115,
117, 118, 119, 127, 128, 129,
157, 234
Bağdat, 25
Bahire, 35, 97
Bahreyn, 221, 222
Bahriye Nezareti, 102
Balkanlar, 24
Barodi Paşa, 58, 81
bedevî, 97, 158, 162
Bedeviler, 56, 151
Beykir Paşa, 163
Bizans, 25
Blunt, 34, 49, 58, 59, 60, 62, 155,
158, 159, 161, 162, 169, 170,
171, 172, 174, 175, 176, 177,
181, 182, 207, 209
Brodli, 176
Bulgaristan meselesi, 29
Bulgar meselesi, 24

C

Cemalettin Afganî, 47, 49, 197
Cezair, 115, 221
Cidde, 92, 214, 216
Colvin, 172
Cooksen, 97, 98
Cookson, 96
Cromwell, 224
Çanakkale, 24, 204
Çerkez, 35, 38, 53, 80, 83, 84, 93,
103, 252

Çerkezlerin, 34, 223

D

Damat Mahmud Paşa, 213
Darülfünun, 47
De Biliniyer, 33
De Bignieres, 172
De Freycinet, 115, 163
De Laspes, 145, 180, 209
Deminhor, 121, 144
De Nauvail, 115, 117
Derviş İbrahim Paşa, 110
Derviş Paşa, 95, 96, 97, 101, 102,
105, 106, 112, 118, 119, 122,
123, 124, 127, 136, 138, 142,
240, 242
Dil birliğini, 209
Dimyad, 65, 67, 134, 146, 154
Divan-ı Harp, 19
Dr. Digo, 177
Dufferin, 90, 132, 163, 164, 181
Duyun-ı Umumiye, 20, 32, 37
Duyun-ı Umumiye İdaresi, 20
Duyun-ı Umumiye Sandığı, 32

E

Ebukır, 131, 132, 134, 135, 144,
149, 156
Ebu Nizam gazetesinin, 71
Edvard Palmer, 150
El Eham, 49
el Hicaz, 64
el-Liva, 197
Emeviler, 53
Emir Abdülkadir, 222
Enver Paşa, 19, 20, 197, 256
Ertuğrul gemisi, 199
Esad Efendi, 92, 93, 136, 204, 242,
245
Evlad-ı Ali, 97
Ezher, 48, 52, 124, 126, 159, 193,
203, 213, 226

F

Faridül İskenderî, 49
Fatumiler, 53

Fellah, 62
Fethi Paŕa, 64
Fevaid vapuru, 111
F. Goldsmid, 171
Filistin, 24, 148, 204, 218
Fransa, 19, 28, 30, 31, 32, 33, 37,
50, 52, 53, 62, 67, 76, 78, 79,
80, 82, 85, 87, 90, 93, 95, 109,
111, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 127, 128, 132, 140, 161,
163, 169, 173, 190, 197, 203,
218, 224, 232, 233, 234, 237,
238, 240, 247, 252, 253

Frasız, 37

Fuad Paŕa, 77, 249

G

Gladiston, 117, 177, 182, 224, 245
Gladistone, 18

H

Habitat aŕireti, 218
Halil Fevzi Efendi, 48
Halim Paŕa, 31, 71, 81, 90, 91, 92,
95, 112, 113, 194, 211, 238,
242, 248
Hasan Musa Akkad, 64, 99
Hasan Rıdvan Efendi, 154
Hazreti Ömer, 214
Hızır Efendi, 58
Hicaz, 106, 135, 201, 202, 207,
208, 209, 211, 214, 215, 216,
218, 220, 221
Hilafet, 24, 25, 82, 191, 202, 203,
204, 235, 239
Hindistan, 25, 35, 50, 63, 87, 110,
146, 148, 149, 198, 199, 200,
235
Hizb-i Vatanî, 58, 79
Hizbi Vatanî, 62
Hizbü'l-Ümme, 197
Hizbü'l-Vantaniyyü'l Hür, 50
Hobert Paŕa, 101
Hürriyet Kahramanı, 20
Hürriyet Partisi, 176

I

II. Mahmud, 26, 27, 139, 215
Irak, 13, 21, 22, 23, 32, 56, 201,
202, 203, 207, 218
İbni Reŕid, 214
İbrahim Ahmed Paŕa, 160
İbrahim Sirac el-Medenî, 64
İ. Hakkı, 114, 256
İlhami Paŕa, 53
İmam Yahya, 218, 219, 221, 222
İmparatoriçe Öjeni, 37
İngiliz askeri, 14, 22, 62, 63, 130,
140, 145, 149, 152, 210, 246
İngiliz donanması, 23, 98, 145
İngiliz filosu, 117
İngiliz Hürriyetçi Parti, 224
İngiliz politikacılar, 14
İngiltere, 14, 15, 17, 18, 19, 23, 29,
30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 52,
55, 61, 62, 63, 67, 69, 76, 78,
79, 80, 82, 85, 87, 88, 90, 95,
97, 104, 109, 111, 114, 115,
116, 117, 118, 119, 127, 128,
129, 130, 131, 132, 133, 134,
136, 139, 140, 142, 148, 155,
157, 163, 169, 170, 171, 172,
173, 176, 178, 179, 181, 182,
193, 196, 197, 198, 203, 204,
210, 211, 218, 224, 232, 233,
234, 235, 237, 238, 240, 245,
246, 247, 252, 253
İran, 13
İskenderiye, 16, 17, 22, 24, 36, 49,
64, 67, 85, 87, 88, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
102, 109, 110, 111, 113, 115,
117, 118, 120, 121, 122, 124,
125, 126, 127, 128, 130, 132,
133, 134, 135, 144, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 155, 164,
167, 171, 178, 180, 190, 204,
211, 241, 242, 246
İsmail Hakkı, 114
İsmail Paŕa, 20, 28, 29, 31, 32, 33,
34, 37, 38, 52, 58, 66, 77, 80,

85, 107, 110, 119, 150, 194,
237, 244, 248, 249
İstanbul, 17, 19, 20, 21, 25, 27, 28,
29, 37, 38, 47, 48, 49, 56, 63,
67, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79,
80, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93,
95, 101, 104, 105, 106, 109,
112, 113, 115, 116, 117, 121,
122, 127, 128, 131, 132, 138,
140, 172, 173, 182, 189, 194,
195, 199, 201, 202, 203, 208,
209, 210, 211, 212, 215, 216,
218, 221, 222, 234, 242, 244,
247, 256
İşgalci, 17, 159, 164, 190, 221
İtalya, 19, 95, 96, 100, 115, 127,
128, 130, 132, 140
İtalyalılar, 37
İttihat ve Terakki, 20, 224
İzzettin Vapuru, 123

J

Japonya seyahati, 199
John Ninet, 98, 120, 121, 145

K

Kadri Efendi, 72, 73, 74, 75, 95,
112, 124, 126, 136, 141, 142,
163, 164, 167, 177, 240, 245
Kafkas milletleri, 13
Kahire, 25, 36, 37, 48, 59, 62, 64,
67, 81, 93, 96, 97, 100, 121,
122, 123, 124, 126, 134, 138,
144, 153, 155, 156, 159, 160,
162, 171, 176, 193, 202, 203,
256
Karadağ, 24
Kasr-ı Nil, 68
Kasr-ı Zehra, 75, 164
Kavmiyet bölücülüğü, 92
Keferbatih, 144, 156
Keferdevar, 36, 121, 122, 126, 144,
145, 146, 153, 154, 156, 157,
179, 256
Kevkeb-i Şark, 48

Kevkebü'ş-Şarkî, 49
Kıbrıs, 24, 30, 139, 148, 149, 182
Kıpti, 105
Kölemenler, 35
Kur'an Medeniyeti, 14
Kureyş, 207, 243
Kuveyt, 22, 203, 221, 222
Kürtler, 23, 53

L

Lawrens, 217
Lebib Efendi, 95
Lebip Paşa, 111
Livers Wilson, 33
Londra, 49, 113, 114, 130, 172,
174, 176, 177, 181, 213, 246
Lord Caranfil, 96
Lord Dufferin, 18, 128, 157, 163,
164, 181
Lord Granville, 18, 118
Lord Granwille, 63
Lord Houghton, 171
Lord Salisbury, 18, 181, 182

M

Mabeyn, 26, 71, 72, 112, 137, 139,
178, 240, 246
Mahmud Celaleddin Paşa, 213
Mahmud Fehmi Paşa, 118, 144,
145, 146, 153, 180
Mahmudiye, 121, 144, 146, 149,
152
Mahmud Sami, 59, 64, 65, 80, 84,
85, 91, 92, 95, 117, 156, 159,
180, 253
mâli gözetim, 62
Mallet, 15, 20, 79, 93, 96, 97, 103,
140, 142, 169, 170, 171, 172,
177, 225, 245
Maltalı, 96, 97
Mamud Nedim Bey, 207
Manastır, 19
Manchester Guardian, 182
Maryot, 144
Mason, 48, 50

Matbuat İdaresi, 64
Mecidi nişanı, 163
Medenî, 208
Medine, 25, 52, 191, 202, 213, 217
Mehdi, 84, 147, 148, 174, 175, 181,
205, 210, 211, 212, 213, 222
Mehdilik, 200
Mehmed Ali, 17, 27, 28, 31, 35, 70,
78, 105, 147, 149, 215, 254
Mehmed Maraşlı Paşa, 118
Mehmed Ubeyd, 58, 154, 162
Mekke, 25, 201, 207, 213, 214, 215,
216, 217, 221
Memduh Paşa, 26, 29, 30, 194, 196
Mısır, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118,
121, 122, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 132,
133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
147, 148, 149, 150, 152, 153,
154, 156, 157, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 165, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174,
177, 178, 179, 180, 181, 182,
189, 190, 191, 192, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 208,
209, 210, 211, 212, 213, 214,
215, 216, 217, 218, 221, 223,
224, 225, 226, 227, 228, 230,
231, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 238, 239, 240, 241, 242,
244, 245, 246, 247, 248, 249,
251, 252, 256, 257

Mısır Azizi, 28
Mısır Hidivliği, 31, 92
Mihail Gatas, 52
Millet Meclisi, 33, 60, 66, 67, 72,
73, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 83,
93, 94, 234, 251, 252, 253
Millî Mücadele, 224
Milliyetçiler, 17, 47, 253
Mina, 35, 150
Mir'âtü'ş-Şark, 49
Mister Napyyar, 176
Mister Yasef, 176
misyonerler, 15, 59, 151, 209
Misyonerler, 15
Mithat Paşa, 77, 214, 216, 224, 249
Moltke, 27
Moris Bey, 96
Muhammed Abduh, 48, 49, 51, 60,
98, 121, 143, 150, 161, 176,
193, 197, 200, 201, 202, 222,
226, 256
Muhammed b. Avn, 215, 216
Muhammed el-Bakli, 151
Muhammed Ferid, 197
Muhtar Paşa, 185
Mustafa Kamil, 162, 197

N

Napolyon, 20, 28, 53, 126, 134, 224
Nasırcılık, 205
Nil, 203
Nubar Paşa, 35, 58

O

Olin Voot, 163
Osman Efendi, 104, 105
Osmanlı, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 49,
56, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68,
69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 79,
80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89,
90, 92, 95, 97, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 115,

- 116, 117, 121, 122, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 148, 149,
152, 155, 159, 161, 163, 164,
167, 168, 169, 170, 172, 177,
178, 190, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 208, 209,
210, 211, 214, 215, 217, 218,
219, 221, 222, 224, 225, 227,
231, 232, 233, 235, 236, 238,
239, 240, 242, 244, 245, 246,
249, 256
Osman Paşa, 199, 200, 214
Osman Rıfık Paşa, 38, 57, 58, 84,
85, 236
Ömer Lütfü, 97
Ömer'ül-Faruk, 20, 103
- P**
pamuk, 34, 36
Paris, 37, 49, 71, 82, 115, 177, 198,
200, 203, 256
Plevne Aslanı, 200
Portsaid, 96, 132, 135, 136, 143,
144, 145, 149, 152, 153, 157,
180, 246
Prens Ahmed Paşa, 126
Prens Kamil Paşa, 126
- R**
Rafii, 34, 38, 39, 50, 53, 56, 59, 62,
64, 67, 96, 98, 100, 118, 120,
146, 161, 162, 256
Ragıp Paşa, 119
Reform Buruceriyeye Ecipsiyan, 49
Re'sü'l-Hafun, 32
Reşid Paşa, 224
Riyaz Paşa, 38, 58, 59, 60, 64, 69,
73, 75, 87, 164, 181, 235, 237,
245
Roma, 25, 53
Romanya, 24, 29
Rostkovsky, 19
Rufaî, 208
Rumlar, 36, 37
Rum tefecilere, 34
Rus konsolosu, 19
Rus tehdidi, 140
Rusya, 20, 24, 27, 29, 30, 80, 115
- S**
Saddam, 21, 22, 23
Saddam Hüseyin, 21
Said Paşa, 28, 32, 33, 37, 38, 52, 54,
91, 132, 143
Salihîye, 144, 151
Salim Bey, 104, 106
Salim Beyi, 104
Sana, 29
Sarp urbanını, 214
Selim Hamavî, 49
Selim Nakkaş, 49
Seyid İdris, 219
Seylan Valisi Gregory, 62
Seymour, 118, 119, 122, 150, 157,
164
Seyyid Abdülkadir, 142, 147, 148
Seyyid Ahmed Esad, 92
Sırbistan, 24, 29
Sir Drummont Wolff, 185
sömürgeciler, 14, 21, 205, 206, 213
Sudan, 17, 32, 38, 53, 58, 64, 74,
84, 126, 146, 147, 148, 154,
156, 164, 173, 174, 181, 185,
196, 205, 210, 211, 212, 213,
218, 219, 221, 236, 237, 244,
252
suikast, 84, 86, 112, 123, 161, 233
Sultan Abdülhamid, 19, 20, 25, 29,
31, 48, 72, 75, 91, 114, 115,
129, 131, 139, 194, 201, 202,
203, 204, 206, 208, 209, 216,
231, 232
Sultan Paşa, 75, 94, 138, 150, 163,
164, 172, 241, 245, 253, 254
Sultan Reşad, 20
Suud ailesi, 217
Suud Tahavi, 151

Süleyman Sami, 121, 126, 180
Süleyman Şefik Paşa, 219, 220
Süveyş, 28, 30, 32, 36, 109, 116,
128, 130, 144, 146, 148, 149,
150, 153, 158, 165, 170, 180

Şam, 25, 134, 202, 213

Şazeli, 208

Şerif Abdülmuttalip, 214, 215

Şerif Ali Haydar Paşa, 215

Şerif Hüseyin, 216, 217, 222

Şerif Paşa, 60, 64, 66, 67, 73, 74,
78, 79, 80, 81, 93, 150, 237

Şeyh Abdullah, 150

Şeyh Aliş Maliki, 72

Şeyh Ebul Hüda, 136

Şeyh Hasan Adevî, 124

Şeyh Muhammed Zafir, 77, 168, 249

Şeyh Sünüsü, 222

Şeyhülislam Hasan Fehmi, 47

Şeyh Zafir, 75

Şuray-ı Nüvvab, 32

T

Tabla Bey, 68

Taif zindanına, 216

Tebayü'l İstibdad, 206

Telkebir, 140, 144, 149, 153, 154,
157, 162, 163, 180, 193

Tevfik Paşa, 20, 31, 33, 38, 39, 48,
50, 53, 59, 64, 78, 90, 91, 92,
93, 112, 113, 124, 136, 194,
235, 238, 241, 248

Time, 60, 63, 168

Trablusgarp, 140, 200, 205, 212,
221

Tunus, 69, 74, 79, 82, 111, 112,
114, 115, 116, 126, 140, 142,

148, 163, 176, 203, 205, 221,
233, 247

Türklük, 209

U

Umman, 221, 222

Ummu'l Kur'a, 206

Urban kabilelerini, 216

Urban şeyhleri, 192

Urvetü'l-Vüska, 181, 197, 198, 199,
200

V

Vaka-i Hayriye, 27

Vatan, 49, 152

Vataniler, 35, 48, 49, 52, 62, 64, 67,
74, 80, 82, 87, 93, 115, 141,
148, 168, 169, 172, 173, 196,
197, 209

W

William Gregory, 171, 174, 181

Willyam Gregory, 53

Wolseley, 145, 149, 154, 156, 164,
193, 246

Y

Yahudiler, 36

Yavuz, 25, 30

Yemen, 29, 135, 182, 205, 207, 214,
218, 219, 220, 221, 256

Yeniçeri, 83

Yunanistan, 96, 102, 214

Z

Zabitan Cemiyeti, 58, 59

Zahreb Bey, 53

Zekazik, 52, 76, 149, 247